

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN
DÖVLƏT
İQTİSAD
UNİVERSİTETİ

İqtisad üzrə fəlsəfə faktoru
Nigar Pirverdi qızı Aşurbəyli-Hüseynova

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Dərs vəsaiti
(bakalavr səviyyəsi üçün)

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Elmi-Metodiki Şura iclasının 10 may
2024-cü il tarixli 02 sayılı protokoluna
əsasən çapa tövsiyyə edilmişdir.

Bakı - 2024

Rəyçilər:

i.e.d., prof. Zahid F. Məmmədov

*UNEC Elmi Fəaliyyətin Təşkili və İdarə edilməsi
Departamentinin direktoru*

i.f.d., h.e.d., dos. Mirəli S. Kazımov

*Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
Vergi xidmətinin Tədris Mərkəzinin rəis müavini*

Nigar Pirverdi qızı Aşurbəyli-Hüseynova. “Maliyyə risklərinin idarə edilməsi”. Dərs vəsaiti. Bakı, “MS-V nəşr”, 2024, 298 səh.

Annotasiya

Dərs vəsaitində maliyyə risklərinin idarə edilməsinin nəzəri aspektləri təqdim olunub. Maliyyə risklərinin idarə edilməsinin müasir metodları, prosedurları və texnologiyaları açıqlanıb. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində - real sektor müəssisələrində, banklarda, sığorta şirkətlərində maliyyə risklərinin idarə edilməsinin, habelə dövlətin maliyyə risklərinin idarə edilməsinin xüsusiyyətləri açıqlanıb.

Dərs vəsaiti ali məktəb müəllimləri, elmi-tədqiqat institutlarının əməkdaşları, iqtisadiyyat, maliyyə və menecment ixtisası üzrə təhsil alan bakalavr və magistrılar, həmçinin bütün maraqlananlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

978 - 9952 - 39 - 069 – 8

© **N.P.Aşurbəyli-Hüseynova**

© **UNEC - 2024**

MÜNDƏRICAT

I. RİSKLƏRİN KONSEPTUAL ƏSASLARI, İQTİSADI MƏZMUNU VƏ FORMALARI

1.1 “Risk” kateqoriyası anlayışına dair yanaşmalar.....	6
1.2 Riskin mahiyyəti, onun iqtisadi məzmunu.....	13
1.3 Risk-menecmentin formalaşmasının tarixi əsasları.....	20
1.4 Risklərin konseptual əsasları.....	32
1.5 Riskin əlamətləri və funksiyaları.....	44
1.6 Risklərin təsnifatı.....	59

II. MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

2.1 Maliyyə riskləri sistemi.....	79
2.2 Maliyyə risklərinin idarə edilməsi sistemi.....	95
2.3 Maliyyə risklərinin identifikasiya və qiymətləndirmə üsulları.....	104
2.4 Maliyyə risklərinin idarə edilməsinin strategiya və metodları.....	125
2.5 Portfel yanaşma: investisiya, valyuta, kredit və depozit portfəlləri.....	148
2.6 Risk-iştahı və onun müəyyən edilməsi üsulları.....	157
2.7 Aktivlərin və passivlərin idarə edilməsi.....	166

III. BAZAR RİSKLƏRİ VƏ MALİYYƏ BAZARININ İNSTİTUTLARINDA YARANAN RİSKLƏR

3.1 Bazar riskləri və onların idarə edilməsi	172
3.2 Banklarda maliyyə risklərinin idarə edilməsi.....	183
3.2.1 Bank riskləri və onların xüsusiyyətləri.....	183
3.2.2 Kredit riskinin idarə edilməsi.....	191
3.2.3 Valyuta riskinin idarə edilməsi.....	201

3.2 4 Faiz riskinin idarə edilməsi.....	209
3.3 Sığorta bazarında yaranan risklər.....	220
3.3.1 Sığorta sistemi və sığorta bazarının iştirakçıları.....	220
3.3.2 Sığorta təşkilatının fəaliyyətinə xas olan risklər.....	232
3.3.3 Maliyyə risklərinin sığortalanması.....	239

IV. DÖVLƏTİN MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

4.1 Dövlətin maliyyə risklərinin ümumi xarakteristikası.....	246
4.2 Dövlətin maliyyə risk-menecmentinin obyektləri.....	255
4.3 Dövlətin maliyyə risklərinin təsnifatı.....	261
4.4 Dövlətin maliyyə risklərinin idarə edilməsi.....	267
4.5 Suveren borc risklərinin idarə edilməsi.....	279
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	294

1.
**RİSKLƏRİN KONSEPTUAL ƏSASLARI,
İQTİSADI MƏZMUNU VƏ FORMALARI**

1.1. “Risk” kateqoriyası anlayışına dair yanaşmalar

Risk anlayışının bir çox elmlərdə istifadə olunmasına rast gələ bilərik. Hüquqi baxımından risk onun legitimliyi ilə bağlı nəzərdən keçirilir. Fəlakətlər nəzəriyyəsi bu termini qəzaları və təbii fəlakətləri təsvir etmək üçün istifadə edir. Riyazi nöqtəyi-nəzərdən risk hadisəsi dedikdə elementar hadisələrin müəyyən birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb hadisə başa düşülür. Riskin təhlili ilə bağlı həyata keçirilən tədqiqat və araşdırma işlərinə psixologiya, tibb, fəlsəfə üzrə ədəbiyyatda rast gəlmək olar; Onların hər biri riskin öyrənilməsi, bu elmin tədqiq edilməsi mövzusunda əsaslanır və təbii ki, özünəməxsus yanaşma və metodlara söykənir.

Tarixi bir kateqoriya olaraq, risk insan tərəfindən dərk olunan və qəbul edilən mümkün təhlükəni ifadə edir. Bu, riskin sosial inkişafın bütün gedişatı ilə tarixi nöqtəyi-nəzərdən bağlı olduğunu göstərir. Riskin öyrənilməsi, araşdırılması və tədqiq edilməsi istiqamətində aparılan işlərin bu cür müxtəlifliyi ilə diqqət çəkməsi bu hadisənin çoxaspektli olması ilə izah edilə bilər.

İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən risk hadisəsi gözlənilən nəticəni təhrif edən və bu təhrifə səbəb olan bir sıra elementar və mürəkkəb hadisələrin başlanması və qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mürəkkəb vəziyyət kimi təqdim edilə bilər.

Risk – bu, kifayət qədər mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır və onun müəyyən edilməsi zamanı aşağıdakı yanaşmalardan istifadə edilir:

- təşkilatın maliyyə fəaliyyəti baxımından riskin müəyyən edilməsi, yəni, riskin iqtisadi kateqoriya və ya maliyyə kateqoriyası kimi müəyyən edilməsi;

- hadisələrin planlaşdırılan gedişatından baş verə biləcək mümkün kənarlaşmalar baxımından riskin müəyyən edilməsi, yəni, riskin məqsəddən kənarlaşma (yayınma) kateqoriyası kimi müəyyən edilməsi;
- riskin hər hansı bir mənfi, əlverişsiz hadisəsinin baş vermə ehtimalı nöqtəyi-nəzərindən tərfi, yəni, riskin ehtimal kateqoriyası kimi tərfi.

Risk problemi iqtisadiyyatın, demək olar ki, bütün sahələrində birbaşa və ya dolayısı ilə yer alır: maliyyə sahəsində isə qeyd etdiyimiz bu problemin müstəsna, son dərəcə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu etiraf etməliyik.

Dünya iqtisadi sistemində baş verən dəyişikliklər şəraitində istər müxtəlif maliyyə institutlarının, istərsə də təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti istiqamətində özünü büruzə verən tendensiyalar kifayət qədər aydın surətdə müşahidə edilir. Haqqında danışdığımız həmin maliyyə bazarı subyektlərinin fəaliyyət mühiti riskin artması ilə əlaqəlidir, çünki onların fəaliyyəti zamanı yaranan vəziyyətlərin qeyri-müəyyənliyi və birmənalı olmaması ilə xarakterizə olunur.

Maliyyə bazarları kifayət qədər kompleksli və mürəkkəb bir məfhumdur, çünki bura fond bazarı ilə yanaşı sığorta bazarı, bank sektoru, pensiya fondları bazarı, dövlət borcu bazarı, investisiya bazarı, vençur kapitalı bazarı – ümumilikdə kapitalın daxil olduğu bütün bazarlar daxildir ki, həmin bazarlarda kapitalın cəlb edilməsi, təmərküzləşməsi, yenidən bölüşdürülməsi, eləcə də maliyyə axınlarının idarə olunması həyata keçirilir.

Maliyyə bazarının seqmentləri istənilən sivil, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətin mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsidir. Maliyyə alətlərindən istifadə etməklə maliyyə münasibətləri vasitəsilə həm milli iqtisadiyyat daxilində, həm

də qlobal maliyyə bazarında kapitalın, müvəqqəti sərbəst olan pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Eyni zamanda, pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadə olunması prosesi, bir qayda olaraq, müxtəlif maliyyə risklərinin bütöv bir qrupunun yaranması ilə sıx bağlıdır. Məhz bir çox praktiki vəziyyətlərdə riskin əmələ gəlməsinin qaçılmaz olması onun özünün iqtisadiyyatda son dərəcə geniş yayılmasını öncədən müəyyənləşdirmiş olur.

Misal üçün, 2008-ci ildə ABŞ-ın daşınmaz əmlak bazarının çökməsi ilə başlanmış Qlobal maliyyə böhranı risklərin idarə edilməsinin vacibliyini bir daha nümayiş etdirdi. Bəzi banklar müflis oldu, digərləri rəqibləri tərəfindən simvolik məbləğlər müqabilində uduldu, ələ keçirildi, digərləri isə strateji investorlardan və yaxud dövlətdən yeni kapital cəlb etmək məcburiyyəti qarşısında qalmalı oldular. Böhrandan real sektor da az zərər çəkmədi: məhsullarına tələbat kəskin şəkildə azaldığından, bank kreditləri və ya istiqrazlar vasitəsilə yenidən maliyyələşdirmə çox bahalaşdığından və ya əlçatan olmadığından bir çox şirkətlər borclarını ödəmək problemi ilə üz-üzə qaldılar. Həmin şirkətlərin səhmdarlarının onları idarə edən top-menecerlərinə məntiqli və qanunauyğun bir sual vermək hüququ yarandı: bu riskləri əvvəlcədən görmək, proqnozlaşdırmaq və nəhəng itkilərin qarşısını almaq olardı mı?

Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatında bu kimi halların aradan qaldırılması və onun (iqtisadiyyatın) gələcək inkişafı bütövlükdə iqtisadi sistemin və bu sistemin ən mühüm elementlərinin – maliyyə institutlarının sabitlik səviyyəsinin yüksəldilməsini tələb edir.

A.V.Mertens müəllif olduğu öz elmi işində maliyyə institutlarını “əsas fəaliyyəti maliyyə alətləri ilə ticarətdən

ibarət olan təşkilatlar” kimi müəyyən edir. Seçim azadlığı və rəqabət prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən bazar şəraitində maliyyə institutunun səmərəli fəaliyyəti müxtəlif maliyyə risk faktorlarının permanent stoxastik təsiri altında strateji və taktiki məqsədlərə nail olmağı təmin edən sistemli risk-menecment olmadan mümkün deyil.

Dünya maliyyə təcrübəsində maliyyə institutlarına adətən maliyyə bazarının aşağıdakı subyektləri aid edirlər: kommersiya bankları, sığorta təşkilatları, investisiya şirkətləri, kredit təşkilatları və bu kimi digər maliyyə təşkilatları.

Maliyyə riskləri həm maliyyə bazarlarında, həm də təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində yer alır.

Bazar münasibətləri olan ölkədə biznes fəaliyyətini qeyri-müəyyənlik və iqtisadi mühitin dəyişkənliyi şəraitində aparmaq lazım gəlir. Sahibkarlıq fəaliyyəti risk anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində öz mövcudluğunu kifayət qədər uğurlu səviyyədə davam etdirmək üçün sahibkar innovativ texnologiyaların, innovativ ideyaların, cəsarətli, qeyri-trivial hərəkətlərin tətbiqi ilə bağlı qərar verməlidir - bütün bunlar risk səviyyəsini artırmasına gətirib çıxarır. Ona görə də öz fəaliyyətlərində daha səmərəli nəticələr əldə etmək üçün risk dərəcəsini düzgün qiymətləndirmək və riski idarə etmək bacarığına və səriştəyə malik olmaq lazımdır.

Bir iş adamını çaşdırmağın, çətinliyə salmağın ən asan yolu ondan soruşmaqdır: – Riskə münasibətiniz necədir? İlk reaksiya mənfi olacaq: “Risklər iş fəaliyyətinə mane olur. Risklər olmasaydı, hər şey çox yaxşı olardı...” Ancaq söhbətə davam etsək, məlum olur ki, risklərlə yanaşı, təkcə biznesin qarşısındakı maneələr yox, biznesin özü də yox olacaq. Paradoks? Belə düşünmək qətiyyən düzgün deyil, çünki risk, şansın, bəxtin və uğurun mövcud ola biləcəyi yeganə bir

yerdir, başqa şəraitdə onların mövcudluğu haqqında danışmaq yersiz olardı. Məhz bu səbəbə görə də, biznes fəaliyyətində əsas məsələ risklərin total şəkildə məhv edilməsi deyil, belə problemlərin bütövlükdə layihənin inkişafına və uğurlu olmasına xidmət etməsini təmin etmək, onları təhdid və qeyri-müəyyənlikdən tərəqqinin əsas şərtlərinə çevrilməsinə töhfə vermək, bütün mümkün risklərin hər birinə ayrı-ayrılıqda nöqtəli və sistemli təsirlər göstərməkdən ibarətdir. Biznes nümayəndələrinə ünvanlanan başqa, növbəti sualı verək: “Biznes üçün hansı risklər daha təhlükəlidir?”. Birinci reaksiya: “Qeyri-sabit iqtisadi və siyasi vəziyyət, qanunvericilikdə yer alan boşluqlar, korrupsiyaya bulaşmış məmurlar, cinayətkarlıq, etibarsız təchizatçılar...” Ancaq daha dərindən araşdırmalı olsaq, məlum olacaq ki, bütün bu xarici risklər bütün risklərin dördüdə birindən çoxunu təşkil etmir. Qalan 75 faizi isə layihə və şirkət komandası daxilində yer alan daxili risklərin payına düşür. Sahibkarlıq risklərinin əmələ gəlməsində rol oynayan daxili səbəblər çox vaxt şirkətin strukturunun mükəmməl olmaması, biznesin idarə edilməsində buraxılan səhvlər, işçilərin vicdanlı əməyə və işə ciddi yanaşmaq üçün motivasiyasının olmaması, hətta çox vaxt təxribat, sabotaj, bilərəkdən zərər vurma , oğurluq, işçilərin xəyanəti və s. ola bilər.

Risk hər zaman həyatda və ya biznesdə mənfi proseslərlə əlaqələndirilir, lakin riskin özündə pis heç bir şey yoxdur. Bundan əlavə, risk, bir qayda olaraq, uğur, firavanlıq, liderlik və mənfəətə doğru irəliləmənin, can atmanın tərkib hissəsidir, biznesin əsasını təşkil edir. Təhlükəsizlik, təhdidlərin qarşısının alınması, risklərin proqnozlaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər nə dərəcədə mükəmməl olsa,

nə qədər ideal həyata keçirilsə də, təsadüfi hadisələrin hamısını nəzərə almaq mümkün deyil.

XVII yüzilliyə qədər risk üçün ümumi anlayış yox idi; uğur və bədbəxtlik tale və fortuna ilə öncədən müəyyən olunurdu. Yeni dövr tale, ideallar və məqsədlər haqqında təsəvvürləri transformasiyaya uğrayaraq, dəyişdirərək, insan fəaliyyətində əsas amil və uğur qazanmağın şərtlərindən biri kimi risk haqqında bilgilər gətirdi, təfəkkür və düşüncə tərzini dəyişdi. Risk anlayışı keçmişlə vidalaşan, ənənəvi iş üsulları ilə sağollaşan bir məfhuma çevrilir və həmin bu məfhum naməlum gələcəyə açılan cəmiyyətdə mərkəzi yer tutur.

Təsərrüfat fəaliyyətində risk amilinin nəzərə alınması təcrübəsi qədim zamanlardan məlumdur və bir qayda olaraq, əmlak dəyərlərinin sığortası ilə bağlıdır. Malların daşınması zamanı gəmilərin itməsi və ya zədələnməsi riski ilə bağlı itkilərin ödənilməsi üçün ilk müqavilələr hələ eramızdan əvvəl III minillikdə Finikiyada qeydə alınmışdır. Öldükləri və ya oğurlanması halında sürü ilə başqa yerə aparılan mal-qaranın sahibləri tərəfindən tərtib edilən oxşar müqavilələr Qədim Fələstində ticarət əməliyyatları üçün səciyyəvi xarakter daşıyırdı. Eramızdan əvvəl II minillikdə Vavilonda ticarət karvanlarının qarət edilməsi riski ilə bağlı itkilərin ödənilməsi üçün ticarət əməliyyatlarının iştirakçıları arasında müqavilələrin bağlanması təcrübəsi də fəal şəkildə inkişaf etdirilmişdir.

Avropada artıq orta əsrlərdə "risk" termini dənizdə üzmə və dəniz ticarəti ilə bağlı istifadə olunurdu. Risk dedikdə dənizçilər dəniz quldurları tərəfindən gəmilər üçün potensial təhlükə riskini nəzərdə tuturdular. Dənizə çıxmaq üçün Venesiya tacirləri və dənizçilərə "*risicare*" – yəni "cəsarət etmək" lazım idi. Dəniz sığortası, göründüyü kimi, ilk risklərin idarə edilməsi texnologiyalarından biri qismində çıxış edir və

qədim dənizçilər tərəfindən öz gəmilərində sahil qayalarını kənardan yan keçməklə təhlükəni göstərmək üçün istifadə olunurdu. "Risk etmək" ifadəsi hərfi mənada "daşlar arasında manevr etmək" deməkdir, yəni gəmi qayalara nə qədər yaxın olarsa, yol bir o qədər də qısalacaq, lakin, eyni zamanda, təhlükələr bir o qədər də arta bilər.

"Risk" termininin mənşəyi yunan dilində *risikon*, – uçurum, qaya, (riza – dağın ətəyi) sözlərinə qədər gedib çıxır və təhlükəni bildirmək üçün istifadə olunur. İtalyan dilində isə *risico* – təhlükə, təhdid mənasında işlənir, fransız dilində isə *risqué* sözü həm də təhlükə anlamını verir.

Bundan əvvəl Adam Smit və digər ingilisdilli alimlər *hazard* (təhlükə) sözündən çox vaxt riskli hərəkətləri ifadə etmək üçün istifadə edirdilər. "Risk" termini XIX əsrin 20-ci illərində, daha dəqiq desək sığorta əməliyyatları aparılan zaman istifadə olunmağa başladı. Və yalnız XX yüzillikdə elmi ədəbiyyatda və iqtisadi həyatda risk sözü artıq özünə möhkəm və damamlı yer seçə bilmişdir .

Risk hələ qədim Çində məlum idi. Qədim Çin dilində "risk" sözü iki heroqlifin sabit birləşməsi kimi göstərilir və "maosyan" və yaxud "fensyan" kimi tələffüz olunurdu.

Birinci (sol) heroqlif ("mao") ilk əvvəllər "papaq" (gözü örtən papaq) kimi şərh edilmişdir. Bu heroqlif həmçinin "kimləsə və yaxud da nəiləsə hesablaşmamaq", "kiməsə xor baxmaq", "nəyəsə etinasız yanaşmaq" kimi mənalarla yozulurdu, yəni heroqlif bu və ya digər obyektin yaxud da hadisənin təsirindən qorunma üsulunu təsvir edirdi. Əsas elementi dağ olan ikinci heroqlif ("syan") "ağır keçiricilik" anlayışı ilə əlaqələndirilir. Onun çağdaş mənaları mənfi öyndə şərh edilir, eləcə də təhlükəli yol, uçurum, çətin zaman, alınmaz yer, yəni risk

keçilməsi çətin, mürəkkəb və ağır ola bir yol ilə əlaqələndirilməsi baş verir. Bu iki heroqlifi birləşdirsək, sözün əsl mənasında "çətinliyi örtmək" və ya "çətinlikləri dəf etmək" mənasında işlədilən söz almış olarıq. Birinci (sol tərəfdəki) heroqlifin başqa bir tərcüməsi "külək"dir ("fen"). Sağ tərəfdə yer alan heroqlif isə onunla eynilik təşkil edir. Belə olan halda məlum olur ki, "fensyan" sözü "külək və sıldırım dağlar" mənasını verir. Dağlarda külək əsə də bilər, əsməyə də bilər, dənizdə küləyin istiqamətinin kəskin dəyişməsi isə gəmini qayaların üstünə çırpılmasına və yaxud da istədiyi sahilə daha tez çatmasına kömək edə bilər. Məna nöqtəyi-nəzərdə isə mütləq şəkildə aradan qaldırılmalı olan daha təhlükəli bir vəziyyət və ya daha yüksək risk dərəcəsi nəzərdə tutulur.

Bəs nə üçün çinlilər, avropalılar və ya ərəblər riskə yalnız arzu olunan nəticəni əldə etmək üçün ləğv edilməli olan təhlükə kimi baxmırlar?

Belə bir fərziyyə var ki, "risk" sözünün sadəcə problemlə vəziyyəti deyil, kifayət qədər tam səciyyələndirilə bilməyən və birmənalı şəkildə müəyyən edilə bilməyən vəziyyəti ifadə etmək üçün istifadə olunmağa başladığı güman edilir.

1.2. Riskin mahiyyəti, onun iqtisadi məzmunu

Bazar münasibətləri bərqərar olmuş ölkədə biznesi qeyri-müəyyənlik və iqtisadi mühitin dəyişkənliyi şəraitində aparılmaq lazım gəlir. Gözlənilən son nəticənin əldə edilməsində qeyri-müəyyənlik və əminsizlik yer almağa başlayır, məhz buna görə də risk, yəni uğursuzluğa düşər

olmaq təhdidi, gözlənilməz itkilər, qəfil mənfəət təhlükəsi əmələ gəlməyə başlayır.

Maliyyə riskləri problemlərinin bütün tədqiqatları risk nəzəriyyəsi ilə əlaqəli əsas anlayışları özündə birləşdirən ümumi nəzəri təmələ söykənir. Bununla əlaqədar olaraq mütləq şəkildə "risk" kateqoriyasının mahiyyətini müəyyən etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, risk iqtisadi kateqoriya kimi vahid və aydın, dürüst tərifə malik deyil. Mövcud ədəbiyyat riskin xüsusiyyətlərinin, xassələrinin və elementlərinin izahında, onun məzmununun başa düşülməsində, malik olduğu obyektiv və subyektiv aspektlərin nisbətində qeyri-müəyyənliyin olması ilə xarakterizə edilir. Riskin mahiyyəti haqqında fikir və mülahizələrin müxtəlifliyi, xüsusən də bu hadisənin çoxölçülü olması, mövcud qanunvericilikdə riskin, demək olar ki, tamamilə nəzərə alınmaması, eləcə də real iqtisadi təcrübədə və idarəetmə fəaliyyətində kifayət qədər istifadə edilməməsi ilə izah olunur. Bundan əlavə, risk çoxlu sayda üst-üstə düşməyən və bəzən də bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən real əsaslara malik mürəkkəb bir hadisədir.

Riskin ikili xarakterə (zərər çəkməsi və yaxud qəfil, gözləniləz mənfəətin əldə olunması) malik olduğunu nəzərə alan bir çox tədqiqatların müəllifləri iqtisadi reallığı daha dolğun əks etdirirlər. Bazar iştirakçıları elə bir vəziyyətlə üzləşirlər ki, burada risk dedikdə, itkilərin mümkünlüyü, eləcə də əlavə mənfəət əldə etmək imkanları başa düşülməlidir. Bu yanaşma həm də psixoloji amilləri – müxtəlif meyllərin olmasını, üstün tutulmaları, gözləntiləri, motivasiya və s. nəzərdə tutur.

Qəbul edilir ki, risk bir neçə aspektdən təhlil edilməli və üzə çıxarılmalıdır:

- dövlət tənzimlənməsi nöqtəyi-nəzərindən: normaları daha dolğun nəzərə almaq və tənzimləmək, hökumətin tənzimləmə alətləri seçimini təhlil etmək, tənzimləmə məqsədlərinin effektivliyini müəyyən etmək deməkdir;
- statistik müşahidə nöqtəyi-nəzərindən: statistik uçotu və məlumatların işlənməsini tənzimləyən sənədlərin vaxtında başa çatdırılması deməkdir (dövlətin səlahiyyəti); iqtisadi inkişafın obyektiv qiymətləndirilməsi üçün statistik məlumatlardan istifadə etmək;
- iqtisadi subyekt nöqtəyi-nəzərindən: risklərin idarə edilməsinə həm maliyyə tərəfdən yanaşmaq (konkret tədbirlər görmək, məqsədyönlü sövdələşmələr həyata keçirmək), həm də xarici mühitdə hadisələrin inkişafının tarixi perspektivini nəzərə almaq (xarici mühitin institusional xüsusiyyətlərini və şirkətin bazarda fəaliyyət tarixini nəzərə almaq).

Konfutsi adı ilə bizə yaxşı tanış olan böyük filosof Kun_Fu_Tzi (eramızdan əvvəl VI əsr) "Hökmdar olsa, ilk növbədə nə edərdi?" sualına belə cavab vermişdi: "İlk növbədə mən əmin olardım ki, bütün adlar doğrudur. Və izah etdi: "Əgər adlar səhvdirsə, söz öz məqsədinə çatmaz. Əgər söz öz məqsədinə çatmazsa, heç bir şey düz olmaz... İnsanların əlaqələndirilməsi dil vasitəsilə olduğu yerdə dəqiqlik böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yanlış şərhə səbəb ola biləcək heç bir şey qalmamalıdır. Başa düşülməyən və ya səhv başa düşülən və buna görə də icra olunmayan yaxud da səhv icra edilən əmr və göstərişlər idarəetmə prosesinin ayrılmaz hissəsi olaraq qalır.

Başqalarının səhvlərini təkrarlamamaq üçün təriflərdən başlayaq.

Hazırda risklərin mahiyyətinin öyrənilməsində bir neçə istiqamət mövcuddur. Belə ki, Q.Maltseva, Y.Rojkov, M.Terski tərəfindən bu kateqoriyanın mahiyyətini müəyyən etmək üçün Cədvəl 1-də verilmiş üç əsas konseptual yanaşma sistemləşdirilmiş və müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 1.

“Risk” kateqoriyasının tərifinə dair konseptual yanaşmalar

Adı	Məzmunu
Ümumi sosioloji	Risk məqsədyönlü siyasətin atributiv xarakteristikası kimi nəzərdən keçirilir
Aksioloji	Rik repressiv potensialın toplanılmasının nəticəsi kimi təqdim olunur
Stoxastik	Risk təsərrüfat fəaliyyətinin xüsusi növü – sahibkarlıqla bağlı olan nəticənin qeyri-müəyyənliyinin forması kimi nəzərdən keçirilir

Müasir iqtisadi elmi əsərlərdə risk anlayışı birmənalı təsvi edilmir və qəti şəkildə öz yerini tutmuş kimi görünür. Eyni şey müxtəlif lüğətlərdə riskin tərifinə də aid oluna bilər. Belə ki, qısa Oksford İngilis dili lüğətində “risk” itki, pis nəticələr, uğursuzluq kimi müəyyən edilir”; S. N. Ojeqovun “Rus dilinin lüğəti”ndə risk “mümkün təhlükə, xoşbəxt şans ümidi ilə təsadüfi bir hərəkət” kimi başa düşülür; N. Vebsterin Amerika izahlı lüğətində “risk - təhlükə, zərər ehtimalı kimi müəyyən edilir.” V.T.Kovello, M.V.Merhofer: “Risk, bir çox nəticələrin mümkün olduğu, müəyyən bir nəticə ilə bağlı qeyri-müəyyənliyin olduğu və ehtimallardan ən azı birinin arzuolunmaz olduğu vəziyyətin və fəaliyyətin xarakterik xüsusiyyətidir.”

Risk anlayışı bir çox müəlliflər tərəfindən müəyyən edilmişdir, lakin gördüyümüz kimi, riskə iqtisadi kateqoriya

kimi yanaşma fərqlidir. Tədqiqatçılar müxtəlif nöqteyi-nəzərləri bölüşürlər: onların bir qismi riski potensial itki kimi qəbul edilməsini istəyirlər, müəlliflərin digər qismi isə həm riski potensial itki, həm də potensial qəfil qazanc hesab edirlər.

Anlayış aparatının təhlili bizə riskin iqtisadi kateqoriya kimi şərhinə üç əsas yanaşmanı müəyyən etməyə və qruplaşdırmağa imkan verir (Cədvəl 2):

1. Riskin itkilərin yaranması ehtimalı kimi şərh edilməsi.
2. Riskin itkilərin və mümkün müsbət nəticələrin ehtimalı kimi şərh edilməsi.
3. Riskin faktiki nəticənin gözlənilən nəticədən kənara çıxma ehtimalı kimi şərh edilməsi.

Cədvəl 1.2

“Risk” anlayışının iqtisadi kateqoriya kimi şərh edilməsi

Müəlliflər	“Risk” anlayışının şərh
<i>Birinci yanaşma. Riskin itkilərin yaranması ehtimalı kimi şərh edilməsi</i>	
N.Vebsterin Amerika izahlı lüğəti	“risik – təhlükə, zərərə düşər olma ehtimalı”
Qısa ingilis Oksford lüğəti	“risk – itki, pis nəticələr, uğursuzluq”
B.A.Rayzenberqin redaktəsi ilə hazırlanmış Müasir İqtisadi Lüğət	Risk – gözlənilən mənfəətdə, gəlirdə yaxud əmlakda, pul vəsaitində, digər resurslarda iqtisadi fəaliyyət şəraitində təsadüfən baş verən dəyişikliklər, əlverişsiz səbəblər ilə bağlı gözlənilməz itkilərin əmələ gəlməsidir.
N.İ.Berzon, T.V.Teplova	Risk – əlverişsiz nəticənin ehtimalı deməkdir ki, bu zaman investor yaxud şirkət gözlənilən nəticəni ala bilmir
V.M.Qranaturov	Risk – layihənin həyata keçirilməsi zamanı əlverişsiz vəziyyətlərin və nəticələrin əmələ gəlmə ehtimalı deməkdir
Q.B.Polak	Risk – itkilərin, zərərin, planlaşdırılan gəlirlərin, mənfəətin tam şəkildə daxil olmamasının ehtimalı deməkdir.

<i>İkinci yanaşma. Riskin itkilərin, eləcə də mümkün müsbət sonluqların əmələ gəlmə ehtimalı kimi şərh edilməsi</i>	
S.N.Ojeqovun “Rus dili lüğəti”	Risk – “mümkün təhlükə, xoşbəxt şans ümidi ilə təsadüfi bir hərəkət”
V.N.Minat	Risk – bu, həm müsbət, həm də mənfi nəticələrə səbəb ola biləcək və özündə riskləri ehtiva edən bir hadisənin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi metodu sayəsində alternativlərin seçiminin mövcudluğu ilə bağlı bir vəziyyətdir.
Ye. S.Stoyanova, İ.T.Balabanov	İqtisadi bir kateqoriya kimi, risk özündən sonra üç iqtisadi nəticəni əmələ gətirə biləcək bir hadisənin baş vermə ehtimalını ifadə edir: mənfi nəticə (məğlubiyyət, zərər, itki); sifra bərabər nəticə; müsbət nəticə (uduş, fayda, mənfəət)
Ye. V.Tsvetkova, İ.O.Arlyukova	Risk – qeyri-müəyyənlik vəziyyətidir, onun sayəsində həm müsbət, həm də mənfi nəticə əldə oluna bilər
<i>Üçüncü yanaşma. Riskin faktiki nəticənin gözlənilən nəticədən kənarlaşma ehtimalı kimi şərh edilməsi</i>	
C.Van Horn S.Vaxoviç	Risk – gəlirliliyin gözlənilən kəmiyyəti ilə müqayisədə onun dəyişkənliyini ifadə edir.
O.N.Qrimaşeviç	Risk – bu, obyektiv surətdə mövcud olan səbəblər üzündən qəbul olunmuş idarəetmə qərarının həyata keçirilməsindən sonra gözlənilən nəticələrin təsərrüfat subyekti tərəfindən nail olunması imkanındır.
N.A.Rıxtikova	Risk obyektiv surətdə mövcud olan qeyri-müəyyənlik şəraitində nəzərdə tutulan məqsəddən kənarlaşma, faktiki nəticənin nəzərdə tutulan nəticə ilə üst-üstə düşməməsi imkanını, ehtimalını xarakterizə edən kateqoriya kimi nəzərdən keçirilə bilər.

“Risk” anlayışının daha dolğun səciyyələndirilməsi üçün “risk vəziyyəti” anlayışını müəyyən etmək məqsədəuyğundur. Məsələ burasındadır ki, bu məfhum “risk” termininin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. “Vəziyyət” anlayışı müəyyən bir fəaliyyət növü üçün müəyyən mühit yaradan müxtəlif vəziyyət və şərtlərin birləşməsi, məcmusu kimi təyin edilə bilər.

Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, riskli vəziyyət statistik proseslərlə bağlıdır və eyni vaxtda üç şərtlə müşayiət olunur:

- qeyri-müəyyənliyin mövcud olması;
- alternativ seçmə zərurəti;
- seçilən alternativlərin həyata keçirilməsi ehtimalını qiymətləndirmək bacarığı.

Qeyd etmək lazımdır ki, risk vəziyyətində müəyyən edici məqam qismində eyni zamanda yuxarıda təsvir olunan üç amilin məcburi mövcudluğu çıxış edir. Həmçinin nəzərə almaq vacibdir ki, onlardan ən azı birinin olmaması riskin özünün mövcud olmadığı ilk və əsas göstəricisidir. Sonuncu iddia əlavə izahat tələb edir. Məsələ bundan ibarətdir ki, subyekt müəyyən maliyyə əməliyyatından nə qədər qazana biləcəyini və nə qədər itirəcəyini dəqiq bilmədiyi səbəbindən yaranan qeyri-müəyyən vəziyyətə görə riskə getməyə məcbur olur. Əgər, misal üçün, birinci amil mövcud deyilsə, yəni itki ehtimalı yoxdursa və subyekt müəyyən bir maliyyə əməliyyatı apararkən heç nə itirməyəcəyini dəqiq bilirsə, belə bir əməliyyatın effektivliyi determinasiya olunandır (müəyyəndir) və buna görə də belə əməliyyatın riski sıfır səviyyəsindədir. Əgər ikinci amil mövcud deyilsə, yəni bu zaman əməliyyatdan heç bir mənfəətin əldə edilə bilməyəcəyi əvvəlcədən məlumdursa, əksinə, zərər və itkilər mümkündürsə (birinci amil baş verdiyi üçün), o zaman

məntiqli və düşünülmüş şəkildə real vəziyyəti dəyərləndirmək iqtidarında olan şirkət işçiləri belə bir əməliyyatın yerinə yetirilməsinə yol verməyəcəklər. Bu isə o deməkdir ki, heç bir maliyyə əməliyyatı yerinə yetirilmədiyi səbəbdən belə əməliyyatla bağlı heç bir risk də meydana gəlməyəcək.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanlar risklərin idarə edilməsi və minimuma endirilməsi haqqında danışarkən, onlar məhz birinci amilin minimuma endirilməsi, yəni itkilərin mümkünlüyünün azaldılması və minimuma endirilməsini nəzərdə tuturlar.

Beləliklə, riskə xas olan aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edə bilərik:

- 1) risk qeyri-müəyyənliyin mövcudluğu ilə xarakterizə olunur;
- 2) risk hər zaman hadisələrin inkişafının bu və ya digər variantını seçmək imkanı ilə, başqa sözlə, desək alternativlik anlayışı ilə bağlıdır.

Riskin yuxarıda göstərilən iki xarakteristikasına hadisələrin nəticəsinin nədən ibarət biləcəyi ilə əlaqədar bir neçə variantın məcburi şəkildə olması da daxil edilməlidir, eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bu iki variantdan biri neqativ, yəni mənfi xarakter daşmalıdır.

1.3. Risk menecmentin formalaşmasının tarixi əsasları

Hazırkı dövərdə real faktor risk menecmentin həyatımızın ayrılmaz bir tərkib hissəsinə çevrilməsindən ibarətdir. Risklərin nəyi ifadə etdiyini anlamaq riyaziyyatda və

xüsusilə də statistikada əldə olunmuş inkişaf, tərəqqi və irəliləyişlər sayəsində mümkün olmuşdur. Məhz statistika bizi say sistemləri, ehtimal, verilənlərin seçilməsi və normal bölüşdürmə qanunu ilə tanış etmişdir.

Risk menecmentin (RM) XX əsrin innovativ nailiyyətlərinə aid olunmasına və onun təşəkkül tapması prosesində, formalaşmasında hadisələrin böyük əksəriyyətinin nisbətən yaxın zamanlarda baş verməsinə baxmayaraq, müasir RM-in bəzi konsepsiyaları çoxdan məlumdur.

Qədim dünya. RM-in təşəkkül tapması, formalaşması say sistemlərinin inkişafı ilə başladı, çünki rəqəmlər olmadan hər hansı bir hadisənin ehtimalını qiymətləndirmək mümkün deyildi. Tarixçilər insanların təxminən 4 min il əvvəl saymağa başladığını iddia edirlər. Bu, Dəclə və Fərat, Nil, Hind, Yantszi, Missisipi və Amazon kimi böyük çayların vadiləri boyunca insanların məskunlaşması zamanı baş verdi. Çaylar tezliklə ticarət yollarına çevrildi, insanlar bu yollarla okeanlara və dənizlərə çıxmaq imkanı əldə etdilər. Uzun məsafələrə səyahət etmək üçün təqvim, naviqasiya və coğrafiya lazım oldu, bunların hamısı isə, öz növbəsində, dəqiq hesablamalara tələbi qaçılmaz etdi.

İşlənib hazırlanmış say sisteminin ilk nümunələrindən biri, təxminən eramızdan əvvəl 1800-cü ildə ucaldılmış İngiltərədəki Stounhenc daş konstruksiyalarıdır. Onların köməyi ilə kahinlər təbiət hadisələrinin baş vermə tezliyini hesablayır, qış və yay vaxtlarında ən uzun sürən gün və ən uzun sürən gecə vaxtını müəyyən edirdilər. O vaxtlar ədədlərin əks etdirilməsi üçün əlverişli sistem mövcud deyildi. Müəyyən hadisələri əks etdirmək məqsədilə sadə simvolların (xətlərin, çentiklərin) tətbiqi bu sahədə ilk mühüm irəliləyiş olmuşdu.

Hammurapinin məktubunda (təxminən 2000-ci il eramızdan əvvəl) maliyyə təminatını həyata keçirmək üçün opsiyon konsepsiyasının istifadəsinə dair ən erkən məlumatlara rast gəlinir.

Təxminən eramızdan 500 il əvvəl yunanlar yunan əlifbasının 24 hərfindən və sonradan istifadə olunmayan əlavə üç hərfdən ibarət olan hərfi hesablama sistemini icad etdilər. Birdən doqquza qədər olan hər bir rəqəmin müvafiq hərfi, on ədədinə bölünən ədədlərin isə öz hərfləri var idi. Toplama, çıxma, vurma və bölmə zamanı hərflərdən kifayət qədər böyük çətinliklə istifadə oluna bilirdi, onların köməyi ilə zehni hesablamalar aparmaq isə, demək olar ki, ümumiyyətlə mümkün deyildi.

Növbəti addım - ona bölünən ədədlərin say sisteminin yaranmasıdır. Bu say sisteminin əsasında arifmetik toplama qanunu yer alırdı: simvollar ardıcılığı toplanılmalı idi, məsələn, rum rəqəmləri ilə XXI rəqəmi $10 + 10 + 1 = 21$ deməkdir. Lakin həmin bu sistem də mükəmməllikdən uzaq idi. Böyük ədədlərlə riyazi əməllər yerinə yetirmək hələ də çətin idi, miqdarı ifadə edən simvollar isə ehtimalı və onun hesablanması prinsipini açmağa imkan vermirdi.

Təxminən 1500 il əvvəl hindlilər özlərinin nömrələmə sistemini işləyib hazırlamağa nail oldular. Muasir say sistemi bu sistemə əsaslanır. Həmin bu sistemin uğurlu olması sıfırın istifadəsində idi və əslində bu yanaşma hesablama əməliyyatlarını köklü surətdə dəyişdi. Bundan sonra istənilən ədədi ifadə etmək üçün yalnız on rəqəmdən (sıfırdan doqquza qədər) istifadə etmək mümkün oldu. Sıfır anlayışı say və hesablama üsullarının təkmilləşdirilməsindən daha əhəmiyyətli bir fenomenə yol açmış oldu. Ərəblər ilk dəfə yeni rəqəmlərlə İslamın ərsəyə gəlməsindən təxminən 100 il sonra (622-ci ildə)

tanış oldular, məhz o dövrdə yeni dinin tərəfdarları qüdrətli bir millətə, xalqa çevrilməklə Hindistana gəldilər. Rəqəmlərin ərəblər tərəfindən icad edilmədiyini, onlar tərəfindən mənim-sənildiyini sübut edən ən azı fakt ondan ibarətdir ki, ərəblərin özləri hərfləri sağdan sola, rəqəmləri isə soldan sağa yazırlar. Amma təkcə bu deyil. Müasir arifmetikanın Hindistan mənşəyinə dair başqa, daha əhəmiyyətli bir sübut da var.

Belə məlum olub ki, ərəb dünyasını hind rəqəmləri ilə tanış edən görkəmli orta əsr riyaziyyatçısı və alimi Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Musa əl-Horəzmi (783-850) olmuşdur. Bunun sübutu qismində onun "Hind hesabı barədə kitab" adlı bir elm əsərlərindən biri göstərilə bilər. Əl-Xorəzmi öz traktatında təkcə rəqəmləri deyil, həm də yazılışı sıfır işarəsinə əsaslanan onluq say sistemini təsvir etmişdir.

Orta əsrlər. Qərbdə rəqəmlərin tarixi 1202-ci ildə İtaliyada *Liber Abaci* və ya "Hesablar Kitabı" adlı kitabın işıq üzü görməsi ilə başladı. Onun müəllifi Leonardo Pizanonun cəmi 27 yaşı var idi. Ömrünün çox hissəsini o, Fibonaççi kimi tanınırdı və məhz bu adla da Pizano tarixə düşdü.

Fibonaççi Əlcəzairin Baqio şəhərinə səfəri zamanı ərəb riyaziyyatçılarının Səlib yürüşləri zamanı Qərbə gətirdiyi hind-ərəb say sistemi ilə tanış olub və kitab yazmaq qərarına gəlib. Nəticədə, *Liber Abaci* avropalılara yeni bir dünyanın qapılarını açdı ki, burda ədədlər göstərmək məqsədilə hərflərin əvəzinə rəqəmlərdən istifadə olunurdu. *Liber Abacinin* kitabı riskləri "ram etmək" üçün açar olan alət yaratmaq istiqamətində olduqca mühüm və əhəmiyyətli ilk addım idi. Lakin cəmiyyət riskli vəziyyətlərin təhlilinin aparılması məqsədilə rəqəmlərdən istifadə etməyə hələ hazır deyildi.

Renessans dövründə riyaziyyatçılar qumar oyunlarına çox maraq göstərirdilər. Təxminən 1450-ci ildə, çap üsulu ixtira

olunduqdan sonra riyaziyyat elminin bir çox klassiklərinin əsərləri latın dilində nəşr olundu və Avropanın digər xalqlarının dillərinə tərcümə edildi. Riyaziyyatçılar mürəkkəb cəbri tənliklərin həlli ilə bağlı şiddətli və fəal ictimai mübahisələrdə yarışdılar və ictimaiyyət öz favoritlərini, sevimlilərini həvəslə qarşıladı. Bu marağı 1494-cü ildə Fransisk rahibi Luka Passiolinin cəbrin əsasları ifadə olunan “Arifmetika, həndəsə və nisbətlər kitabı” adlı elmi əsəri işıq üzü gördü. Passioli özü də rəqəmlərin daxilində gizlənən sehrin necə böyük imkanlara malik olduğunu hiss etdi. O, kitabında zər oyununun vaxtından əvvəl dayandırıldığı halda uduşların bölüşdürülməsi problemini təklif etdi. Riyaziyyatçılar oyunun erkən dayandırılması halında bankın (pulun) necə bölünməli olduğu ilə maraqlanırdılar. XVI-XVII əsrlərdə riyaziyyatçılar təkrar-təkrar bu tapmacaya müraciət edirdilər. Bu problemin kifayət qədər çoxlu sayda müxtəlif variasiyaları var idi, lakin həmişə məsələ bir nöqtədə dayanırdı: yarımçıq qalmış bir oyunda bankın necə bölünməsi.

Hesab problemi kimi tanınan bir tapmaca ilk baxışdan əslində göründüyündən daha dərin məna daşıyırdı. Həmin tapmacanın həlli ehtimalın sistematik təhlilinin başlanğıcını qoydu və riskin kvantifikasiyası (kəmiyyətləşdirilməsi) məsələsinə gətirib çıxartdı. Passiolinin tədqiqatlarını Kardano, Paskal, Ferma davam etdirdilər və onlardan hər biri ehtimal və risk nəzəriyyəsinin inkişafına kifayət qədər böyük və önəmli töhfələr vermiş oldu.

Renessans dövrünün intellektual mühitində oyunçulardan hər hansı biri zər oyununda meydana çıxan qanunauyğunluqlara diqqət yetirməli idi. Belə bir oyunçu XVI əsrdə meydana çıxdı. Bu, Cerolamo Kardano (1501 - 1576) adlı bir

milanlı həkim idi. Kardanonun əsas riyazi əsəri *Ars Magna* ("Böyük sənət") 1545-ci ildə nəşr olundu. Bu kitab Renessans dövrünün cəbrə dair ilk fundamental elmi əsəri idi. Burada Kardano kub və kvadrat tənliklərinin həllini təhlil edir, artıq bütün cəbr öyrənən hər kəsə tanış olan a , b , c simvollarının istifadəsini tətbiq edir. Lakin o, Passiolinin zər məsələsini həll edə bilməyib. Həmin oyuna Kardanonun *Liber de Ludo Aleae* ("Təsadüfi oyunlar haqqında kitab") traktatı həsr olunub. Bu traktatda ehtimal nəzəriyyəsinin statistik prinsiplərini inkişaf etdirmək üçün ilk ciddi cəhdlər ortaya qoyulmuşdur. Bununla belə, mətndə "ehtimal" sözünün özü yoxdur: "şans" termini kitabın əksər hissəsində istifadə olunur. Təəssüf ki, Kardanonun sağlığında bu əsər nəşr olunmadı. Ölümündən sonra əlyazmalar arasında tapıldı və ilk dəfə 1663-cü ildə Bazeldə nəşr olundu və işıq üzü gördü .

Ehtimal problemləri ilə məşğul olan sonuncu böyük italyan alimi Qalileo (1564 - 1654) olmuşdu. O, fizik, mexanik və astronom, Müasir dövrdə təbiət elminin banilərindən biri idi. XII əsrin əvvəllərində Galileo italyanca "Zər oyunu haqqında" mənasını verən *Sopra le Scoperte dei Dadi* adlı oyun haqqında qısa esse yazdı. Kardano kimi, Qalileo da bir və ya bir neçə zər atarkən əldə olunan nəticələrin təhlilini apardı, müxtəlif birləşmələrin tezliyi və nəticələrin növləri haqqında ümumi oyun sonluqlarını təsvir etdi. Bunu edərkən o, həmin dövrün hər bir riyaziyyatçısına məxsus olan metodologiyadan, xüsusən də təsadüf anlayışına əsaslanan ehtimal konsepsiyasından istifadə etmişdir.

XII - XVIII əsrlər. Nə Cardano, nə də Qalileo, riskin idarə edilməsində əsas vasitə olan ehtimal qanunlarını formalaşdırmağa son dərəcə çox yaxınlaşdıqlarını fərqləndirmədilər. Qalileonun ölümündən sonra üç fransız qeyri-müəyyənlik

dünyasına nəhəng bir sıçrayış etdi: Blez Paskal - filosof, riyaziyyatçı və ixtiraçı (1623 - 1662), sonradan dini fanatikə çevrilərək idrak dəyərlərini tamamilə inkar edən parlaq gənc; Pyer Ferma (1601 - 1665), riyaziyyat onun üçün əlavə yan məşğuliyyət olan uğurlu hüquqşünas; Şevalye de Mere (1607 - 1648), riyaziyyata olan böyük marağını qumar oyunlara qarşı idarəolunmaz ehtirasla birləşdirən.

Məşhur riyaziyyatçı Paskal həyatının yarısını riyaziyyatdakı parlaq karyerası ilə dinə sığınmaq istəyi arasında keçirmişdi. Paskal uşaqlıqda parlaq vunderkind idi. Oğlunun dahi qabiliyyətlərini gören Blezin atası oğlu 14 yaşında olarkən, onu abbat Mersennin evində müntəzəm olaraq müzakirələr, diskussiyalar məqsədilə toplaşan seçilmiş insanların, ziyalıların bir çevrəsinə daxil etdi. Paskalın həndəsə və cəbrlə bağlı ilk işləri riyaziyyatçılarda böyük təəssürat yaratdı.

1650-ci ildə Paskal riyazi qabiliyyətləri və kazinoda şanslarını hesablamaq bacarığı ilə fəxr edən şevalye de Mere ilə tanış oldu. Oynayarkən de Mere, rəqiblərinin sırf təsadüfi hesab etdikləri kiçik uduşları təmin edən kombinasiyalara təkrar-təkrar mərc edirdi. Paskalla görüşməzdən əvvəl şevalye bir çox fransız riyaziyyatçıları ilə xallar barədə məsələni müzakirə edirdi. Müzakirələr bitməmiş oyunun dayandırıldığı halda, bankı iki oyunçu arasında necə bölmək olar məsələsi ilə bağlı idi. Lakin heç kim ona başa düşülməsi mümkün olan, anlaşılan bir cavab verə bilmədi.

1654-cü ildə Paskal Tuluza hüquqşünası Pyer de Ferma ilə tanış olur. Ferma fenomenal savadı ilə diqqət çəkən bir insan idi: o, bütün əsas Avropa dillərində danışmağı bacarır, hətta bəzilərinə şeir də yazırdı. Bundan əlavə, onun riyaziyyata böyük meyli, istedadı var idi. Dekartdan asılı olmayaraq, o, analitik həndəsəni icad etdi və ədədi üsulların

inkişafına böyük töhfə verdi. Riyaziyyat Ferma üçün həmişə sadəcə bir hobbi olub və bununla belə o, riyaziyyat elminin bir çox sahələrinin - analitik həndəsənin, sonsuz kiçik ədədlərin hesablanmasının və ehtimal nəzəriyyəsinin əsasını qoyan istedadlı alim idi. Fermanın adı ədədlər nəzəriyyəsi sahəsindən iki məşhur teoremlə əlaqələndirilir: Fermanın kiçik teoremi və Fermanın "böyük" teoremi. Bunlar haqqında o, Diofantın əsərlərinin kənarlarında yazırdı: "Mən bunun həqiqətən gözəl bir isbatını tapdım, lakin bu sahələr həmin isbatı ifadə etmək üçün çox kiçikdir".

Biz çox vaxt məhdud məlumatlara əsaslanaraq qərarlar qəbul etməli oluruq. Seçim risk strategiyasının vacib elementidir. Statistik seçmə metodunu tətbiq etmək üçün mühüm cəhdlər hələ 1662-ci ildə London şəhərində "Ölüm şəhadətnamələri ilə bağlı təbii və siyasi müşahidələr" adlı kiçik bir kitab çapdan çıxanda müşahidə olunmağa başladı. Sözügedən kitab 1604-cü ildən 1661-ci ilə qədər Londonda doğulan və önlər haqqında məlumatları ehtiva edir və uzun izah və şərhələrlə təmin olunur. Statistik tədqiqatlar tarixində bu kitab müstəsna rol oynamışdır, çünki məhz onun vasitəsilə risklərin idarə edilməsinin bütün aspektlərinin əsasını təşkil edən seçim və ehtimal metodlarından istifadəyə keçidi təklif olunmuşdur.

Qrant tərəfindən təklif olunan təhlil metodu statistik nəticə adlandırıldı, yəni söhbət məlumat nümunəsi əsasında qlobal qiymətləndirmənin əldə olunmasından gedir. Qrantın mühüm və təməl prinsiplərinin formalaşdırılmasına xidmət edən səyləri sadə məlumat toplama prosesini ətrafımızdakı dünyanı təsvir etmək üçün müasir alətə çevirdi.

Qrantın kitabının nəşrindən təqribən 30 il sonra oxşar kitab da işıq üzü gördü və məhz həmin kitab risklərin idarə edilməsi tarixində daha böyük rol oynamış oldu. Onun

müəllifi Edmund Halley (1656 - 1742) idi. Bu həmin vaxta qədər artıq kifayət qədər tanınmış alim, Qrantın işi ilə tanış olan bir insan idi. Bununla yanaşı, astronomiya onun əsas elmi fəaliyyəti olsa da, statistik təhlil yolu ilə o, xeyli dərəcədə daha irəli getməyə nail oldu. 1705-ci ildə kometaların orbitləri ilə bağlı özünün fundamental elmi işində Halley 1337-ci ildən 1698-ci ilə qədər müşahidə olunan 24 kometanı müəyyən etdi. Onlardan üçü o qədər oxşar idi ki, Halley bunun 1531, 1607 və 1682-ci illərdə gözlə görünməsi mümkün olan eyni kometa olduğu qənaətinə gəldi. Halleyin kometanın 1758-ci ildə peyda olacağına dair iddiası, və kometanın tam olaraq onun proqnoz etdiyi vaxtda görünməsi hamını heyratə gətirmişdi. O vaxtdan bəri hər 75-76 ildən bir kometa səmanı keçdikdə Halley adı böyük hörmət və ehtiramla çəkilir.

1780-ci illərdə Kral Cəmiyyətinə yeni elmi jurnal üçün bir sıra məqalələrin hazırlanacağını vəd edərək, Halley Almaniyanın şərqində yerləşən Breslau şəhərinin əhalisi haqqında məlumatlara söykənərək, səma statistikasından deyil, daha çox sosial vəziyyətin təhlilinə əsaslanaraq bir məqalə hazırlamağa qərar verdi. Halley təhlili ehtimal anlayışına konkret məzmun verərək onu təkmilləşdirir və son nəticədə bu məfhumu risklərin idarə edilməsi ilə əlaqələndirir. Alınan cədvəllər müxtəlif yaşda olan insanlar üçün həyat sığortasının dəyərini hesablamaq istiqamətində istifadə edilə bilərdi. Beləliklə, Halleyin əldə etdiyi nəticələr müasir həyat sığortası sisteminin əsasını qoydu.

XII əsrin ikinci yarısı ticarətin çiçəkləndiyi və genişləndiyi bir dövrə çevrildi. Gəmilər hər gün müstəmləkələrdən gəlirdilər və dünyanı bir vaxtlar əlçatmaz dəbdəbə olan mallarla bol-bol təmin edirdilər: şəkər və ədviyyatlar, qəhvə və

çay. O dövrdə dünyanın ən güclü ticarət məmləkəti Hollandiya idi, İngiltərə isə onun əsas rəqibi idi. London özünü və dünyada oynadığı rolu tənqidi yanaşmalar baxımından qiymətləndirməli idi. Dünyanın ucqar regionlarından daxil olan məlumatlar ölkə iqtisadiyyatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. Gəmiçiliyin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə müxtəlif regionlar arasında naviqasiya müddəti, hava şəraiti barədə məlumatlara tələbat yaranmağa başladı. Kütləvi informasiya vasitələrinin olmadığı bir vaxtda çayxanalar xəbər və şayiələrin əsas mənbəyi qismində çıxış edirdi.

Edvard Lloydun (1648 - 1713) 1687-ci ildə Temza çayı yaxınlığında açdığı qəhvəxana dənizçilərin və tacirlərin sevimli məkanlardan biri, bəlkə də ən birincisi idi. Müştərilərinin müəyyən növ məlumatlara davamlı marağını görən Lloyd, 1696-cı ildə bu əraziyə daxil olan və buradan yola salınan gəmilər, xaricdə və dənizlərdə mövcud vəziyyət haqqında məlumatları ehtiva edən *Lloyds List*-i buraxmağa başladı. *Lloyd's List* həftədə 3 dəfə iki səhifədə olmaqla nəşr edilirdi. Lazım olan bütün bu məlumatları ona İngiltərənin və qitənin əsas limanlarından olan müxbirlər şəbəkəsi çatdırırdı. Lloydun qəhvəxanası, tacirlər və dənizçilər ilə əlaqələri sayəsində gəmilərin sığortası üzrə ixtisaslaşmış sığortaçıların əsas mənzil-qərargahına çevrildi.

1771-ci ildə, Lloydun qəhvəxanasının açılışından təxminən 100 il sonra, orada bizneslə məşğul olan 79 sığortaçı 100 funt-sterlinqən atışaraq, öz davranış kodeksinə uyğun fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar qrupunu - Lloyd Cəmiyyətini yaratdılar. Müştərilərinə itkilər zamanı təzminat öhdəliklərinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün sahib olduqları hər şeyi ortaya qoydular. Bu yanaşma, dürüstlük onların biznesinin sürətlə böyüməsinin əsas səbəblərindən

birinə çevrildi. Beləliklə, Lloydun qəhvəxanası tarixin ən məşhur sığorta şirkətinin yaranmasına səbəb oldu.

Ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində risk faktorunun nəzərə alınmasının qədim təcrübəsinə baxmayaraq, risk haqqında vahid elmi biliklərin formalaşmasının genезisi B. Paskal (1623-1662) və P. de Ferma (1601-1665) tərəfindən hazırlanmış ehtimal nəzəriyyəsinin yaranması ilə əlaqələndirilir.

Müəyyən müddət keçdikdən sonra, yəni 1730-cu ildə riyaziyyatçı A. de Muavr (1667-1754) normal bölüşdürmə strukturunu və risk ölçüsünü (standart kənarlaşma) təklif edərək, risk haqqında elmin inkişafına böyük töhfələr vermiş oldu. De Muavrın bu problemin həllində əldə etdiyi nailiyyətlər ən mühüm riyazi kəşflər sırasında yer alır. Binom (binomial) teoreminə əsaslanan hesablamalardan istifadə edərək, de Muavr bir sıra təsadüfi sınaqların orta statistik kəmiyyət ətrafında bölüşdürülməsinə necə gətirib çıxardığını nümayiş etdirir. De Muavr tərəfindən təklif olunmuş bölüşdürmə çağdaş dövrümüzdə normal bölüşdürmə kimi tanınır, bu da ən çox müşahidələrin məhz mərkəzdə - orta səviyyəyə yaxın qruplaşdırıldığını göstərir.

Risk haqqında elmi biliklərin inkişafında böyük ədədlər qanununu kəşf edən, statistik seçmə üsullarını işləyib hazırlayan və risk faydalılığı fərziyyəsini formalaşdıran isveçrəli riyaziyyatçı C. Bernulli (1654–1705) mühüm rol oynamışdır. Daha sonra onun həm də parlaq riyaziyyatçı olan qardaşı oğlu D. Bernulli (1700–1782) ilk dəfə risk amilini nəzərə alaraq, qərarların seçilməsi və qəbul olunması prosesini təsvir etmişdir.

1738-ci ildə “İmperator Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının Xəbərləri”ndə müəllifi 38 yaşlı isveçrəli riyaziyyatçı Daniil Bernulli olduğu “Risklərin ölçülməsinin

yeni nəzəriyyəsinin konturları” adlı məqalə dərc edilmişdi. Adını qeyd etdiyimiz alimin məqaləsi həm risk problemlərinə, həm də riskli vəziyyətdə insan davranışının xüsusiyyətlərinə dair ən mühüm, dəyərli və əhəmiyyətli nəşrlərdən biri kimi tarixə düşdü. İlk dəfə diqqət çəkdiyi ölçü ilə iradə və üstünlükləri arasındakı mürəkkəb əlaqələr həyatın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. D.Bernulli məşhur bir ailənin üzvü idi. XII əsrin sonlarından başlayaraq XVIII yüzilliyə qədər bu nəsilədən səkkiz nəfər məşhur və tanınmış riyaziyyatçı oldu.

Bernulli belə bir fikir irəli sürdü ki, gözlənilən dəyər (kəmiyyət) haqqında suala birmənalı cavab verən faktlardan fərqli olaraq, həmin dəyərin (kəmiyyətin) qiymətləndirilməsinin subyektiv prosesi orada iştirak edən insanların sayı qədər cavabların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Tarixdə ilk dəfə Bernulli sayılması mümkün olmayan bir kəmiyyətə ölçməni tətbiq edə bildi. O, ölçmə ilə intuisiyanı bir araya gətirməyə müvəffəq oldu. Kardano, Paskal və Fermat zər atma riskini hesablamaq üçün bir üsul yaratdılar, lakin Bernulli hər şeyi oyunçuya, nə qədər mərc etmək və ümumiyyətlə mərc etməklə bağlı qərar verən bir şəxsə gətirib çıxardı. Ehtimallar nəzəriyyəsi seçimi rasionallaşdırırsa, Bernulli seçimi həyata keçirən şəxsin motivasiyasını müəyyən etdi. Bernullinin fikrincə, insan tərəfindən qəbul edilən qərarlar müəyyən və proqnozlaşdırıla bilən struktura malikdir. Bernullinin ifadə etdiyi fikirlərinin məntiqi nəticəsi riskin tamamilə yeni bir tərzdə və üslubda dərk etməsi oldu. O, risklə qarşılıqlı təsirin olduğu dramının cərəyan etdiyi səhnəni yenilədi, sanki kökündən dəyişdirdi. Onun qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbul etmək üçün insanların ölçmələrdən və öz temperamentindən necə istifadə etməsi ilə bağlı təsviri böyük və olduqca təsirli bir nailiyyət idi.

Elmin bu istiqamətdə sonralar baş verən daha da sürətli inkişafı ingilis pastoru (protestant keşişi) Tomas Bayesin (1701-1761) adı ilə bağlıdır. Bu insanın sağlığında bir dənə də olsun riyazi elmi əsər çap etdirməyib, lakin ona şöhrət gətirən məqalə onun ölümündən sonra dərc olunmuşdu. Bayesin ərsəyə gətirdiyi yanaşmanın ən mühüm tətbiqi köhnə məlumatlara əsaslanan ehtimalı dəqiqləşdirmək və ya, statistika dili ilə desək, aposterior informasiyanın aprior məlumatlarla müqayisə etmək üçün yeni məlumatlardan istifadə etməkdən ibarət oldu.

Ehtimallar nəzəriyyəsinə mühüm töhfəni coğrafi müşahidələrin düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün Yerin əyriliyinin geodeziya ölçmələri ilə məşğul olan görkəmli alman alimi Karl Fridrix Qauss (1777 - 1855) vermişdir. Nə qədər çox ölçmə aparılırdısa, paylanma nümunəsi bir o qədər aydınlaşırdı və 83 il əvvəl de Muavr tərəfindən əldə olunmuş zəng formalı əyriyə bir o qədər bənzəyirdi.

1.4. Risk – menecmentin konseptual əsasları

XVIII əsrin sonunlarına yaxın risk nəzəriyyəsinin əsas və önəmli müddəaları formalaşmağa başlayırdı. Bu vaxta qədər riyaziyyatçılar, demək olar ki, bütün metodoloji risk ölçmə vasitələrini işləyib hazırlamışdılar ki, həmin alətlər bu gün də geniş surətdə istifadə olunur. Bunların sırasında statistik seçmə və statistik əhəmiyyət səviyyəsi; müxtəlif elm sahələrində ehtimal nəzəriyyəsinin əsas postulatlarını; normal paylanma və standart kənarlaşmanı qeyd edə bilərik. Yaradılmış metodoloji alətlər dəsti (instrumentari) iqtisadi və

hüquqi müstəvidə riskin sonraki mərhələlərdə daha da geniş və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinə kömək etdi.

İqtisadi kateqoriya kimi risk probematikası klassik siyasi iqtisadın banisi hesab olunan Adam Smit (1723–1790) tərəfindən köklü surətdə öyrənilmişdir. “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında araşdırma” (1784) adlı elmi əsərində o, işçilərin əmək haqqı, lotereyaların fəaliyyəti və sığorta işinin təcrübəsindən nümunələr götürərək sahibkarlıq risklərinin mahiyyətini öyrənmişdir.

A.Smit riskin təkcə iqtisadi deyil, həm də psixofiziki mahiyyət daşıması faktını ilk dəfə əsaslandıraraq, gəlidi qənaəti lotereya və sığorta biznesinin təcrübəsindən real misallarla möhkəmləndirmiş, “bəzi insanların riskə hədsiz dərəcədə sevgisi bəslədiyini” də həmin misallarla nümayiş etdirmişdir. A.Smit eyni zamanda belə bir əsas fikrə gəldi ki, yüksək risk səviyyəsinə malik peşələr risk səviyyəsi aşağı olan peşələrə nisbətən orta hesabla daha yüksək əmək haqqının əldə olunmasına zəmanət verir. Sonralar bu nəticə risk səviyyələri ilə gəlirlilik arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğu haqqında müasir risk nəzəriyyəsinin məşhur postulatının əsasına çevrildi. Adam Smitin konsepsiyası riskin elmi nəzəriyyələrinin yaranması və inkişafı üçün təməl qismində çıxış etdi. Riskin əsas elmi nəzəriyyələri bunlar oldu: *klassik, neoklassik və postneoklassik nəzəriyyələr*. Gəlin bu nəzəriyyələrə daha ətraflı nəzər salaq.

Klassik risk nəzəriyyəsinin əsas müddəaları XIX əsrdə N.U.Senior (1790-1864) və C.Millin (1806-1873) əsərlərində formalaşmışdır.

Klassik nəzəriyyə çərçivəsində risk yalnız mümkün zərər və itkilər mövqeyindən nəzərdən keçirilirdi və burada söhbət risklərdən deyil, itirilmiş mənfəətdən gedirdi. Sonrakı

elmi tədqiqatlarda klassik nəzəriyyənin tərəfdarları olmuş Q. Seliqman, J. B. Sey, D.M. Klark, sahibkarlıq mənfəətini yalnız risk mövqeyindən, yəni sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqəli riskin qiymətləndirilməsi prizmasından əsaslandırıldı.

Karl Marks (1818-1883) da sahibkarın risk götürmək istəyinin gözlənilən mənfəətdən birbaşa asılılığını qeyd edirdi. Marksizm nəzəriyyəsinə görə, innovativ investisiya, yüksək riskə malik olmasına baxmayaraq, müəssisənin rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və deməli, kapitalistin izafi mənfəət əldə etməsi üçün mühüm şərtidir.

Beləliklə, klassik risk nəzəriyyəsinin *əsas müddəaları aşağıdakılardır*: Risk sahibkarlıq fəaliyyətinin istənilən növündə kapitalın (mənfəətin) itirilməsi ehtimalıdır. Sahibkarın minimum tələb olunan mənfəətinə aşağıdakılar daxil edilməlidir: onun gəlirinin (əmək haqqının) məbləği; qoyulmuş kapital üzrə faiz; sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı risklərə görə ödəniş (kompensasiya).

Beləliklə, *nəzəriyyənin əsas çatışmazlığı* onun birtərəfli olmasıdır. Burada risk yalnız itkilərlə bağlıdır.

Klassik nəzəriyyəyə səciyyəvi olan riskin yalnız mümkün zərər nöqtəyi-nəzərindən birtərəfli neqativ şərhə sonralar A.Marşall (1842–1924) və A. Piqunun (1877–1959) simasında *neoklassik risk nəzəriyyəsinin* baniləri tərəfindən onun tənqid edilməsinin əsas səbəbi oldu. Xüsusilə, A.Marşall klassik məktəb nümayəndələrinin elmi mövqeyinə şübhə ilə yanaşırdı, həmin məktəbin nümayəndələrinin mülahizələrinə görə mənfəət yalnız sığortaolunmaz riskə görə mükafat kimi qəbul edilir, onlar sahibkarın bir çox risk növlərindən sığortalana biləcəyini iddia edirdilər. A.Marşallın, A.Piqunun elmi mövqeyinə görə, hər hansı bir müəssisə bazar iqtisadiyyatının apriori xarakterik olan qeyri-müəyyənlik

şəraitində fəaliyyət göstərməyə məcburdur. Nəticədə, əldə olunan mənfəətin həcmi təsadüfi və dəyişən dəyərə çevrilir, buna görə də sahibkarı təkcə gözlənilən mənfəət miqdarı deyil, həm də onun ehtimal olunan dalğalanma diapazonu da maraqlandırılmalıdır. Bu dalğalanmaların amplitudası özündə iqtisadi risk səviyyəsini əks etdirir. Sahibkarın davranışı son hədd faydalılıq anlayışı ilə müəyyən edilir.

Bu o deməkdir ki, misal üçün, eyni proqnozlaşdırılan mənfəəti nəzərdə tutan kapital qoyuluşları üçün iki variant varsa, sahibkar gözlənilən mənfəətin tərəddüdlərinin daha kiçik olduğu variantı üzərində seçim edir. Məhz buna görə kiçik, lakin zəmanətli qazanc böyük, lakin şübhəli və qeyri-müəyyən qazancdan daha sərfəlidir.

Riskin neoklassik nəzəriyyəsinin başqa bir nümayəndəsi amerikalı iqtisadçı F.Naytdır (1885-1972), o, 1921-ci ildə "Risk, qeyri-müəyyənlik və mənfəət" mövzusunda yazdığı və 1921-ci ildə tamamladığı doktorluq dissertasiyasında ilk dəfə olaraq qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların qəbul edilməsinin başlıca müddəalarını ifadə etmişdir. F.Naytın öz təhlilini risk və qeyri-müəyyənlik arasındakı fərq üzərində qurmuşdu. Qeyri-müəyyənliyin nəzərə çarpdırılması və bunun üzərində xüsusilə vurğu edilməsi sayəsində Naytın fikri o dövrdə hökm sürən iqtisadi nəzəriyyə ilə ziddiyyət təşkil edirdi. O mütləq müəyyənlik altında qərarların qəbuluna və ya müəyyən edilmiş ehtimal qanunlarının tətbiqinə diqqət yetirirdi. Naytın fikrincə, gözlənilməzlik elementi qərarların gələcəyin proqnozlaşdırılmasından asılı olduğu bütün sistemlərdə baş verir.

F.Nayt qeyd edirdi ki, "təcrübə elmi fənlərə böyük təsir göstərir; gündəlik həyatda terminlərdən ehtiyatsız istifadəsi ciddi terminoloji qarışıqlığa səbəb olur. Buradan isə belə bir qənaətə gəlinir ki, "risk" və "qeyri-müəyyənlik" anlayışları

mütləq şəkildə bir-birindən ayrılmalıdır. *Ölçülə bilən qeyri-müəyyənlik riskdir; ölçülə bilməyən qeyri-müəyyənlik isə mahiyyətə qeyri-müəyyənlikdir*". F.Naytın konsepsiyasına görə, qeyri-müəyyənlik insan cəmiyyətində sabah nə olacağına dair qeyri-müəyyənliyi şərtləndirən və buna səbəb ola biləcək informasiya asimmetriyasıdır. F.Nayt riskin əsas əlaməti kimi qeyri-müəyyənliyi qeyd edərək vurğulayır. O, obyektiv şəkildə bildirirdi ki, firma nəzəriyyəsi çərçivəsində mənfəət problemini öyrənərkən iqtisadçılar mükəmməl rəqabət və bütün bazar şəraitinin mübadiləsində iştirakçıların tam bilikləri haqqında fərziyyə irəli sürürlər. Frank Nayt qeyd edirdi ki, bu fərziyyə kökündən yanlışdır və gerçək təcrübədə heç vaxt təsdiqini tapmır, ancaq mücərrəd nəzəri konstruksiyalarda mövcuddur. Əslində, informasiya asimmetriyası (yəni qeyri-müəyyənlik) bütövlükdə insan cəmiyyətinin və konkret olaraq hər bir fərdin ayrı-ayrılıqda təbiətinə immanent şəkildə daxil edilib.

İnformasiya asimmetriyası bir sıra amillərlə şərtləndirilir, onların sırasında:

1. Haqqında qərar qəbul edilən obyekt, proses və ya hadisə barədə ilkin məlumatın natamam və qeyri-kafi olması, habelə informasiyanın toplanması və işlənməsi zamanı insanın sərəncamında olan imkanların məhdudluğu;

2. Bəzi təbii hadisələrin və proseslərin (ilk növbədə təbii fəlakətlər) kortəbiiyi, gözlənilməzliyi;

3. Cəmiyyətdə əks meyillərin mövcud olması, sosial mühitin və ya obyektin mümkün əks təsiri, ziddiyyətli maraqların toqquşması;

4. İstehlakçıların üstün tutmalarının dəyişməsinə və nəticədə kimi bazar konyunkturasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcək elmi-texniki tərəqqi və onun nailiyyətləri;

5. Ətrafdakı reallıq haqqında insanın idrakının nisbiliyi, sosial-psixoloji təyinatlarda və direktivlərdə, habelə davranış stereotiplərində mövcud fərqlər, insan təfəkkürünün irrasionallığı.

Beləliklə, qeyri-müəyyənliyi biznesin fəaliyyəti üçün xarici mühitin obyektiv xarakteristikası kimi ilk dəfə əsaslandırılan və hərtərəfli öyrənən, həmçinin qeyri-müəyyənliyin kəmiyyət ölçüsü kimi riskə dair elmi mövqeyi formalaşdıran məhz F.Nayt olmuşdur.

Neoklassik nəzəriyyənin tərəfdarları həmçinin Cozef Şumpeter, T.Baçkay, D.Messen kimi alimlər də olmuşdur.

Beləliklə, *neoklassik risk nəzəriyyəsinin əsas müddəaları aşağıdakılardır*: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisə qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyət göstərir və mənfəət təsadüfi və dəyişən bir kəmiyyətdir. Müəssisə öz fəaliyyətində iki meyarı rəhbər tutmalıdır: gözlənilən mənfəətin ölçüsünü və onun iqtisadi risk səviyyəsini əks etdirən mümkün dalğalanmalarını. Risk, qeyri-müəyyənliyin kəmiyyət ölçüsü olmaqla, faktiki nəticənin qarşıya qoyulan məqsəddən kənara çıxma ehtimalıdır.

Bu isə o deməkdir ki, məhz neoklassik məktəb çərçivəsində riskin nəticələrinin *ikili xarakteri* ilk dəfə müəyyən edilmiş və riskin özü qeyri-müəyyənlik şəraitində həyata keçirilən istənilən biznes fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməyə başlamışdır.

Beləliklə, neoklassik risk nəzəriyyəsiindən irəli gələn əsas nəticə budur ki, *nəzəriyyə daha çox gəlirliliyə deyil, daha az riskə diqqət yetirir*.

Neoklassik risk nəzəriyyəsinin *əsas çatışmazlığı* isə onun insanların əhəmiyyətli gəlirə naminə fədakarlıq etmək istəyi nəzərə alınmır.

Risk haqqında elmi biliklərin inkişafının növbəti mərhələsi əsasən neoklassik məktəb əsasında formalaşmış, lakin XX əsrin 40-cı illərində ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keyns (1883-1946) tərəfindən müəyyən əlavələr edilmiş *postneoklassik risk nəzəriyyəsi* olmuşdur. *Bu əlavələrə aşağıdakılar daxil idi:*

- “riskdən həzz amili”nin əsaslandırılması (gözlənilən daha böyük mənfəət naminə sahibkar daha böyük riskə gedə bilər);

- anlayış aparatının “risk xərcləri” termini ilə zənginləşdirilməsi, bu, bazar qiymətlərində gözlənilməz dəyişikliklər, avadanlığın həddindən artıq aşınması və ya baş verən fəlakətlər nəticəsində onun məhv olması səbəbindən faktiki gəlirin gözlənilən gəlirdən mümkün kənarlaşmanı ödəmək üçün zəruri olan xərclərdir;

- biznes risklərinin təsnifatı. Sahibkarlıq riskinin müəyyən edilməsi (gözlənilməz hallardan gözlənilən faydaların itirilməsi); kreditor riski (borc alanın borc öhdəliklərini yerinə yetirməməsi); pul vahidinin dəyərinin mümkün azalması ilə bağlı risk.

Con Meynard Keyns (1883 - 1946) İngiltərənin aparıcı alimlərinin rəhbərliyi ilə iqtisadiyyat, riyaziyyat və fəlsəfə təhsili aldığı İton və Kembridcə təhsil alıb. F.Naytdan fərqli olaraq Con Keyns qeyri-müəyyənlik və risk arasında qəti fərq qoymurdu. Keyns böyük ədədlər qanununa uyğun hesab etdiyi hər şeyi rədd edirdi. O, ədədi ortanı (arifmetik ortanı) çox qeyri-adekvat aksioma kimi qəbul etməklə ona sözün əsl mənasında nifrət edirdi və “hadisə” terminindən imtinaya gedərək gələcək hadisələrin inam dərəcəsini və ehtimalını əks etdirən “təxmin et” ifadəsinə üstünlük vermişdi.

Uzun əməyinin nəticəsi olaraq C. Keyns 1936-cı ildə “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” kitabını

nəşr etdirdi. Məhz burada iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini və onun tənzimlənməsi üçün əsas vasitələrin seçilməsini əsaslandıraraq yeni nəzəriyyənin əsasları qoyulur. Keynsin iqtisadiyyat haqqında düşüncəsi daim qeyri-müəyyənlik anlayışı ətrafında fırlanırdı. Keyns və onun ardıcılları real dünyanın riyazi ehtimal deyil, qeyri-müəyyənlik tərəfindən idarə olunduğunu göstərmək üçün pul dövriyyəsini və kontraktların öyrənilməsinə başladılar. Keyns, öz mülahizələrinə görə yeni iqtisadi nəzəriyyədə mərkəzi yeri tutmalı olan qeyri-müəyyənliyi nəzərə almayan üsullardan imtina etdi.

Beləliklə, Con Keynsin post-neoklassik nəzəriyyəsinin əsas müddəaları aşağıdakılardan ibarət oldu: “Riskdən həzz almaq” amili bunu ifadə edir ki, sahibkar daha çox qazanc gözləyərək, daha böyük ehtimalla daha çox riskə getməli olacaq. Keyns iqtisadi riskləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirdi:

- *sahibkarın və ya borcalanın riski;*
- *kreditorun riski;*
- *pul vahidinin dəyərində baş verə biləcək mümkün azalması ilə bağlı risk.*

Keynsin “Ümumi Nəzəriyyəsi”nin nəşr olunduqdan sonrakı dördü bir yüzillik ərzində qeyri-müəyyənliyin dərk edilməsinə əsaslı şəkildə yeni bir aspekt təqdim edən *oyun nəzəriyyəsi* çərçivəsində risk və qeyri-müəyyənliyin başa düşülməsində əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olundu. Əvvəlki nəzəriyyələr qeyri-müəyyənliyi həyatda obyektiv surətdə verilmiş bir hal kimi qəbul edir və onun mənşəyinin öyrənilməsi istiqamətində çox az bir şey edə bilirdi. Yeni bir nəzəriyyə isə göstərdi ki, qeyri-müəyyənliyin əsl mənbəyi başqalarının niyyətləridir.

Oyun nəzəriyyəsi görkəmli fizik Con von Neyman (1903 - 1957) tərəfindən hazırlanmışdır, məhz bu alim 1920-ci illərdə

kvant mexanikasının inkişafına töhfə verən və ilk Amerika atom və hidrogen bombalarının yaradılmasında mühüm rol oynayan bir elm adamı idi. Fon Neyman 1926-cı ildə ilk dəfə olaraq strateji oyunlar nəzəriyyəsini ifadə etməyə müvəffəq oldu. O, məsələnin sırf riyazi tərəfi ilə maraqlanırdı, qərarların qəbul edilməsi problemi isə onun maraq dairəsinə çox da daxil deyildi. Sözügedən həmin bu nəzəriyyənin ifadə edildiyi məqalənin özünə cəlb etdiyi diqqət, burada tək cəmiyyəti baxımından deyil, başqa nöqtəyi-nəzərdən də kifayət qədər əhəmiyyətli araşdırmaların və nailiyyətlərin olduğunu göstərdi. 1938-ci ildə fon Neyman özünün əvəzsiz köməkçisi olan alman iqtisadçısı Oskar Morgenstern ilə görüşdü. Onların birgə söylərinin nəticəsi "Oyun nəzəriyyəsi və iqtisadi davranış" kitabının işıq üzü görməsi oldu ki, bu kitab həm oyun nəzəriyyəsinin özü, həm də iqtisadiyyatda qərarların qəbul edilməsi prosesinə tətbiqi ilə bağlı da klassik elmi əsər kimi tanındı.

1952-ci ilin iyulunda "Journal of Finance" jurnalında Çikaqo Universitetinin gənc məzunu olmuş Harri Markovitsin "Portfolionun formalaşdırılması" adlı məqaləsini dərc edildi. Həmin məqalə o qədər innovativ idi, habelə sonradan maliyyə fəaliyyətinin nəzəriyyəsi və praktikasına o dərəcədə təsir göstərdi ki, 1990-cı ildə onun müəllifinə İqtisadiyyat üzrə Nobel Mükafatının verilməsinə səbəb oldu. Sözügedən bu məqalə planlaşdırılan mənfəəti arzuolunan, mənfəətin dəyişməsinə isə arzuolunmaz hesab edən investorlar üçün portfel formalaşdırması zamanı risk anlayışından istifadə etmək məqsədi daşıyırdı. İntestisiya strategiyasını təsvir edərkən Markovitz "risk" sözünü işlətmir. Alim, sadəcə olaraq, mənfəət dəyişkənliyini arzuolunmaz kimi müəyyən edir və investorlar bu dəyişkənliyi minimuma endirməyə cəhd

göstərilər. Risk və dəyişkənlik sinonimlərə çevrildi. Fon Neyman və Morgenstern faydalılığı ölçməyə başladılar, Markovitz isə investisiya riskinin ölçülməsinə qərar verdi.

Markovitsin məqaləsi gözlənilən gəlir və risk anlayışlarını bərabərləşdirərək investisiyaya peşəkar yanaşmanı əsaslı şəkildə dəyişdi. Sonradan, bu məqaləyə və Markovitsin 1959-cu ildə yazdığı kitaba, səhm seçimi texnikasından və investorların portfellerində səhmlər və istiqrazlar arasında nisbətənin müəyyən edilməsindən tutmuş, opsiyonların və daha mürəkkəb törəmə qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi və idarə edilməsinə qədər bir çox müxtəlif tətbiqlər istinad edirdi.

XX əsrin ortalarına yaxın risk bir çox fənlərarası tədqiqatların predmetinə çevrilir, konkret elmin hüdudlarından kənara çıxan ümumelmi konsepsiya statusu alır. Bundan əlavə, elmi biliklərin inkişaf vektoru risk nəzəriyyəsinə risklərin idarə edilməsinə doğru keçid ilə xarakterizə olunur.

1955-ci ildə Amerikanın Temp Universitetinin sığorta üzrə professoru U.Snyder "risk-menecment" anlayışını – RM-i elmi dövriyyəyə daxil etdi və 1956-cı ildə isə R.Qallaxer ilk dəfə "risk meneceri" peşəsinin təsvirini yaratmış oldu.

XX əsrin 70-ci illərində Londonda risklərin idarə olunmasının prinsiplərini öyrənən və ümumiləşdirən biznes məktəbi yaradılmışdır. Bu məktəb çərçivəsində ən böyük transmilli şirkətlərin rəhbərləri arasında risklərin idarə edilməsi məsələlərinə dair sorğular keçirilmişdi. Alınan empirik məlumat massivi daha sonra risklərin idarə edilməsi alqoritmlərinin bütün dəsti olan COSO ERM, ISO/IES, FERMA standartları şəklində şirkətlər üçün paradiqmatik inteqrasiya olunmuş risk idarəetmə sistemlərinin yaranması və inkişafı işinə böyük töhfələr verdi.

XX əsrin sonrakı onillikləri risk-menecment (RM) metodologiyasının əhəmiyyətli artımını nümayiş etdirmişdir, o cümlədən effektiv bazar fərziyyəsinin (*Efficient Market Hypothesis – EMH*), Markovitsin portfel nəzəriyyəsini, arbitraj qiymətləndirmə nəzəriyyəsini birləşdirmiş kapital aktivlərinin qiymətləndirilməsi modelinin (*Capital Asset Pricing Model – CAPM*) meydana gəlməsi. Əsas nailiyyətlərdən biri 1973-cü ildə opsiyonların qiymətlərinin hesablanması üçün Blek – Şouls – Merton düsturunun ortaya çıxması idi, onun müəllifləri (mərhum Blekdən başqa) 1997-ci ildə İqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşlər.

Akademik yeniliklərlə birlikdə risklərin qiymətləndirilməsi sahəsində texnoloji dəstək partlayıcı xarakter almışdır ki, bu da ilk növbədə son 10-15 il ərzində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi və istifadəsi ilə bağlı olmuşdur.

Riskin iqtisadi kateqoriya kimi tədqiq olunmasının fundamental nəzəri əsasları, eləcə də iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərində, istər real, istərsə də maliyyə sektorunda risklərin idarə edilməsinin tətbiqi aspektləri əsasən xarici tədqiqatçıların elmi işlərinə söykənir.

Yerli səviyyədə həyata keçirilən elmi işlənmələrin risk nəzəriyyəsinin inkişafına töhfəsi xeyli dərəcədə daha kiçikdir ki, bu da iqtisadiyyatın inzibati-amirlik sisteminin uzun müddət mövcudluğu ilə izah oluna bilər. Sovet alimləri hesab edirdilər ki, planlı iqtisadiyyat risklərin mövcudluğunu apriori nəzərdə tutmur və tuta da bilməz. Onların qənaətlərinə görə, planın elmi əsaslarla, bütün amilləri nəzərə almaqla işlənilib hazırlanması riskləri (yalnız insanın təsərrüfat fəaliyyətinə təsir göstərən təbii-iqlim riskləri istisna olmaqla) tam aradan qaldırmağa imkan verir. Eyni zamanda, bu sahədə sahibkarlığın fəal surətdə inkişaf etdiyi Yeni İqtisadi Siyasət

(1921-1928) dövrünə aid həm nəzəri, həm də normativ sənədlərdə təsbit edilmiş maraqlı müddəalara rast gəlmək olar. Onlar normal və ya məqbul istehsal-iqtisadi risk anlayışını özündə təsbit edirdi.

Sonralar sovet iqtisadiyyatında inzibati prinsiplərin güclənməsi ilə “risk” kateqoriyası yalnız kapitalist sisteminə xas olan burjua məfhumu kimi qəbul edilməyə başladı. Bu, həmin terminin “Siyasi iqtisad”, “Fəlsəfi ensiklopediyası”, “Sovet ensiklopedik lüğəti” və bu kimi digər ensiklopedik lüğətlərin səhifələrindən yox olmasına səbəb oldu. Bununla əlaqədar bir sıra iqtisadçılar öz araşdırmalarında yekdilliklə qeyd edirlər ki, Sovet dövrünə aid olan heç bir iqtisadi lüğətdə “risk” anlayışı aşkar edilməmişdir.

Yerli alimlər arasında riska olan marağın yenidən gündəmə gəlməsi bazar iqtisadiyyatına keçidlə meydana gəlmişdi. 1990-cı illərin əvvəllərində inhisarsızlaşdırmanın həyata keçirilməsi, habelə özəlləşdirmə kampaniyasının aparılması postsovet məkanında sahibkarlığın sürətli inkişafına öz mühüm töhfəsini vermiş oldu. Dövlət riskin yeganə daşıyıcısı olmaqdan qurtula bildi, müvafiq məsuliyyət yükü isə təsərrüfat subyektlərinin üzərinə qoyuldu. Nəticədə, bu sahədə lazımi praktiki təcrübəyə malik olmayan postsovet şirkətlərinin əksəriyyəti kifayət qədər uzun müddət ərzində risk-menecmentin yalnız bir alətindən, yəni sığortadan istifadə etməklə məhdudlaşmalı olurdu. Bununla paralel olaraq, getdikcə daha çox postsovet alimləri riskləri öyrənməyə, eləcə də iqtisadi reallıq şərtlərinə adekvat olan risklərin idarə edilməsi konsepsiyalarını hazırlamağa başladılar.

XXI əsrin əvvəllərindən elmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində əldə olunmuş elmi nailiyyətlərin, işlənmələrin təhlilinə əsaslanaraq əminliklə demək olar ki, risk təcridən

iqtisadiyyatın aparıcı tədqiqat predmetinə çevrilməyə başladı. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, son illərdə qlobal iqtisadiyyatda böhran hadisələrinin artması fonunda, hər şeydən əvvəl, mövcud bazarların həddindən artıq kapitallaşması və iqtisadi məkanın inhisarlaşması dinamikasının artması, daha sonra isə koronavirus infeksiyası pandemiyasının, yəni COVID-19-un geniş vüsat alması ilə bərabər olaraq həm də risk problematikasına həsr edilmiş elmi məqalələrin sayı dayanmadan artmaqda davam etmişdir.

Risk nəzəriyyəsinin inkişafının indiki mərhələsində onun iqtisadi mahiyyəti alimlər tərəfindən yeni reallıqlar nəzərə alınmaqla öyrənilməkdə davam edir.

1.5. Riskin amilləri, əlamətləri və funksiyaları

Risk strukturunun elementləri arasında keçid ehtimalına və (və ya) onların həyata keçirilmə üsuluna təsir edən bütün halları ümumiləşdirərək “risk faktorları” adı altında birləşdirmək mümkündür. Atılan kibrit yanar səthə düşərsə yangına səbəb olma ehtimalı daha yüksəkdir, buna oxşar olaraq deyə bilərik ki, məzənnənin dəyişməsi bu valyutaya xammal alan müəssisəyə təsir edəcək, təlim keçmiş adam qruplaşmaq üçün həmişə uyğun zaman anını tapa biləcək və yıxıldığı təqdirdə onun xəsarət almaq ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşür.

Risk-faktorlar (riskin amilləri) – risk hadisələrinin ehtimal nöqtəyi-nəzərdən əmələ gəlmə mənbələri qismində çıxış edən şərait və səbəblərdir. Biznesin iqtisadi mühitinin xarici və daxili mühitə differensiasiyası ilə əlaqədar olaraq, risk-amillərin bütün məcmusunu iki qrupa bölmək olar:

təşkilatın xarici mühitinin risk-faktorları və daxili mühitinin risk-faktorları. Differensiasiya meyarı qismində xarici mühitin risk faktorlarının idarəedici təsirlərə məruz qalmaması çıxış edir, bununla bərabər daxili mühitin risk faktorlarının isə təşkilat rəhbərliyinin təsirinə məruz qalması da qeyd edilməlidir.

İlk öncə xarici mühitin risk faktorlarını nəzərdən keçirək.

Xarici mühit təsərrüfat subyektlərinin, iqtisadi, sosial və təbii şəraitin, milli və dövlətlərarası institusional strukturların və təsərrüfat subyektinin mühitində fəaliyyət göstərən və onun fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə təsir göstərən digər xarici şərait və amillərin məcmusu deməkdir.

Xarici mühitin risk-faktorları qlobal, makro, mezo və mikro səviyyələri kontekstində təsnifatı Cədvəl 1.3-də təqdim olunur. *Mikro səviyyə* təşkilatı bilavasitə əhatə edən mühitdir. Ənənəvi olaraq mikromühitin əsas amillərinə təchizatçılar, alıcılar, rəqiblər, vasitəçilər, əlaqə auditoriyası daxildir. Bu zaman əlaqəli auditoriyalar dedikdə, təsərrüfat subyektinin fəaliyyətində bilavasitə iştirak etməyən, lakin ona əmtəə və maliyyə bazarlarında təsir göstərə bilən şəxslərdən ibarət olan qruplar başa düşülür. Bunlara aşağıdakılar daxildir: maliyyə-kredit təşkilatları (kommersiya bankları, investisiya və sığorta şirkətləri, pay investisiya fondları, qeyri-dövlət pensiya fondları, faktoring və lizing şirkətləri və s.); dövlət idarə və müəssisələri, təsisat və orqanları; kütləvi informasiya vasitələri; yerli əlaqəli auditoriyalar (yerli əhali).

TƏŞKİLATIN XARİCİ MÜHİTİNİN RİSK-FAKTORLARI	
Mikrosəviyyənin və qlobal (dünya) səviyyəsinin xarici risk-faktorları	İqtisadi
	Siyasi
	Sosial-mədəni
	Hüquqi
	Elmi-texniki
	Təbii-texnogen
Mezo səviyyənin xarici risk-faktorları	Regionun təbii-coğrafi yerləşməsi faktorları
	Regionun infrastruktur və logistik sferasının faktorları
	Regionun maliyyə-kredit sferasının faktorları
	Regionun sənaye sferasının faktorları
	Regionun kənd təsərrüfatı sferasının faktorları
	Regionun tikinti sferasının faktorları
	Regionun ticarət sferasının faktorları
Mikro səviyyənin xarici risk-faktorları	Təchizatçılar
	Alıcılar
	Rəqiblər
	Vasitəçilər
	Əlaqəli auditoriyalar

Təşkilatı dolaylı əhatə edən mühitin amillərinin seçilmiş qruplarının əsas tərkibi (qlobal dünya səviyyəsi, makro səviyyə, mezo səviyyə) Cədvəl 1.4-də təqdim olunur.

Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş risk faktorları bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birindən qaşılıqlı şəkildə şərtləndirilmiş, asılı vəziyyətdə olur.

<i>Təsnifat vahidi</i>	<i>Risk-faktorların tərkibi</i>
<i>Makro səviyyənin və qlobal (dünya) səviyyəsinin xarici risk-faktorları</i>	
<i>İqtisadi amillər</i>	Dünya və milli iqtisadiyyatda iqtisadi tsiklin fazası; dünya və milli səviyyələrdə məqsədli əmtəə bazarların və maliyyə bazarlarının konyunktur xüsusiyyətləri; dövlətin iqtisadi siyasəti (o cümlədən maliyyə siyasəti); faktiki makroiqtisadi indikatorlar (valyuta məzənnəsi, inflyasiya tempi, faiz dərəcəsi); ölkənin kredit reytingi; işsizlik səviyyəsi; ölkə əhalisinin real gəlirlərin səviyyəsi
<i>Siyasi amillər</i>	Ölkə və dünyada siyasi güclərin yerləşməsi; geosiyasi münaqişələr; hərbi münaqişələr; dövlətə (dövlətlər qrupuna) münasibətdə sanksiyalar rejimi; ölkədə siyasi sabitlik səviyyəsi; ölkədə korrupsiyanın səviyyəsi; ölkədə əhali və biznes tərəfindən hakimiyyətə göstərilən etimad səviyyəsi
<i>Sosial-mədəni faktorlar</i>	Demoqrafik vəziyyət, ölkədə əhalinin orta həyat müddəti; cəmiyyətin baza dəyərləri, həyatın keyfiyyəti və tərz; istehlakçıların zövq və üstün tutmalarında baş verən dəyişikliklər; mentalitet xüsusiyyətləri; ölkə əhalisinin istirahətə və işə münasibəti; dünya ictimaiyyətinin dövlətə, sahəyə sərgilədiyi münasibət.
<i>Hüquqi faktorlar</i>	Qanunvericilikdə baş verən, eləcə də sahəyə təsir göstərən dəyişikliklər (büdcə, vergi, bank, sığorta, valyuta, əmək, mülki, gömrük, antiinhisar, patent, torpaq qanunvericiliyi, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericilik və s.)
<i>Elmi-texniki faktorlar</i>	Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri və onların sahədə yaxud yanaşı sahələrdə tətbiqi imkanları; yeni texnologiyaların dəyişmə və uyğunlaşma sürəti; maliyyə innovasiyaların meydana gəlməsi

	və inkişafı; sahənin inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən texnoloji dəyişikliklər; sahədə yeni əmtəə və xidmətlərin, o cümlədən də əvəzedici əmtəələrin meydana gəlməsi tendensiyaları
Təbii-texnogen faktorlar	Ölkədə və dünyada təbii-iqlim şəraitində baş verən dəyişikliklər; ölkə və dünyada ətraf mühitin çirkləndirilməsi səviyyəsi; təhlükəli virus və bakteriya infeksiyalarının meydana gəlməsi və yayılması; ümumdövlər və dünya miqyasında baş verən iri təbii və texnogen fəlakətlər
<i>Mezo səviyyəli xarici risk-faktorlar</i>	
Bu amillər regionun yerləşməsi, infrastrukturu, eləcə də maliyyə-kredit, sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, ticarət, sosial-mədəni və inzibati-tənzimləyici mühiti ilə bağlıdır.	

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici mühitin risk faktorları təşkilatın daxili mühitinin risk faktorlarına münasibətdə daha öndə dayanır, yəni onlar vasitəsilə özünü göstərir və daxili amillərin konkret təzahür növlərini şərtləndirir. Təşkilatın daxili mühitinin risk faktorlarının təsnifatı Cədvəl 5-də təqdim olunur.

Cədvəl 1.5-də əks olunan daxili risk faktorlarının məcmusu iqtisadiyyatın həm real, həm də maliyyə sektorunun təşkili üçün xarakterikdir. *Daxili mühitin risk faktorları* üç qrupa bölünür: təşkilati-idarəedici; əməliyyat; maliyyə və iqtisadi. Aydındır ki, göstərilən risk-faktorlarının qrupları arasında maliyyə və iqtisadi amillər təşkilatın maliyyə vəziyyətinə daha çox təsir göstərir. Təsərrüfat subyektinin aktiv və passivlərinin tərkibi və strukturu ənənəvi mənada onun maliyyə sabitliyini və ödəmə qabiliyyətini eynən gəlir və xərclər kimi müəyyən edir.

Öz növbəsində, maliyyə və iqtisadi risk faktorları əməliyyat və təşkilati və idarəetmə amillərinin təsiri ilə

şərtləndirilir. Risk faktorlarının hər bir qrupunu ayrıca nəzərdən keçirək.

Təşkilati-idarəetmə risk faktorları:

1. *Təşkilatın sahə mənsubiyyəti.* Belə təsəvvür yaranır ki, hər hansı bir sahədə inkişaf səviyyəsi və ya mövcud olan cari iqtisadi vəziyyət biznesin xarici mühitinin amilidir. Bununla belə, müəlliflər bu risk faktorunu daxili hesab edirlər, çünki bu hal biznesin təsisçilərinin qərarının nəticəsidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsisçilər sərəncamlarında olan pul vəsaitlərinin investisiya şəklində qoyuluşu üçün obyektinin seçilməsində nisbətən sərbəstdirlər.

Cədvəl 1.5

TƏŞKİLATIN DAXİLİ MÜHİTİNİN RİSK-FAKTORLARI	
Təşkilati-idarəetmə risk-faktorları	Təşkilatın sahə mənsuiyyəti
	Təşkilati-hüquqi forma
	Təşkilatın biznes-modeli
	İdarəetmənin təşkilati strukturu
	Təşkilatın həyat tsiklinin (dövrünün) mərhələsi
	Menecmentin keyfiyyəti, korporativ mədəniyyət
	Personal (işçi heyəti)
	İnformasiya sistemləri və texnologiyaları
Əməliyyat risk-faktorları	Təşkilatın iqtisadi strategiyası (o cümlədən funksional siyasətin strategiyası: maliyyə, marketing, innovasiya, personalın (işçi heyətinin) idarəetməsi siyasəti və s.)
	Təşkilatın əməliyyat potensialı
	Biznes-proseslər
Maliyyə-iqtisadi risk-faktorları	İstehsal vasitələri
	Aktivlərin tərkibi və strukturu
	Passivlərin tərkibi və strukturu
	Gəlirlər
	Xərclər

Yaradılan təşkilatın fəaliyyət növü onların iradəsinə və qərarına tabe olan bir vəziyyətdir. Öz növbəsində, xüsusi

sənaye mənsubiyyəti sonradantəşkilat üçün bir sıra risk hadisələrinin yaranmasına səbəb ola bilər . Belə ki, məsələn, neft hasil edən ixracyönümlü şirkətlər dünya enerji bazarındakı vəziyyətdən çox asılıdır, amma, deyək ki, kommersiya banklarının və sığorta şirkətlərinin maliyyə rifahı əsasən ölkənin daxili iqtisadi amilləri ilə müəyyən edilir.

2. Təsərrüfat subyektinin təşkilati-hüquqi forması. Bu risk faktoru aşağıdakıları müəyyən edir: təşkilatın maliyyə resurslarının (xüsusən, nizamnamə kapitalının) formalaşdırılması qaydası; qiymətli kağızların (səhmlərin, istiqrazların) emissiyasının mümkünlüyü və xüsusiyyətləri; mənfəətin bölüşdürülməsi və zərərlərin ödənilməsi qaydasını; maliyyə menecmentinin metod və üsullarının əlçatan siyahısını; təsisçilərin maliyyə öhdəlikləri üzrə məsuliyyət tədbirlərini. Bütün bu aspektlər risk hadisələrinin əhəmiyyətli mənbələri qisminə çıxış edə bilər.

3. Təşkilatın biznes modeli. Biznes-model dedikdə strukturu, elementləri, iş proseslərini və onlar arasındakı əlaqələri, habelə təşkilatın fəaliyyəti zamanı daxil olduğu əlaqələri əks etdirən təsviredici konstruksiyası şəklində təşkilatın əsas konsepsiyası başa düşülür. Bütün iqtisadi subyektlər biznes-modelə malikdir. O iqtisadi subyekt tərəfindən sərbəst seçilə bilər, və yaxud formalaşmış fəaliyyət təcrübəsinin nəticəsi qisminə çıxış edə bilər. Mövcud olan cari bazar şəraitinə və resurs imkanlarına uyğun gəlməyən, eləcə də kifayət qədər effektiv, səmərəli olmayan biznes-modeli təşkilat üçün xeyli dərəcədə əhəmiyyətli risk faktoru kimi dəyərləndirilə bilər.

4. İdarəetmənin təşkilati strukturu. Bu risk-faktoru təşkilatın menecment sisteminin ətraf mühitin amillərində baş verən dəyişikliklərə reaksiyasının sürəti, idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesinin səmərəliliyini və adekvatlığını müəyyən edir.

İdarəetmənin təşkilati strukturunun tipi idarəetmə iyerarxiyasını, şirkətin funksional bölmələrinin koordinasiya səviyyəsini, funksionallığın və onlar arasında məsuliyyətin bölüşdürülməsini müəyyən edir. Təşkilat işçilərinin hərəkətlərinin əlaqələndirilməsi və ahəngdarlığı işçi heyətinin təşəbbüskarlıq dərəcəsi, innovativ fəallığı da bu risk amilinin təsiri ilə bağlıdır.

5. Təşkilatın həyat dövrünün mərhələsi. Həyat tsiklləri nəzəriyyəsinin əsas müddəalarına uyğun olaraq, hər bir iqtisadi proses və ya subyekt bir sıra ardıcıl mərhələlər daxil olmaqla, müəyyən bir tsikl kimi təqdim edilə bilər. Təsərrüfat subyektinin həyat dövrünün müxtəlif mərhələlərini qeyd edilməsinin məqsəduyğun olduğu əsas xüsusiyyət satışın (məhsulların, işlərin, xidmətlərin) həcmidir. Təşkilatın həyat dövrü satışın həcmindən asılı olaraq aşağıdakı mərhələlərin ardıcılığını ifadə edir: mənşə; böyümənin sürətləndirilməsi; böyümənin ləngiməsi; yetkinlik; aktivliyin azalması; iflas (ləğvetmə). Tamamilə aydındır ki, bu mərhələlərin hər birində təşkilatın aktiv və öhdəliklərinin tərkibi və strukturu, eləcə də əsas biznes risklərinin siyahısı bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənəcəkdir.

6. İdarəetmənin keyfiyyəti, korporativ mədəniyyət. Bu halda idarəetmə keyfiyyəti dedikdə təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrində (o cümlədən həm də maliyyə nəticələrində) əks olunan idarəetmə potensialının vəziyyəti və ondan istifadə dərəcəsi nəzərdə tutulur. Bu risk faktorunun təsiri göz qabağındadır. Menecerlərin şəxsiyyəti, təşkilatın idarə olunması, eləcə də təşkilata rəhbərlik etməsi üslubu və tərzini, idarəetmənin metod və formaları idarəetmənin planlaşdırma, təşkili, motivasiyası, koordinasiya, nəzarət və bu kimi əsas funksiyalarının həyata keçirilməsinin effektivliyini müəyyən edir. Təşkilatın maliyyə

rifahı və bazarda yer aldığı mövqə həmin funksiyaların necə həyata keçirilməsindən asılıdır.

7. *Heyət.* Müəyyən edilmiş risk faktoru biznesin effektivliyinin bütün göstəricilərinə təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Təşkilatın işçilərinin sayı, yaşı, təhsil səviyyəsi, peşə ixtisası kimi xüsusiyyətləri əmək məhsuldarlığının səviyyəsini, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) kəmiyyətini və keyfiyyətini, müştəri loyallığının səviyyəsini müəyyən edir və, yekun nəticədə, təşkilatın fəaliyyətinin əsas maliyyə nəticələrini təyin etmiş olur.

8. *İnformasiya sistemləri və texnologiyaları.* Rəqəmsal iqtisadiyyatın müasir şəraitində bu risk-faktorun biznesin fəaliyyətinin və inkişafının bütün parametrlərinə də təsir göstərir. Hazırda həm real, həm də maliyyə sektorunda şirkətlərin demək olar ki, bütün biznes prosesləri müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilir ki, onların vasitəsilə də əsas idarəetmə funksiyaları həyata keçirilir. İstifadə olunan informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının (xüsusilə bank sektorunda) mükəmməl olmaması kibercinayətkarlığın artmasına səbəb olan mühüm risk-faktordur.

9. *Təşkilatın iqtisadi inkişaf strategiyası və funksional siyasətləri.* Bu risk-faktorunun yüksək həddə olması şübhələrə yer qoymur. Maliyyə risklərinin hamarlaşdırılması, bərabərləşdirilməsi müstəvisində təşkilatın bütün funksional siyasət növləri arasında maliyyə siyasəti ən mühüm rol oynayır. Şirkətin iqtisadi inkişaf strategiyasını həyata keçirmək üçün əsas aləti təmsil edərək, maliyyə-iqtisadi proseslərin inkişafı üçün hədəfləri, şərtləri və variantları, vəzifələri, meyarları, şirkətin pul vəsaitlərinin hərəkətini idarə etmək üçün metod və modelləri, eləcə də digər maliyyə idarəetmə vasitələrini müəyyən edir.

Maliyyə siyasətinə investisiya, emissiya, dividend, mühasibat uçotu, amortizasiya, qiymət, kredit siyasəti, cari aktivlərin və öhdəliklərin idarə edilməsi siyasətləri daxildir. Təşkilatın maliyyə dayanıqlığı və ödəmə qabiliyyəti sözügedən həmin bu siyasətlərin həyata keçirilməsinin məzmunundan və alətlərindən asılıdır.

Əməliyyat risk-faktorları:

10. *Təşkilatın əməliyyat (istehsal) potensialı.* Təşkilatın dinamik bazar mühitində davamlı işləməsini və inkişafını təmin etmək üçün tələb olunan keyfiyyətdə və miqdarda məhsul istehsal etmək (xidmət göstərmək) qabiliyyətini əks etdirir.

11. *Biznes prosesləri.* ISO 9000-2015 standartına (Keyfiyyət İdarəetmə Sistemi) uyğun olaraq, biznes prosesi "nəzərdə tutulan nəticəni əldə etmək üçün girişlərdən istifadə edən bir-biri ilə əlaqəli və (və ya) qarşılıqlı fəaliyyətlər toplusu" kimi müəyyən edilir. Bu zaman nəzərdə tutulan nəticə qismində aşağıdakılar çıxış edə bilər: prosesin çıxışı və ya nəticəsi (bu, növbəti biznes-prosesi üçün girişdir); məhsullar; xidmət.

12. *İstehsal vasitələri.* Bu risk-faktoru təşkilatın istifadə etdiyi əmək vasitələri və obyektlərinin, yəni əsas və dövrüyyə kapitalının məcmusunu təmsil edən kompleks amildir. İşçi heyəti (işçi qüvvəsi) ilə yanaşı, onlar əlavə iqtisadi dəyərin yaradılmasının istənilən prosesinin həyata keçirilməsi üçün əsas baza təşkil edir.

Maliyyə-iqtisadi risk-faktorlar:

13. *Aktivlərin tərkibi və strukturu.* Təşkilatın cari ödəmə qabiliyyəti birbaşa dövrü və dövrdən kənar aktivlərin tərkibindən, strukturundan, likvidliyi baxımından dövrüyyə aktivlərinin qruplarının nisbətindən asılıdır. Maliyyə menecmentinin başlıca dilemmalarından biri ondan ibarətdir ki, təşkilat özünün ehtiyatlarının və likvid vasitələrinin ölçülərini

azaldırsa, o zaman həmin təşkilat cari biznes-proseslərə daha çox resurs yönəldə bilər, bununla yanaşı onun daha çox gəlir əldə etmək istiqamətində də imkanları xeyli genişlənmiş olur. Lakin, bütün bunlarla yanaşı, likvid aktivlərin olmaması səbəbindən müflisləşmə və maliyyə dayanıqlığının azalması riskləri artır.

14. Passivlərin tərkibi və strukturu. Göstərilən risk faktoru özünü açıq surətdə büruzə verir. Əksər iqtisadçıların qənaətinə görə, təşkilatın maliyyə dayanıqlığı bilavasitə onun öhdəliklərinin strukturu ilə, ilk növbədə isə kapital və borc kapitalının nisbəti ilə müəyyən edilir. Təşkilatın öz maliyyə resursları nə qədər çox olarsa, investorlardan və kreditorlardan bir o qədər də müstəqil olacaq, onun maliyyə sabitliyi isə bir o qədər də daha yüksək səviyyəyə qalxacaq. Eyni zamanda, maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturunda kapitalın payının əhəmiyyətli dərəcədə üstünlük təşkil etməsi borc vəsaitlərinin istifadəsi (leverec effekti) hesabına biznes əməliyyatlarının səmərəliliyinin artırılmasına imkanlarının mövcudluğuna təminat vermir. Odur ki, təşkilatın passivlətinin formalaşmış strukturu əhəmiyyətli risk-faktoru qismində çıxış edir.

15. Gəlir. Bu risk-faktoru təşkilatın fəaliyyətinə düz mütənasib təsir göstərir. Əməliyyat, maliyyə və investisiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlir nə qədər yüksək olarsa, o zaman təşkilatın sərəncamında daha çox mənfəət qalar və nəticə etibarilə onun kapitalı və bazar dəyəri bir o qədər yüksələcək.

16. Xərclər. Bu risk faktoru təşkilatın fəaliyyət effektivliyinə, səmərəliliyinə tərs mütənasib təsir göstərir. Əməliyyat fəaliyyəti sayəsində yaranan xərclərin artması, yəni məhsul və ya xidmətlərin maya dəyərinin yüksəlməsi təşkilat rəhbərliyini ya rəqabətli mövqelərini itirməklə satış qiymətlərini artırmağa, ya da satış mənfəətində əhəmiyyətli dərəcədə azalmaya getməyi

məcbur edir. İnvestisiya və maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin artması həm də təşkilatın ümumi və xalis mənfəətinin azalmasına səbəb olur ki, bu da onun maliyyə sabitliyinə və maliyyə potensialına mənfi təsir göstərir.

Təşkilatın xarici və daxili risk faktorlarına nəzər salaraq, görürük ki, onların hamısı kifayət qədər mürəkkəb və təlatümlüdür. Beləliklə, risk təsərrüfat subyektinin iradə və istəyindən asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv qeyri-müəyyənliyin keyfiyyət və kəmiyyət ifadə forması olduğundan, *“risk” kateqoriyası təkcə subyektiv deyil, həm də obyektivdir.* Obyektiv risk, nəticələri əvvəlcədən məlum olan bir hərəkəti müşayiət edir (bir sikkə atarkən rəqəm olan tərəf, yaxud da digər tərəf düşür). Riskin obyektivliyi mövcudluğu insan fəaliyyətindən asılı olmayan amillərin olması ilə bağlıdır. Subyektiv riskə misal kimi hərracın (tenderin) nəticələrinin proqnozunu göstərmək olar. Hər bir iştirakçı öz biliyi, təcrübəsi, intuisiyasından istifadə edərək nəticəni proqnozlaşdırmağa çalışır, ancaq hərrac bitənə qədər onlardan hansının haqlı olduğunu etibarlı şəkildə mühakimə etmək mümkün deyil. Subyektiv riskin təsviri o mənada açıqdır ki, əgər siz yeni məlumatlar əldə etmək imkanına malik olacaqsızsa, bacarıqlarınızı təkmilləşdirsəniz və ya digər insanların fikirlərini dinləsəniz, hər zaman proqnozunuzu dəyişə bilərsiniz. Əksər risklər subyektivdir.

Beləliklə, risk ikili subyektiv-obyektiv xarakter daşıyır və qeyri-müəyyənlik, uyğunsuzluq, alternativlik, ehtimal kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur (Cədvəl 1.6).

Riskin iqtisadi kateqoriya kimi əlamətləri

Əlamət	Məzmun
Qeyri-müəyyənlik	Risk qeyri-müəyyənliklə birbaşa bağlıdır, daha dəqiq desək, onun baş verməsinin mühiti qismində çıxış edir. Qeyri-müəyyənlik, təsərrüfat subyektinə təsiri ehtimalı və nəticələri müəyyən olmayan xarici və daxili mühitin çoxsaylı narahatedici amillərinin obyektiv mövcudluğu ilə əlaqədardır.
Alternativlik	Bu, iqtisadi subyekt tərəfindən bir neçə mümkün həll yolu arasından seçim etmək ehtiyacı ilə şərtləndirilir. Seçim olmayan yerdə riskli vəziyyət də yarana bilməz.
Ehtimal	Riskin mühüm xüsusiyyəti seçilmiş məqsəddən yayınma ehtimalıdır. Bu vəziyyətdə həm mənfi, həm də müsbət xarakterli kənarlaşmaların olması mümkündür.
Ziddiyyət	Riskin subyektiv-obyektiv xarakterindən, mövcudluğu obyektivliklə bağlı mövcud olan risk vəziyyətləri və onların subyektiv qiymətləndirilməsi arasında müəyyən ziddiyyətlərin olmasından irəli gəlir. Xüsusən, seçim edən, müəyyən hərəkətləri həyata keçirən şəxs bunu riskli, digər şəxslər tərəfindən isə onlar hər hansı riskdən məhrum olmuş kimi hesab edilə bilər, və əksinə. Riskin ziddiyyətli olması həm də onda özünü göstərir ki, o, bir tərəfdən tərəqqiyə, sosial-iqtisadi sistemlərin inkişafına kömək edir. Mühafizəkarlığı, doqmatizmi, sosial inkişafda maneə, əyləc rolunu oynayan stereotipləri aradan qaldırmağa imkan verən risk təşəbbüslərin, innovativ ideyaların, təcrübələrin həyata keçirilməsini təmin edir. Digər tərəfdən, risk avantürizm, volyuntarizm, riskli vəziyyətdə alternativ variantlardan birinin seçilməsi zamanı müvafiq prosesin və ya hadisənin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqları lazımı qaydada nəzərə alınmadan həyata keçirildiyi hallarda sosial-iqtisadi tərəqqinin ləngiməsinə səbəb ola bilər.

Riskin sadaladığımız əlamətləri özünün qarşılıqlı bağlılıqda onların iqtisadi mahiyyətini əks etdirir ki, bu da onun funksiyalarında da özünü göstərir. Riskin öyrənilməsinə həsr edilmiş iqtisadi ədəbiyyatda risk funksiyalarının siyahısı ilə bağlı birmənalı elmi mövqə yoxdur.

Əksər tədqiqatçılar riskin tənzimləyici, qoruyucu, analitik və innovativ kimi əsas funksiyaları ilə bağlı yetkin firkə malikdirlər. Bununla belə, bir sıra müəlliflər digər risk funksiyalarını müəyyən edirlər ki, bu da həmin məsələnin mübahisəli xarakterə malik olduğunu göstərir. Bu funksiyaları daha ətraflı surətdə nəzərdən keçirək.

Riskin tənzimləyici funksiyası təzahürün qeyri-müəyyən xarakteri ilə xarakterizə olunur. Onu qeyd edən müəlliflərin böyük əksəriyyəti tənzimləmə funksiyasının təzahürünün iki formasını təyin edirlər: *konstruktiv və destruktiv*. Risk tərəqqi üçün katalizator olmaqla konstruktiv funksiyanı yerinə yetirir, çünki risk vəziyyətinin həlli qeyri-standart düşüncənin, gələcəyə can atmanın, qeyri-adi həllər axtarışının və yaradıcı fəaliyyətin inkişafına kömək edir.

Riskin tənzimləmə funksiyasının destruktiv forması ondan ibarətdir ki, çox vaxt riskli situasiyanın həlli zamanı kifayət qədər müvafiq məlumatın olmaması, risklərin inkişaf qanunauyğunluqlarının nəzərə alınmaması səbəbindən əsassız, məntiqsiz qərarlar qəbul edilir ki, bu da avantürizmə, subyektivizmə səbəb olan və mənfi nəticələrə gətirib çıxaran proseslərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə vəziyyətdə risk sabitliyi pozan faktor rolunu oynayır.

Riskin qoruyucu funksiyası da iki aspekti əhatə edir: *tarixi-genetik və sosial-hüquqi*. Qoruyucu funksiyanın tarixi-genetik aspekti ondan ibarətdir ki, bütün tarixi yol boyu istər fərdi şəxslər, istərsə də sahibkarlıq subyektləri riskli hadisələrin

arzuolunmaz nəticələrindən qorunmaq üçün hər zaman vasitə və formalar axtarmağa məcbur olublar.

Qoruyucu funksiyanın sosial-hüquqi aspekti iqtisadi subyektlərinin sahibkarlıq riski hüququnu təmin etməklə və bu hüququ qanunla təsbit etməklə onların mənafeyini qorumaq zərurətindən ibarətdir. Risk etmək hüququnu tanıyan cəmiyyət, bu baxımdan, uğursuzluq baş verdiyi təqdirdə cəzanı istisna edən müvafiq sosial, hüquqi və iqtisadi təminat verməli və təsərrüfat subyektini haqlı riskə getməyə təşviq etməlidir.

Riskin analitik funksiyası ondan ibarətdir ki, riskli vəziyyətin həlli bütün mümkün fəaliyyət variantlarını müəyyən etmək və qiymətləndirmək ehtiyacını nəzərdə tutur. Qərar qəbul edən iqtisadi subyekt bütün mümkün alternativləri təhlil, götür-qoy edir və ölçür, ən sərfəli və ən az riskli fəaliyyət istiqamətlərinin seçilməsi meyarını rəhbər tutaraq, özünün üstün tutmalar sistemini qurur. Bunun üçün kifayət qədər məlumat massivi və müəyyən hazırlıq müddəti tələb olunur. Beləliklə, problemlə, vəziyyət (risk vəziyyəti) iqtisadi subyektə çıxış variantlarını axtarmağa sövq edir ki, bu da informasiyanın toplanması, işlənməsi və təhlili prosesində əldə edilir.

Riskin innovativ funksiyası ondan ibarətdir ki, risk yeni, innovativ həllərin axtarışına sövq edir, fəaliyyətin səmərəliliyini artırır və təsərrüfat subyektinin iqtisadi potensialının üzə çıxarılmasına öz töhfəsini vermiş olur. Məsələn, iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələri üçün səciyyəvi xarakter daşıyan gərgin rəqabət şəraitində rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi riski iqtisadi subyektləri innovativ məhsulların və texnologiyaların hazırlanması və tətbiqinə külli miqdarda vəsait qoymağa məcbur edir. Son

zamanlar bu, xüsusilə bank sektorunda, özəlliklə nəzərə çarpır və belə bir vəziyyətin əmələ gəlməsi kommertiya bankları ilə fintex-startapları arasında rəqabətin güclənməsi ilə izah oluna bilər.

Bəzi alimlər riskin *sosial-iqtisadi, kompensasiyaedici (sabitləşdirici), stimullaşdırıcı, profilaktik (preventiv, nəzarət (nəzarətedici), yenidən bölüşdürmə, siqnal və adaptiv-koqnitiv funksiyalarını da qeyd edirlər.*

Risqlərin sadəlanan funksiyaları daha əvvəl nəzər yetirdiyimiz risklərin əlamətləri və faktorları ilə birlikdə, mürəkkəb risk kateqoriyasının dərin iqtisadi mahiyyətinin açıqlamasına imkan verir və risklərin sistemləşdirilməsinə və təsnifləşdirilməsinə kömək edir.

1.6. Risklərin təsnifatı

Bildiyimiz kimi, risk- iqtisadi kateqoriyadır və potensial olaraq mənfi (itki, zərər), sıfır və ya mənfiyyət (qazanc, fayda) ilə nəticələnmə biləcək bir hadisənin baş vermə biləcəyi imkanını ifadə edir. İqtisadi münasibətlərin hər bir yeni mərhələsi, maliyyə fəaliyyətinin risklər dəstəsinin genişlənməsi ilə xarakterizə olunur.

Risqlərin təsnif edilməsi onların müəyyən qruplara və altqruplara ayırmaq imkanı verən bir neçə xüsusiyyətin (meyarın) əsasında sistemləşdirilməsidir. Risklərin idarə olunması nəzəriyyəsi baxımından təsnifat mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da risklərin müxtəlif xüsusiyyətlərini və xassələrini ortaya çıxarmağa şərait yaratmaqla bərabər, həm

də bütün bunların əsasında onları idarə etməsinin effektiv metodlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İqtisadi ədəbiyyatda risklərin təsnifatına dair bir sıra yanaşmalar mövcuddur, çünki geniş qəbul edilmiş və unifikasiya olunmuş ümumi bir variant mövcud deyil.

Bu məsələyə həsr olunmuş mənbələri araşdırarkən risklərin təsnif edilməsinin 30-dan çox fərqli meyarını üzə çıxarmaq mümkündür.

Artıq bəlli olduğu kimi, sosial-iqtisadi sistemlərdə risklərin təsnif edilməsi ilə bağlı məsələni qaldıran ilk alimlərdən biri ingilis iqtisadçı C. Keyns olmuşdur. O üç əsas risk növünü ayırd edirdi:

1. sahibkarlıq riski, gözlənilməz və öncədən müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan səbəblər üzündən qazanc və faydanın itirilməsi mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu;
2. "borc verənin " riski (kreditor riski, borclu tərəfin öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi nəticəsində əmələ gələn risk);
3. pul vahidinin dəyərinin dəyişiklikliyə uğraması riski.

Hal-hazırda risklərin təsnifatı iqtisadi ədəbiyyatda ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Risklərin tədqiqatı ilə əlaqədar olan elmi işlərin, demək olar ki bütün müəllifləri, onları özünəməxsus bir yolla təsnif etməyə çalışır: ya əvvəlcə yaradılmış təsnifata yeni elementlər əlavə edir, ya da onları yenidən qruplaşdırırlar.

Bu məsələnin çətinlik və müzakirəsinin səbəbi bir neçə obyektiv səbəblərlə şərtləndirilir:

1. Real gerçəklikdə çoxsaylı risklər mövcuddur, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, çox zaman riskləri ayırı-ayrı növlərdən

ayırd etmək də çətin olur, çünki risklər arasında güclü bir qarşılıqlı əlaqə, eləcə də risklərin əvəzlənməsi mövcuddur;

2. Təsnifatın xüsusiyyətləri, eləcə də elementlərin sayı və tərkibi risklərin idarə olunması qarşısında dayanan konkret məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən edilir.

3. Təklif olunan risklərin təsnifatı versiyası müəllifin subyektiv elmi mövqeyindən birbaşa asılıdır və riskin cəmiyyətdə müəyyənləşdiyi konkret vaxt ərzindəki təsirləri uyğun olaraq əks etdirir.

Bu metodoloji problemi həll etmək məqsədi ilə tədqiqatçı A. Yu. Qranaturov tərəfindən aşağıdakı əsas elmi təsnif edilmə prinsipləri təklif olunmuşdur:

1. Təsnifat sistem yanaşması əsasında həyata keçirilməlidir. Sistem yanaşması - bu, elmi tədqiqat və araşdırma işlərinin metodoloji istiqamətidir və onun əsasında obyektlərin (bu halda təsnif olunan risklərin) sistem kimi tədqiq edilməsi yer alır, yəni onlar qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlı olan elementlər kimi nəzərdən keçirilir. Sistem yanaşmasının tətbiqi çərçivəsində, təsnif edilən risklərin iyerarxiya strukturu nəzərdə tutulmalıdır, bu da müşahidə olunan hadisələrin sistemli əlaqələrini əks etdirməlidir, xüsusilə fərqli səviyyələrə aid risklərin bir qrupa bilavasitə birləşdirilməsinə yol veilməməlidir.

2. Eyni qrup riskləri üçün risk vəziyyəti təsnif edilməsi məqsədlərinə cavab verməli və eyni dərəcəli detallaşdırmaya sahib olmalıdır. Bundan istifadə edərək, belə bir nəticəyə gəlirik ki, xüsusiyyətlərin dəqiqləşdirilməsi bir risk qrupu çərçivəsində məhdudlaşdırılmalıdır.

3. Eyni risk vəziyyəti müxtəlif riskləri özündə ehtiva edə bilər. Qeyri-müəyyənlik vəziyyətini və ondan irəli gələn riskləri ayırd etmək gərəkdir.

4. Risklərin təsnifləşdirilməsi zamanı onlara has olan xarakterik əlamətləri qeyd etmək lazımdır. Bunlara aiddir : risk daşıyan obyekt və riski qəbul edən subyekt.

Beləliklə, riskləri müxtəlif əlamətlər əsasında klassifikasiya etmək mümkündür. Bu zaman, risk növlərini siyahıya alaraq sadalamaqdan daha çox, risklərin xüsusi təsvirinin yaradılmasına və bu yolla risk xüsusiyyətlərinin itirilməməsinə imkan verən bir kompleks sistem yaratmaq daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, hər bir klassifikasiya əlamətinə uyğun olaraq seçilmiş risk növləri bir-birindən mücərrəd şəkildə ayrılır və bir-biriləndə səbəb-nəticə əlaqəsində olur ki, bu da riskləri vahid bir sistemin elementləri kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

1. *Yaranma mühitinə əsasən*, xarici və daxili risklər ayırd edilir. Xarici risklər global, makro-, mezo-, eləcə də mikro səviyyəli xarici risk faktorlarının təsiri nəticəsində ortaya çıxan risklərə aid olunur. Daxili risklər isə iqtisadi subyektin təşkilati-idarəçilik, əməliyyat, maliyyə-iqtisadi risk faktorlarının daxili iqtisadi mühitinə təsiri ilə şərtləndirilir.

2. *Ölçülmə mümkünlüyünə görə* risklər ölçülən və ölçülməyənlərə bölünür. Ölçülən risklərə kredit və bazar riskləri, ölçülməyən risklərə isə biznes-hadisə riski, mühasibatlıq, vergi riskləri, habelə, qismən, likvidlik riskləri aid olunur.

3. *İdarəetmə dərəcəsinə görə* idarə olunan və idarə olunmayan risklər fərqləndirilir. İdarə olunan risklər konkret müəssisənin fəaliyyəti, bazarda onun davranış strategiyası və proseslərin korporativdaxili əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Həmin risklərə menecment səviyyəsi, müəssisənin inkişaf strategiyası, resursların istifadə effektivliyi, istehsalat və kadr potensialı, texniki təchizat, işçi heyətinin ixtisas səviyyəsi,

kontragentlərin xarakteristikası, tətbiq edilən texnologiyalar, qiymətləndirmə, qərarların qəbul olunması və idarə edilməsi metodologiyaları aiddir.

İdarə olunmayan risklər – bu, makroiqtisadi və siyasi risklər, eləcə də müəssisənin kontragentlərinin inkişafı ilə bağlı risklərdir. Bura maliyyə böhranları, valyutaların və fond bazarlarının iflası, dövlətin siyasi şəraitinin dəyişməsi, inflyasiya, rəqabət, müflislik prosedurunun tətbiqi daxildir.

4. *Mümkün nəticəyə görə* riskləri xalis və spekulyativ kimi bölmək mümkündür. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, risk qeyri-müəyyənlik şəraitində əməliyyat nəticələrinin gözlənilən nəticələrdən fərqli olma ehtimalı kimi təqdim olunur. Bu fərq müsbət tərəfə (qazanc gətirən) və ya mənfi (itkilərlə nəticələnən) tərəfə baş verə bilər. Əgər riskin həm müsbət, həm də mənfi nəticələri ola bilərsə, belə risk spekulyativ kateqoriyaya aid edilir. Yox, əgər riskin həyata keçirilməsi nəticəsində əsasən mənfi fəsadlar ortaya çıxarsa, belə bir risk xalis risk kimi təsnif edilir. Burada belə bir aydınlığın gətirilməsi lazımdır ki, həm müsbət, həm də mənfi nəticətə gətirib çıxaran riskin mövcud olduğu bir vəziyyətdə, yəni nəticələrinin eyni anda mümkün olduğu bir risk vəziyyətində bütün risklər, mahiyyət etibarilə, spekulyativ hesab edilir. Xalis risklərə - sığorta riskləri aid olunur.

5. *İdarəetmə səviyyəsinə görə* strateji və taktiki risklər fərqləndirilə bilər. Strateji səviyyədə nəzarət və idarə edilməni tələb edən risklərə, iqtisadi subyektin fəaliyyəti üzərində müddəti və təsiri baxımından ən böyük əhəmiyyətə malik və daha yüksək təsir yaradan əsas risklər aid olunur. Xarici risklər arasında, bunlar, bir qayda olaraq, ticarət bazarı seqmentləri çərçivəsində bazar konyunktur risk faktorlarının (məhsulun və ya xidmətin tələbi və qiyməti, tədarük olunan resursların

qiyməti, rəqiblərin bazar üstünlüyünün güclənməsi və s.) təsiri ilə əlaqədar olan risklər, həmçinin maliyyə bazarı segmentləri çərçivəsində konyunktural risk faktorları (xüsusilə kredit, valyuta, fond bazarı) daxildir. Daxili risklər arasında, təşkilatın iqtisadi strategiyası, maliyyə siyasəti və bu kimi digər funksional siyasət növlərlə (marketing siyasəti, innovasiya siyasəti, istehsalat siyasəti, işçi heyətinin idarə olunması siyasəti) əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirilmiş risk faktorlarının təsiri ilə əlaqədə olanlar yer alır.

Taktiki səviyyədə nəzarət və idarə edilməyə ehtiyacı olan risklər, təşkilatın maliyyə və digər funksional siyasətlərinin həyata keçirilməsi üçün konkret alətlər (daxili olanlar arasında), eləcə də təşkilatla xarici mikro-mühit təmsilçiləri arasındakı maliyyə münasibətləri və maliyyə axınları daxildir.

6. *Təhlükə növünə görə* risklər *texnogen, təbiət və qarışıq* risklərə təsnif edilir. Texnogen risklər insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olan təhlükələr (qəza halları, yanğınlar, ətraf mühitin çirkləndirilməsi və s.) aid edilir. Təbiət riskləri qrupuna insan fəaliyyətindən asılı olmayan təbii fəlakətlər (zəlzələlər, daşqınlar, fırtınalar, şimşək çarpmaları, vulkan püskürmələri və s.) daxil olunur. Qarışıq risklər qismində isə insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə təşəbbüs edilmiş təbii hadisələrin riskləri çıxış edir (misal üçün, tikinti işləri nəticəsində meydana gələn torpaq sürüşmələri).

7. *Təzahür zamanına görə* risklər perspektiv, retrospektiv və cari olaraq qruplara ayrılır. Retrospektiv (keçmiş) risklərin təhlili onların xüsusiyyətləri və idarəetmə (nəzarət) üsulları, cari riskləri daha dəqiqliklə qiymətləndirməyə və perspektiv riskləri proqnozlaşdırmağa imkan verir.

8. *Təzahür miqyasına görə* global, beynəlxalq, milli, regional, sənaye (bazar), eləcə də yerli risklərin mövcud olduğunu qeyd edə bilərik.

Misal üçün, global risklərə aşağıdakılar aid edilməlidir: ən böyük meteorit düşməsi nəticəsində insan sivilizasiyasının tam və ya qismən məhv olması, katastrofik iqlim və hava dəyişiklikləri, süpervulkanın püskürməsi, son dərəcə böyük və iri miqyaslı termonüvə faciəsi və s.

Beynəlxalq risklərə isə aşağıdakı risklər aid oluna bilər: üçüncü dünya müharibəsi, patogen virusların və antibiotiklərə qarşı rezistent bakteriyaların meydana gəlməsi ilə bağlı pandemiya, beynəlxalq terrorizm və s.

Milli risklər arasında vətəndaş müharibələri, siyasi rejimin dəyişməsi, digər ölkələr tərəfindən sanksiya rejiminin tətbiqi və s. göstərilə bilər.

Regional risklər hər konkret idarəetmə-ərazi formasının təbii-coğrafi, infrastruktur-logistik, sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan potensial hadisələrin bütün məcmusunu əhatə edir.

Sahəvi risklər qismində müxtəlif sahələrin və ya maliyyə bazarının segmentlərinin xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilən mümkün hadisələrin əhatə olunması göstərilə bilər (misal üçün, yeni inşaat materiallarının, əvəzedici sənaye məhsullarının meydana gəlməsi və yaxud da maliyyə-kredit sahəsində inkişaf edən innovasiyalı fintex-trendlərin formalaşması).

Və, nəhayət, yerli risklərin məcmusu müəyyən bir iqtisadi obyektə aid olan riskləri təşkil edir.

9. *Baş verməsinin əsas amillərinə görə* iqtisadi, siyasi, sosial, hüquqi (tənzimləyici), elmi-texniki və təbii-ekoloji risklərin mövcud olduğunu qeyd edə bilərik. İqtisadi risklərə əsas makroiqtisadi göstəricilərin, misal üçün, valyuta məzənnəsi,

inflyasiya tempı, əsas faiz dərəcəsi, ölkənin kredit reytingi, işsizlik səviyyəsi, ölkədə real gəlirlərin səviyyəsi və bu kimi digər makroiqtisadi indikatorların dəyişməsi riskləri aid edilir. Bu risk qrupu bir çox hallarda ölkədə həyata keçirilən iqtisadi (o cümlədən də maliyyə) siyasəti ilə şərtləndirilmiş olur.

Siyasi risklər – bu, mövcud siyasi rejimin dəyişməsi və siyasi qüvvələrin cəmiyyətdəki mövqeyi ilə əlaqədar olan risklərdir. Bunlara həmçinin, biznes sahəsinə edilən siyasət təzyiqlər, korrupsiya, bürokratiya, ixrac, idxal, embarqolar və bu kimi başqa məsələlərlə əlaqədar olan digər risklər daxildir.

Sosial risklər mövcud demoqrafik vəziyyətlə, əhalinin mentalitet xüsusiyyətləri, eləcə də mədəni-əxlaqi və mənəvi dəyərləri ilə şərtləndirilmiş potensial hadisələri əhatə edir. Sosial riskin təzahürünün bir nümunəsi qismində demoqrafik disproporsiyalar və millətin yaşlanması nəticəsində paylaşıdırıcı pensiya sisteminin işlək olmaması göstərilə bilər.

Hüquqi (tənzimləyici) risklər qanunvericiliyin müxtəlif sahələrində (büdcə, vergi, bank, sığorta, valyuta, əmək, vətəndaş, gömrük, anti-monopol, patent, ərazi, ətraf mühit qorunması haqqında qanunvericiliyində və bu kimi digər istiqamətlərdə) dəyişiklikləri əhatə edir.

Elmi-texniki risklər elmi-texniki tərəqqinin təsiri ilə şərtləndirilir. Belə risklərin nümunələri qismində aşağıdakılar göstərilə bilər: sənayədə (bazarda) yeni, daha mükəmməl texnologiyaların və tədqiqatların həyata keçirilməsi nəticəsində istifadə olunan avadanlıqların və (və ya) texnologiyaların sürətlə mənəvi böyük ehtimalla köhnəlməyə məruz qalması; maliyyə innovasiyaların meydana gəlməsi, eləcə də onların fintex-startapların sürətlə yayılması səbəbi ilə cari bank məhsullarının və xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi və bu kimi digər amillərin qeyd olunması mümkündür.

Təbii-ekoloji risklər təbii-iqlim şəraitində baş verən dəyişiklikləri, ətraf mühitin çirkləndirmə səviyyəsinin artması, ekoloji fəlakətləri və bu kimi digər məsələləri ehtiva edir.

10. *Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsinə* görə risklər maliyyə, istehsal və ticarət risklərinə bölünür.

Maliyyə riskləri – bu, əmtəə bazarlarında əməliyyatların həyata keçirilməsi və iqtisadi subyektlərin kontragentlər qarşısında olan maliyyə öhdəliklərini, borcların ödənilməsini vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirə bilən bacarıqları ilə əlaqədar olan risklərdir. İqtisadi subyektin fəaliyyət prosesində meydana çıxan maliyyə riskləri sırasında sistemativ və yaxud bazar riskləri daha böyük təhlükəni ehtiva edir.

İstehsal riskləri istehsal iş proseslərində pozuntular və yaxud dayanmalar ilə bağlı mənfəətin itirilməsi ya da əlavə xərclərin meydana gəlməsi, texnoloji tsiklin pozulması, istifadə edilən mal və materialların aşağı keyfiyyətdə olması kimi faktorların təsiri nəticəsində əmələ gələn risk ehtimalını nəzərdə tutur.

Kommersiya riskləri məhsulun satılması yaxud bu və ya digər xidmətin həyata keçirilməsi prosesində meydana gələn bütün riskli hadisələrin məcmusunu (kontragentin, müqavilənin, sifarişin itirilməsi; kontragent tərəfindən öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və ya lazımi səviyyədə yerinə yetirilməməsi; yükün yükləmə, boşaltma, eləcə də müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə daşınma prosesində məhsulların itkisi, zədəsi və bu kimi digər halları) əhatə edir.

11. *Əmələ gəlmə obyektinə görə* ayrıca əməliyyatın, iş prosesinin və təşkilatın ümumi fəaliyyətinin risklərinin olduğunu qeyd edə bilərik. Tamamilə aydındır ki, bir qədər əvvəl təqdim etdiyimiz qruplaşdırma yalnız iqtisadi subyektin daxili riskləri üçün tətbiq olunur. Təcrübədə isə bu, həm də ən riskli əməliyyatlar və iş proseslərini aşkar etmək, eləcə də uyğun

risk-menecmentin mövcud metodlarını (aoutsorsinq, sığorta, yerli işlətmə və s. d.) onlara tətbiq etmək imkanı təqdim edir.

12. *Məhsulun (malın) və ya xidmətin həyat dövrünün mərhələləri üzrə* aşağıdakı risklərin təsnifatını göstərə bilərik: istiqamətin seçilməsi riskləri, inkişaf riskləri, tenologiyaların yaxud müəyyən proseslərin, əmtəənin istehsalı (satış bazarına çıxarılması) ilə bağlı olan tətbiqi riskləri, yetişmə istiqamətində meydana gələn böyümə mərhələsi riskləri, eləcə də tənəzzülə uğramaq mərhələsinin risklərini sadalaya bilərik.

Həyat tsiklləri nəzəriyyəsinə əsasən hər bir iqtisadi proses və ya subyekt müəyyən bir tsikl formasında təsvir edilə bilər və bu tsikli, öz növbəsində, tərkib hissələri olan mərhələlərə bölmək olar. Məhsulun və ya xidmətin həyat tsiklinin müxtəlif mərhələlərini ayırd edilməsi istiqamətində tətbiq oluna biləcək əsas və başlıca əlamət – satışların həcmidir. Tamamilə aydındır ki, həyat tsiklinin hər bir mərhələsində risklərin tərkibi və təzahürlərinin xüsusiyyətləri fərqli olacaq.

13. *Məqbul dərəcəsinə görə* risklər əsasən əhəmiyyətsiz, minimal, yüksək, kritik, katastrofik (qəbul edilməyən) kimi təsnif edilir. Əhəmiyyətsiz risklərə iqtisadi subyektin fəaliyyətinə çox da təsir göstərmək iqtidarında olmayan risklər aid olunur. Minimal risklərə gözlənilən mənfəətin 1/4-ə (25 faizə) qədər hissəsinin itirilmə ehtimalı aid edilir. Bu itkilərin limitinin baş verə biləcək mümkün aşılması yüksək riskin mövcudluğunu nümayiş etdirir. Gözlənilən gəlirin həcmində əhəmiyyətli itirilmə ehtimalı olması, eləcə də bunun nəticəsində ziyanın meydana çıxması halında, təşkilat üçün kritik riskin mövcudluğunu iddia edə bilərik. Və, nəhayət, əgər ehtimal olunan itkilərin həcmi şəxsi kapitalın miqdarı ilə müqayisə oluna bildiyi təqdirdə, həmin təşkilat üçün katastrofik (qəbul

edilməyən) riskin mövcudluğunu deyə bilərik ki, bu da onun (təşkilatın) iflasa uğraması demək olacaq.

14. *Reallaşma ehtimalının səviyyəsinə görə* aşağı, orta, yüksək ehtimal riskləri, eləcə də ehtimalı ölçmək mümkün olmayan riskləri ayırd edə bilərik. Qeyd etdiyimiz risk qruplarının məqsədli ayırd olunma meyarı qismində variasiya əmsalı çıxış edir.

Statistikada istifadə olunan bu göstərici, təsadüfi dəyişənin standart (orta kvadratik) qalığı ilə onun riyazi gözləntisinin faizlə ifadə olunan kəmiyyətə nisbətidir. Baş vermə ehtimalı çox da yüksək olmayan risklərlə bağlı deyə bilərik ki, onun variasiya əmsalı 10 faizdən çox olmamalıdır. Orta ehtimal riskləri üçün tətbiq edildikdə variasiya əmsalı 10-25 faiz civarında yer alacaq. Variasiya əmsalının 25 faiz göstəricisini aşdığı təqdirdə risklər yüksək ehtimallı risklərə aid edilməlidir. Ehtimalın ölçülməsi mümkün olmayan risklər - ehtimal səviyyəsini müəyyənləşdirməsi real görünməyən risklər hesab edilir.

15. *Şərtləndirməyə görə* miqdar riskləri, adekvatlıq riskləri, keyfiyyət riskləri və təsadüf riskləri təsnif edilir. Artıq bundan öncə qeyd olunduğu kimi, risk vəziyyəti həmişə qeyri-müəyyənlik, şübhəli məqamlar olduğu şəraitdə əmələ gəlir ki, bu da bir çox risk faktorlarının göstəricilərinin parametrləri haqqında etibarlı və dolğun məlumatın olmaması və yaxud da həmin məlumatın obyektiv və etibarlı olduğuna əminliyin yer almadığı vəziyyətlərdə meydana gəlir. Bu səbəbə görə riskin genezisinin 4 əsas faktorunu qeyd edə bilərik: təhlili aparılan obyektin müxtəlif risk faktorlarının ifadə parametrlərinə (hadisəyə) dair məlumatın həcmi, məzmunu, faydalılığı və təsadüfiliyi. Buna uyğun olaraq, aşağıdakı risk növləri həmin

faktorlara əsasən müəyyən edilir: kəmiyyət riski, uyğunluq riski, keyfiyyət riski və təsadüf riski.

Kəmiyyət riski tədqiq edilən obyekt, proses və ya hadisə ilə bağlı məlumatların qənaətbəxş olmaması, yəni bizim onun haqqında tam olaraq bilmədiyimiz məlumatların azlığı səbəbindən yaranır.

Adekvatlıq riski insan düşüncəsinin yarımçıq və irrasional olmasından, ətraf mühitdəki obyektlərlə bağlı eyni məlumatların müxtəlif mənalı məzmunla tamamlanma ehtimalından irəli gəlir. Bu məlumatın interpretasiyası prosesində fərd tərəfindən istifadə olunan və ya tədqiq edilən məlumatların mahiyyətinin çox mənalı və qeyri-adekvat şəkildə əks etdirilməsi prosesində ortaya çıxır.

Keyfiyyət riski təhlilin əsas məqsədinə nail olmaq baxımından istifadə olunan məlumat və onun faydalılığı arasında təhlil prosesində yaranan mümkün uyğunsuzluqlar nəticəsində əmələ gəlir: öyrənilən obyektə bağlı qeyri-müəyyənliyin azaldılması. Tədqiq olunan məlumat ən dəqiq risk qiymətləndirmələrini hazırlamaq üçün kifayət qədər dəyərli və ya uyğun olmayan ola bilər.

Təsadüfi risk bənzər şərait altında müxtəlif şəkildə ortaya çıxmağa bilən bir vəziyyətin meydana gəlmə ehtimalı ilə əlaqəlidir. Faiz dərəcələrinin və valyuta məzənnələrinin gözlənilməz dəyişməsi, debitorun məhsuluna tələbatın aşağı düşməsi və bunun nəticəsində rəqabət qabiliyyətinin azalması, ipoteka kreditin təminatı olaraq alınmış avadanlığın gözlənilməz şəkildə sıradan çıxması və dəyər itirməsi – bütün bu hadisələr öz mahiyyətinə görə təsadüfi hadisələr kimi dəyərləndirilir.

16. *Risqlərin qiymətləndirilmə parametrlərinə görə*, onlar kəmiyyət qiymətləndirilən və keyfiyyət baxımından qiymətləndirilən risklərə bölünür. Kəmiyyət və keyfiyyət risk

qiymətləndirmə metodları növbəti mövzular əsasında müzakirə olunacaq. Risklərin keyfiyyət qiymətləndirməsi, bir qayda olaraq, əsasən ekspert qiymətləndirmələri metodları ilə həyata keçirilən, kəmiyyət qiymətləndirmədən əvvəl aparılan bir prosesdir. Keyfiyyətli qiymətləndirmənin əsas məqsədi risklərin prioritetləndirilməsi, yəni reyestrdə qeyd olunan hər bir riskə tam təyin olunan rəqəmsal reyting (indeks) verilməsidir. Bu indeks bal və risk-menecmentin prosedurlarının davam etdirilməsinə dair onun vacibliyini əks etdirir.

17. *Risqlər proqnozlaşdırılma imkanına görə* proqnozlaşdırıla bilən və proqnozlaşdırılması mümkün olmayan kimi bölünür. Proqnozlaşdırılan risklərə mövcud məlumat əsasında onların gerçəkləşmə ehtimalının proqnozlaşdırıla bilinəcək risklər aid edilir. Risklərin proqnozlaşdırılması, öncədən müəyyənləşdirilməsi məsələsi nisbi xarakter daşıyır, çünki yüzdə yüz nəticə ilə proqnozlaşdırma müzakirə olunan fenomeni risk kateqoriyasından artıq çıxarmış olacaq. Məsələn, qiymət, faiz, valyuta kimi proqnozlaşdırılan risklərə aid edilə bilər, proqnozlaşdırılmayan risklərə isə fors-majör, eləcə də əvvəldən qeydə alınmayan risklər aid olunur.

18. *Mühitin qeyri-müəyyənlik dərəcəsinə görə* risklər müəyyən (deterministik) və stoxastik risklər olaraq bölünə bilər. Müəyyən (deterministik) risklər iqtisadi subjektin daxili mühitindəki yüksək qeyri-müəyyənlik dərəcəsinə malik olan situasiyalara aid olan risklərdir. Stoxastik risklər isə yüksək qeyri-müəyyənlik dərəcəsinə malik olan situasiyalar, xüsusilə qlobal və makro səviyyəli risklərdir.

19. *Problemin həll mərhələsinə əsasən* qərar vermə riskləri və qərarların həyata keçirilmə riskləri müəyyən edilir. Hər hansı bir riskli situasiya gələcəyin bir neçə alternativ variantın və nəticələrinin mövcudluğunu tələb edir. Qərar vermə riski, riskli

situasiyanın həlli (probleminin həlli) zamanı subyektin idarə etmə qərarı variantında yanlış seçim edəcəyini nəzərdə tutur.

Qərarın həyata keçirilməsi ilə bağlı olan risklər artıq idarə etmə qərarının həyata keçirilmə mərhələsində yanlışlıqların edilməsi risklərin ola biləcəyini nəzərdə tutur.

20. Həll variantlarının analoqlarının mövcudluğuna görə risklər adi və qeyri-adi risklərə ayırılmalıdır. Qeyri-adi riskli hadisələr ən çox əvvəllər təsbit və qeydə alınmamış riskli hadisələr hesab olunur. İqtisadi subyekt ilk dəfə onlarla üzləşir, bu səbəbdən onların idarə olunması ilə bağlı əvvəlki təcrübəsi yoxdur. Buna görə də qeyri-adi risklər özündə ciddi təhlükələr ehtiva edir, eləcə də maddi və mənəvi (psixoloji) zərər törədə bilər. Qlobal səviyyədə baş verən qeyri-adi riskli hadisənin nümunəsi qismində yeni koronavirus infeksiyasının, 2019-cu ilə qədər tanınmaya SARS-CoV-2 virusunun meydana gəlməsi və sürətli yayılması səbəbindən meydana çıxmış pandemiya vəziyyəti göstərilə bilər. Bu riskli hadisənin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadi itkilərin dəyəri, ekspertlərin ilkin təxminlərinə görə, yüz trilyon dollar təşkil edəcək.

Adi risklər qeyri-adi risklərdən daha az təhlükəlidir, çünki onların qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması üzrə retrospektiv təcrübə mövcuddur.

21. Risklərin əsaslandırılmasına görə biz əsaslandırılmış və əsaslandırılmamış (avantür) riskləri müəyyən edə bilərik. Əsaslandırılmış risklər, onların həyata keçirilməsinin nəticələrinin ətraflı qiymətləndirilməsini və potensial ziyanın minimallaşdırılmasına yönələn preventiv tədbirlərin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Avantür risklər isə məntiqə və obyektiv şərtlərə zidd olaraq məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulan risklər olaraq adlandırılır, onların meydana çıxması isə iqtisadi volyuntarizmlə şərtləndirilir.

22. *Sığortalanma imkanına görə* sığortalanabilən və sığortalana bilməyən risklər ayırd edilir. Sığortalanabilən risklər müvafiq sığorta təşkilatlarına xarici sığorta qaydası ilə ötürülə bilən risklərdir. Sığortalana bilməyən risklər isə sığorta bazarında müvafiq sığorta məhsullarının təklifinin olmadığı risklərdir. Bunların qismində, bir qayda olaraq, forc-majör risklər çıxış edə bilər ki, onların da dəyərləndirilmə səviyyəsini qiymətləndirmək mümkün deyil və yaxud da sığorta şirkətləri tərəfindən belə risklərin sığortalanması qəbul edilmir.

23. *Diversifikasiya imkanına görə* sistemə və qeyri-sistemə (spesifik) riskləri ayırd edə bilərik. Sistemə risklər, bütün iqtisadi sistemə və ya ayrıca bir bazara məxsus olan və diversifikasiya olunmayan risklərdir. Spesifik risklərə isə həm səbəblər, həm də yaratdıqları ziyan və zərərə görə ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərlə bağlı olan və diversifikasiya imkanını nəzərdə tutan risklər adi edilir.

24. *Risiklər öz strukturuna uyğun* olaraq sadə və mürəkkəb (kompleks) risklərə təsnif edilir. Sadə risk adlanan risk ayrı alt növlərə bölünməyən risk hesab olunur. Sadə risklərə misal olaraq inflyasiya riskini göstərə bilərik. Mürəkkəb risk isə sadə risklərin kompleksindən (risklərin alt növlərindən) olan risk hesab olunur. Mürəkkəb risklərin nümunəsi qısmində investisiya layihəsinin riskini göstərə bilərik.

25. *Görünüş meyarına görə* aşkar və latent (gizli) riskləri ayırmaq olar. Aşkar risklər – bu, kifayət qədər asanlıqla müəyyən edilə (eyniləşdirilə) bilən, açıq-aşkar risklərdir (əksər hallarda burada söhbət keçmiş hadisə və dövr risklərindən gedir). Gizli risklər isə qapalı, görünməz riskləri təmsil edir. Risklərin müəyyənləşdirilmə mərhələsində onları aşkar etmək çətindir və bu, hətta mümkünsüz də ola bilər, məhz bu səbəbə görə də onlar risk idarəetmə prosedurlarına, yəni

qiymətləndirmə və netrallaşdırmaya məruz qalmırlar. Bu səbəbdən gizli risklərin ortaya çıxması, bir qayda olaraq, əsasən, anidən baş verir, gözlənilməz xarakter daşıyır və onların fəsadlarının aradan qaldırılması tələb edən təcili qərarlar qəbul olunmasını və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir.

26. *Təsir dövrünə görə* qısamüddətli, uzunmüddətli və daimi risklər təsnif edilir. Qısamüddətli risk iqtisadi subyektin təsirə məruz qaldığı tək hadisənin ortaya çıxması hadisəsindən ibarətdir. Uzunmüddətli risklər, zaman nöqtəyi-nəzərdən bir-birini örtən çoxlu sayda eyni risk hadisələrin risklərini ifadə edir, yəni burada söhbət daha uzun bir müddət boyu mövcud ola biləcək və ortaya çıxması mümkün olan risklərdən gedir (bir ildən çox). Daimi risk subyektin həyat müddəti boyunca mümkün olan daimi hadisələrlə bağlı olan risklərdir. Daimi risklər qismində misal olaraq valyuta, faiz, inflasiya riskləri göstərilə bilər.

27. *Zamanın təsirinə əsasən* riskin miqdarının asılılığı meyarına görə statik və dinamik risklərə ayrılır. Statik risklər zamanla dəyişməyən kəmiyyətlərə malikdir (məsələn, təbii fəlakətlərin baş vermə riski). Dinamik risklərə isə zamanla dəyişən risklər aid olunur. Dinamik risklərin nümunəsi qismində avadanlığın fiziki cəhətdən köhnəlməsinin artması ilə zaman keçdikcə artan fəlakətli vəziyyətin riski çıxış edir. Dinamik risklərin müəyyən zaman dövrü ərzində dəyişən xarakteri (vektoru) aşağıdakı təsnifat xüsusiyyəti ilə müəyyən olunur.

Bu təsnifat xüsusiyyəti, risklərin vaxt ərzindəki dinamikasını müəyyən edən qismidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu risklər artma, azalma, dalğalanma və ya digər dəyişikliklər kimi fərqli formada təzahür edə bilər. Bu dəyişikliklər riskin

yaradılmasında və inkişafında müxtəlif faktorlardan asılı olur. Dinamik risklərin müəyyən edilməsi və idarə olunması risk-menecment prosesinin əsas mərhələlərindən birini təşkil edir. Bu, risklərin dəyişən təhlükəsizlik mühitindəki davranışını anlamaq və öncədən proaktiv tədbirlər görmək üçün vacibdir.

28. *Risqlər hərəkət dinamikasına görə artan, sabit və azalan* olur. Artan - zaman keçdikcə böyüyən risklərdir. Sabit risklər əsasən statik risklərdir. Onların böyüklüyündə zamanla hər hansı dəyişikliklərin baş verməsinə rast gəlinmir. Azalan risklərin kəmiyyəti isə vaxt keçdikcə kiçilir.

29. *Təzahürlərin sayı və tezliyinə görə tək (nadir) və kütləvi* riskləri fərqləndirirlər. Tək (nadir) risklər nadir hallarda baş verən riskli hadisələrdir. Tək (nadir) riskli hadisələrin nümunələri pandemiyalar, dünya müharibələri, böyük təbii fəlakətlər və bu kimi digər hadisələr qeyd olunabilir. Kütləvi (tez-tez baş verən, daha çox meydana gələn) riskli hadisələrin nümunələri qismində isə ticarət və maliyyə bazarlarının konyunktur parametrlərində müşahidə olunan dalğalanmalar (daha çox qiymətlərdə) və, eləcə də, hər yeni investisiya və innovasiya layihəsinin həyata keçirilməsi zamanı ortaya çıxan investisiya və innovasiya riskləri göstərilə bilər.

30. *Təsir xarakterinə görə* additiv və multiplikativ riskləri ayırd etmək mümkündür. Additiv risklər bazarın hər hansı bir sahəsinin (seqmentinin) ölçüsündən və fəaliyyət miqyasından asılı olmayaraq, bütün iqtisadi subyektlərə eyni dərəcədə təsir edən risklərə aid olunur. Multiplikativ risklər isə iqtisadi subyektə onun ölçülərinə (fəaliyyət miqyasında) mütənasib surətdə özünü göstərən risklərdir. Multiplikativ risklərin nümunəsi qismində vergi riski çıxış edir. Vergi dərəcələrinin dəyişməsi ilə yaranan maliyyə itkiləri aktivləri, pul dövriyyəsi

və maliyyə nəticələri (gəliri və mənfəəti) xeyli dərəcədə böyük olması ilə səciyyələnən şirkətlərdə daha yüksək olacaq.

31. *Zərər növünə görə* əmlak, mənəvi və imic riskləri kimi səciyyələnir. Əmlak riskləri – bu, nəzərdə tutulmamış əlavə xərclərin özünü büruzə verməsi formasında və ya əmlak, avadanlıq və bu kimi digər nəzərdə tutulmamış itkilərin ortaya çıxması şəklində müşahidə olunan risklərdir. Mənəvi risklər – bu, həyata keçirilməsi psixoloji (əxlaqi) ziyan tələb edən hadisələrdir. İmic riskləri - iqtisadi subyektin iş reytinginə zərər vuran risklərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda eyni təhlükəli hadisə fərqli zərər növlərinə səbəb ola bilər ki, belə olan halda isə söhbət yalnız zərərlərin kompleksli xarakterindən gedə bilər.

32. *Zərərin bölüşdürülməsinə görə* risklər birtərəfli, ikitərəfli və çox tərəfli olaraq təsnif edilir. Qeyd olunan qrupların differensiasiya meyarı təhlükəli hadisənin zərərinə öz üzərinə götürən tərəflərin (subyektlərin) sayı ilə ölçülür. Tamamilə aydındır ki, çoxtərəfli təhlükələr daha aşağı dərəcədə zərər verir, bu da risk-menecmentində məsuliyyətin (zərərin) bölüşdürülməsi formalarından biri olan riskin dissipasiyasının mövcudluğuna gərəqli imkan yaradır.

Yuxarıda nəzərdən keçirilmiş risk təsnifatının kriteriyaları hamıya ümumi mənada aid olan ən başlıca meyarlar olaraq dəyərləndirilməlidir və onların təkmilləşdirilməsi öz aktuallığını itirmir. Bununla bərabər, müəyyən risklər üçün təsnif edilməyə xüsusi cəhətləri olan təsnifat əlamətləri də yer alır. Məhz bu nişanlar, qeyd olunan risklərin xüsusiyyətləri ilə böyük əlaqəlidir. Məsələn, müəyyən iş növləri üçün aparıcı risk növlərini vurğulamaq olar, məsələn, bank, sığorta şirkəti və s. üçün xarakteristik olan risklər. Hər bir halda konkret təsnifləşdirilmə, biznesin öz xüsusiyyətlərini, yaranmış iqtisadi

vəziyyətin özünəməhsusluğunu və risk təzahürünün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Özünü yoxlamaq üçün suallar:

1. *Risqlərin mahiyyətini və iqtisadi məzmununu nədən ibarətdir ?*
2. *Risk nəzəriyyələrini açıqlayın*
3. *Risqlərin təsnif edilməsinin başlıca meyarlarını sadalayın.*
4. *Xalis və spekulyativ risqlər arasındakı fərq nədən ibarətdir?*
5. *Xarici və daxili mühitin risk-faktorlarını açıqlayın*
6. *Risqləri müxtəlif meyarlara görə təsnif edin*

II.
MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ
EDİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

2.1. Maliyyə riskləri sistemi

Maliyyə riskləri maliyyə sisteminin əsas və ayrılmaz bir xüsusiyyətidir . Onlar maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər və gəlirin azalmasına gətirib çıxaracaq, əlverişsiz hadisələrin baş vermə ehtimalını ifadə edirlər.

Risk hər zaman ehtimalla xarakterizə olunur və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində meydana çıxır. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin fəsadları həm maliyyə itkilərin əmələ gəlməsində, həm də əlavə gəlirlərin əldə olunmasında ifadə oluna bilər.

Risk – iqtisadi kateqoriyadır, üç iqtisadi nəticəyə: mənfə (zərər, ziyan), sıfıra bərabər olan və müsbət (fayda, mənfəət) kimi nəticəyə gətirib çıxara biləcək hadisənin baş vermə ehtimalından ibarətdir.

Maliyyə riski – subyektiv-obyektiv kateqoriyadır. Riskin subyektiv tərəfi müəyyən strateji qərarların qəbul edilməsindən və onların nəticələrinin ehtimalının hesablanmasından ibarətdir. Riskin obyektiv tərəfi – bu, riskin mümkün təzahürlərinin və onların fəsadlarının kəmiyyət-keyfiyyət ifadəsidir.

Maliyyə risklərinin əhəmiyyəti özünü dörd əsas aspektdə ifadə edir.

Birinci olaraq, maliyyə riski eyni zamanda mənfəətin həm mənbəyi, həm də qiymətidir. İkincisi, maliyyə riski digər bütün risklərin inteqratoru (birləşdiricisi) qismində çıxış edir. Üçüncü olaraq, maliyyə riski iqtisadiyyatın böyüməsinə nisbətən sürətli artmasından irəli gələn digər sistemlərə qarşı maliyyə sistemlərinin daha aşağı dayanıqlığa malik olma baxımından immanent xüsusiyyətini əks etdirir. Dördüncü

olaraq, maliyyə bazarlarında əməliyyatların həyata keçirilməsi, kapitalın, gəlirlərin, fondların, rezervlərin və digər maliyyələşdirmə mənbələrinin formalaşması, təqsim edilməsi, yenidən təqsim edilməsi və istifadəsi zamanı yaranan maliyyə riskləri, digərlərinə nisbətən daha çox təsirə məruz qalır. Bu faktlarla əlaqədar olaraq, maliyyə risklərinin idarə olunması vəzifəsi maliyyə bazarının iştirakçıları, həmçinin reallaşma sektorunun şirkətləri və dövlət tənzimləyici orqanları üçün çox aktual xarakter almağa başlayır.

Maliyyə riskinin ortaya çıxması, pul dövriyyəsinin formalaşması və müxtəlif növ maliyyə münasibətlərinin həyata keçirilməsi ilə eyni zamanda başladı: investor-emitent, kreditor-borcalan, satıcı-alıcı, ixracatçı-idxalatçı və s. Maliyyə bazarlarının inkişafı ilə birlikdə maliyyə risklərinin spektri də daim genişlənirdi və bu, onların effektiv idarə edilməsi məsələsinin həm maliyyə bazarının iştirakçıları, həm real sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər, həm də dövlət tənzimləyici orqanlar üçün son dərəcə aktual məsələ halına gəlməsinə səbəb oldu.

Risk təbiətinin iqtisadi mahiyyəti onun gəlir anlayışı ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olmasındadır. Risk və gəlirlilik arasında mövcud ola biləcək optimal nisbətən əldə olunması risklərin idarəetmə sisteminin başlıca məqsədidir. Beləliklə, risk və gəlir bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki iqtisadi kateqoriyanı ifadə edir.

Risklərin idarə edilməsinin əsas vəzifəsi gəlirin maksimalaşdırılmasından və risklərin minimalaşdırılmasından ibarətdir. Risklərin idarə olunması onun tamamilə aradan qaldırılması demək deyil, mümkün qədər optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Minimal risklərə meyillilik müəssisənin effektivliyinin azalmasına və gəlirin tam

şəkildə əldə olunmamasına gətirib çıxarır. Riskin maksimal səviyyəsi ilə əməliyyatların həyata keçirilməsi maksimal itkilər yaxud zərərlər ehtimalını yaradır. Optimal səviyyə lazımı gəlirin əldə olunma ehtimalını təmin edir və itkilərin yaxud müflisləşmənin ehtimalını aşağı salır.

İstənilən təsərrüfat subyektinin effektiv fəaliyyəti mümkün itkilərin qarşılınması məqsədilə öz vəsaitlərin kifayət edə biləcək həcmdə olması şərtilə öz üzərinə düşünülmüş, optimal və nəzarət oluna biləcək riskin götürülməsindən asılıdır. Başqa sözlə, risklərin idarəetmə sisteminin başlıca vəzifəsi risk şəraitində kapitalın istifadəsində effektiv sərhadin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinə və ümumilikdə müəssisənin maliyyə sabitliyinə təsir dərəcəsinin artması səbəbindən müəssisənin maliyyə riskləri “risklərin ümumi portfelində” daha əhəmiyyətli rol oynamağa başlayır.

Maliyyə riski özünün iqtisadi təbiətinə görə spekulativ risk qismində çıxış edir, çünki riskli maliyyə əməliyyatların yerinə yetirilməsi zamanı yaranır ki, həmin əməliyyatlar valyutaların mübadilə məzənnələrinin, maliyyə aktivlərinin faiz dərəcələrinin, onların dəyərinin dəyişilməsi, habelə kredit qabiliyyətinin, ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə dayanıqlığının aşağı düşməsi, aktivlərin likvidliyin azalması ilə bağlıdır.

Maliyyə riskinin yaranmasının əsas səbəbləri arasında xarici və daxili mühit haqqında məlumatın qeyri-müəyyənliyi, dəyişkənliyi və asimmetriyası; risk subyektinin irrasional fəaliyyətləri, həmçinin müxtəlif idarəetmə qərarlarının oxşar riskli situasiyaların inkişafında qəbul edilə biləcəyi faktorlar; maraqların toqquşması və bu kimi digər məsələlər hesab edilə bilər.

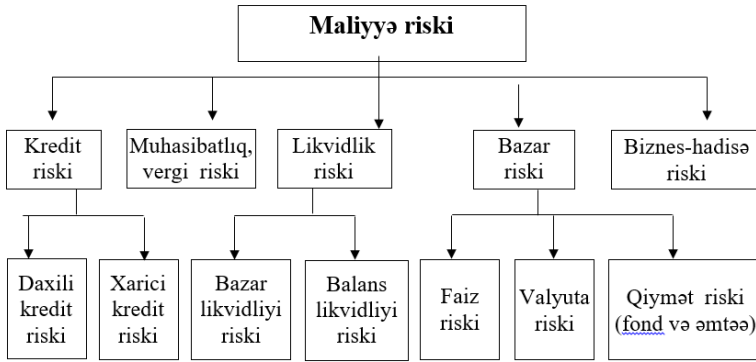
Maliyyə riski maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin planlaşdırılan nəticələrdən həm mənfi, həm də müsbət kənarlaşma ehtimalını nəzərdə tutur.

Maliyyə riski – dinamik hadisədir, daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində özünün kəmiyyət səviyyəsini dəyişir. Maliyyə riski – bu, labüd yaxud qaçılmaz bir hadisə deyil, əhəmiyyətli dərəcədə daha çox idarəolunan bir prosesdir. Onun səviyyəsinə təsir göstərmək olar və lazımdır.

Maliyyə risklərinin idarəetmə prosesinin effektivliyi maliyyə risklərinin təsnifatı ilə müəyyən olunur. Təsnifat maliyyə risk-menecment sistemində riskin hər bir növünün yerini müəyyən etməyə şərait yaradır, həmçinin riskin effektiv qiymətləndirilməsi və idarə olunması üçün imkan yaradır. Riskin hər növünə qiymətləndirmə və idarəetmə üzrə müəyyən tədbirlər kompleksi uyğundur.

Hazırda maliyyə risklərinin təsnif edilməsi ilə əlaqədar vahid və hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir fikir, mülahizə mövcud deyil. Maliyyə risklərinin daha ümumi təsnifatı Şəkil 2.1-də təqdim olunur.

Lakin maliyyə risk-menecmenti sahəsində dünyanın aparıcı peşə assosiasiyaları, birlikləri və adımları, Bazəl komitəsi kredit, bazar və likvidlik riskləri ilə ifadə olunan maliyyə risklərinin əsas və daha əhəmiyyətli növlərini qeyd edirlər. Bu, belə bir faktla izah olunur ki, maliyyə risklərinin bütün məcmusundan fəsadlara gətirib çıxaran meyl olma, tezlik və miqyas daha hiss edilən və əhəmiyyətlidir. Odur ki, maliyyə risklərinin məhz bu üç növünü daha hərtərəfli və müfəssəl surətdə nəzərdən keçirək.

Şəkil 2.1. Maliyyə risklərinin təsnifatı

Daha əvvəl, paraqraf 1.6da biz risklərin bir çox alimlər tərəfindən verilmiş təsnifatını ümumiləşdirib, vermişdik. Növlər üzrə maliyyə risklərinin təsnifatı idarəetmə prosesində onların differensiasiyasının əsas parametrindən ibarətdir. Maliyyə risklərinin müəssisənin idarə olunması effektivliyinə təsir göstərən, öz əhəmiyyətinə görə heç də geri qalmayan təsnifat əlamətləri və meyarları mövcuddur. Onlara maliyyə risklərin yaranma mühitinə, ölçülmə mümkünlüyünə və idarəetmə dərəcəsinə görə təsnifat aiddir.

Şəkil 2.2. Maliyyə risklərinin əlamətləri və meyarları

Yaranma mühitinə görə daxili və xarici risklər mövcuddur. Daxili risklər – bu, müəssisənin fəaliyyət spesifikasiyası, onun kapitalı ilə bağlı olan qeyri-sistematik risklərdir. Xarici risklər – bu, xarici mühitdə baş verən dəyişikliklər, müəyyən hadisələrə yaxud təzahürlərə bazarın sərgilədiyi reaksiyası ilə şərtləndirilən sistematik risklərdir.

Daxili maliyyə risklərin səviyyəsinə təsir göstərən amillərə aşağıdakılar aiddir:

- müəssisənin üçüncü şəxslər və dövlət orqanları qarşısında öhdəlikləri (borc yüklənməsi);
- şəxsi və dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunma;
- müəssisənin gəlirlilik səviyyəsinin aşağı düşməsi;
- müəssisədə likvidli aktivlərin çatışmazlığı;
- müəssisənin kapitalının və onun resurslarının idarəetmə effektivliyi;
- riskli əməliyyatların və investisiya fəallığının böyük həcmi;
- cari əməliyyat fəaliyyəti, o cümlədən, idarəetmə, strateji və maliyyə qərarları, biznes-proseslərin, habelə müəssisənin fəaliyyəti və işçi heyəti üzərində daxili nəzarətin həyata keçirilməsi;
- müəssisənin mütəxəssislərinin ixtisas səviyyəsi.

Xarici maliyyə riskinin səviyyəsinə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- mikrosəviyyədə iqtisadi vəziyyətin qeyri-sabit olması;
- iqtisadi inkişafın dinamikası;
- qanunverici orqanlarının və qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərində dəyişikliklərin baş verməsi;
- ölkədə siyasi vəziyyətin pisləşməsi;

- bazar konyunkturunun, valyuta məzənnələrinin, faiz dərəcələrinin, aktivlərin dəyərinin və s. tərəddüdləri ilə müşahidə olunan bazar böhranları;
- inflyasiya templərinin artması;
- fors-major hadisələri və halları.

Ölçülmə mümkünlüyünə görə risklər ölçülən və ölçülməyənlərə bölünür. Ölçülən risklərə kredit və bazar riskləri, ölçülməyən risklərə isə biznes-hadisə riski, mühasibatlıq, vergi riskləri, habelə, qismən, likvidlik riskləri aid olunur.

İdarəetmə dərəcəsinə görə idarə olunan və idarə olunmayan risklər fərqləndirilir. İdarəolunan risklər konkret müəssisənin, şirkətin fəaliyyəti, bazarda onun davranış strategiyası və proseslərin korporativdaxili əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Həmin risklərə menecment səviyyəsi, müəssisənin inkişaf strategiyası, resursların istifadə effektivliyi, istehsalat və kadr potensialı, texniki təchizat, işçi heyətinin ixtisas səviyyəsi, kontragentlərin xarakteristikası, tətbiq edilən texnologiyalar, qiymətləndirmə, qərarların qəbul olunması və idarə edilməsi metodologiyaları aiddir.

İdarə olunmayan risklər – bu, makroiqtisadi və siyasi risklər, eləcə də müəssisənin kontragentlərinin inkişafı ilə bağlı risklərdir. Bura maliyyə böhranları, valyutaların və fond bazarlarının iflası, dövlətin siyasi şəraitinin dəyişməsi, inflyasiya, rəqabət, müflislik prosedurunun tətbiqi daxildir.

Diversifikasiya baxımından maliyyə riskləri – diversifikasiya olunan və diversifikasiya olunmayan risklərə bölünür. Diversifikasiya olunmayan maliyyə risklərinə sistematik risklər, diversifikasiya olunan risklərə isə qeyri- sistematik risklər aiddir. Maliyyə risklərinin tərkibi aşağıdakı cədvəl 2.1-də verilir

Cədvəl 2.1. Maliyyə risklərin tərkibi

MALIYYƏ RİSKLƏRİ	
SİSTEMATİK (DİVERSİFİKASIYA OLUNMAYAN)	QEYRİ-SİSTEMATİK (DİVERSİFİKASIYA OLUNAN)
İnflyasiya riski	Kredit riski
Faiz riski	İnvestisiya riski
Valyuta riski	İnnovasiya riski
Qiymət riski	Depozit riski
 Fond riski Əmtəə riski	Likvidlik riski
	Ödəmə qabiliyyəti riski
	Maliyyə risklərin digər növləri

Sistematik risklər qrupu maliyyə bazarının müxtəlif seqmentləri (məzənnə, fond, valyuta, kredit seqmentləri) və məhsul bazarının bazar iqtisadiyyatı şəraitindəki mənfi dəyişikliklərlə əlaqəli riskləri özündə ehtiva edir. Belə risklər bazarın bütün iştirakçıları üçün səciyyəvi xarakter daşıyır və onların diversifikasiyaya (idarə olunmaya) uğraması mümkün görünmür.

İnflasiya riski pulun devalvasiyası və inflyasiya səbəbi ilə reallaşan pul mənfəəti və gəliri həcmində baş verən itkilərin yaranma ehtimalını ifadə edir. Başqa sözlərlə ifadə etsək, inflasiya riski pulun alıcılıq qabiliyyətinin və gücünün azalması və nəticə etibarilə həyata keçirilən əməliyyatlar nəticəsində əldə olunan real gəlirin həcmnin azalması ilə bağlıdır. Dünya və yerli təcrübənin təhlili yüksək inflyasiya səviyyəsinin milli iqtisadiyyatlar və bazarlar üzərində ciddi dəstruktiv təsir gücünə malik olduğunu aşkar surətdə göstərir.

Həmçinin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, inflyasiya uzunmüddətli maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı riskin əsas faktoru qismində çıxış edir. Onun təsiri ən çox maliyyə aktivlərinin dəyərində və gəlirliliyi səviyyəsində daha çox özünü büruzə verir. Real aktivlərin inflyasiyanın təsirinə daha az məruz qalması faktı danılmazdır, lakin bu əhəmiyyətli dərəcədə xammalın və avadanlıqların qiymətlərinin yüksəlməsinə, həmçinin əmək haqqının artırılmasına zərurət doğurur ki, bu da xərclərin böyüməsinə və əməliyyat fəaliyyətinin azalmasına səbəb olur.

Faiz riski maliyyə bazarında faiz dərəcələrinin (həm depozit, həm də kredit faiz dərəcələri də daxil olmaqla) dəyişkənliyi ilə bağlıdır.

Faiz riskinin meydana gəlməsinin başlıca səbəbləri sırasında aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

- *inflasiya*;
- *dövlət tənzimləməsinin təsiri ilə maliyyə bazarının konyunkturunun dəyişməsi*;
- *sərbəst maliyyə resurslarının təklif səviyyəsinin dəyişməsi və s.*

Faiz riski mövqeyə malik sahibinin itkilər yaranma ehtimalını nəzərdə tutur. Faiz riskləri arasında maliyyə-kredit təşkilatlarının (kommersiya bankları, kredit təşkilatları, investisiya institutları) səfərbər edilmiş vəsaitlər üzrə cəlb olunan faizlərin verilən kredit faizlərinin üstələnməsi nəticəsində itkilərə uğrama riskini də nəzərdə tutur. Real sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün faiz riski o qədər əhəmiyyətli deyil, lakin o, öz və kapitalının dəyərində və nəticə etibarilə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərir.

Valyuta riski valyuta ilə ifadə olunan mövqe sahibinin itkilər yaranma ehtimalını nəzərdə tutur. Valyuta riskləri əsasən beynəlxalq maliyyə və məhsul bazarlarında həyata

keçirilən əməliyyatlara və xarici ölkələrdə iqtisadi fəaliyyət göstərən şirkətlərə xas olur.

Valyuta riskinin səbəbləri qismində valyuta məzənnələrinin potensial olaraq əlverişsiz surətdə dəyişməsi ilə əlaqədar yarana biləcək istehlak maddələrinin qiymətlərində artım, gəlir və gözlənilən gəlirlərin azalması, eləcə də hətta zərər vurma ehtimalı çıxış edir. İdxal-ixrac əməliyyatlarını intensiv şəkildə həyata keçirən şirkətlər, yəni xarici kontragentlərdən məhsulların və ya xidmətlərin alışı və satışı istiqamətində öz fəaliyyətini qurmuş şirkətlər, ya da dünya bazarlarında maliyyə resursları cəlb etmək iqtidarında olan şirkətlər, qeyd etdiyimiz həmin riskə daha çox məruz qala bilirlər. Bununla bərabər, yerli bazarlarda fəaliyyət göstərən subyektlər də valyuta riskinin təsirinə məruz qala bilər. Bu, bir qayda olaraq, onunla əlaqədardır ki, əsas dünya valyutalarının, ən çox isə avro və ABŞ dollarının dəyərində baş verən tərəddüdlər (əsasən inflyasiya prosesləri, faiz dərəcələri) makroiqtisadi vəziyyətə, vətəndaşların əmanətlərinə və istehlak həcmələrinə, eləcə də sənaye və istehlak qiymətlərinə və s. əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Qiymət riski (qiymətlərdə tərəddüdlərin baş verməsi riski) həm maliyyə, həm də real aktivlər üçün xarakterik cəhətdir, buna görə də həmin risk fond və əmtəə riskinə bölünür. *Fond riskinə* əsasən səhmlər və törəmə maliyyə alətləri (fyuçers və opsiyonalara) məruz qalır ki, məhz onlar sayəsində gəlirlilik səviyyəsi öncədən müəyyən oluna bilər və yalnız investorun subyektiv qiymətləndirməsi ilə təmsil olunur. Borc maliyyə alətlərinə tətbiq olunduğu halda fond riski onların gəlirlilik səviyyəsi, eləcə də qaytarılma müddəti arasında əsaslı bir əlaqənin mövcud olmasına əsaslanır.

Məlumdur ki, ödənmə müddəti nə qədər çox olursa, gəlirlik səviyyəsində mənfə və əlverişsiz dəyişikliklərin baş verməsi ehtimalı da bir o qədər artır. Bununla yanaşı, riskin bu növü o halda əmələ gəlir ki, borc aləti emitentin müddətdən əvvəl ödənmə hüququnu özündə ehtiva etsin.

Əmtəə riski, əmtəə aktivlərinin (əsas fondlar, xammal və materiallar, realizə olunan məhsulların) qiymətlərində mənfə dəyişikliklər şəklində özünü büruzə verir, eləcə də daha çox real sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün səciyyəvi xarakter daşıyır.

Faiz, valyuta və qiymət riskləri çox vaxt "*bazar riski*" kimi adlandırılan ümumi bir risk qrupunda bir araya gətirilir.

İndi isə , müxtəlif iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilən, eləcə də diversifikasiya oluna bilən qeyri-sistematik risklər qrupuna nəzər yetirək. Bir çox hallarda bu risklər, uyğunsuz maliyyə idarəetməsi, aktivlərin və kapitalın strukturlarının effektiv olmaması, potensial olaraq yüksək gəlir norması ilə riskli maliyyə əməliyyatlarına aşırı qatılım, kontragentlərin adekvat qiymətləndirilməsinin olmaması və s. kimi faktorlar tərəfindən yaradıla bilər. Bu faktorlar risk menecmentin uyğun metod və tədbirlərindən istifadə edərək aşağı salına və onların təsirləri müəyyən dərəcədə neytrallaşdırıla bilər.

Kredit riski, müştəri və ya borcalan tərəfindən müqavilə şərtlərinə əsasən öhdəliklərini yerinə yetirməməsi nəticəsində zərərin yaranma ehtimalını ifadə edir. Bu risk, həm real sektorda, həm də maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən subyektlərdə yer ala bilər. Kredit riski, real sektora aid olan müəssisələri tərəfindən müştərilərə məhsul və xidmətlərin əmtəə (kommersiya) krediti şərtlərinə uyğun olaraq təklif etməsi zamanı meydana gəlir. Bu riskin təzahür forması

satılan məhsullar üçün ödənişlərin vaxtında edilməməsi və ya da ümumiyyətlə həyata keçirilməməsi, eləcə də vaxtı ötmüş debitor borclarının inkassasiya olunmasına sərf edilən xərclərin artması kimi müşahidə oluna bilər.

Lakin daha yüksək dərəcədə kredit riskinə borcların verilməsi ilə bağlı əməliyyatlar yerinə yetirən maliyyə institutları və təşkilatları məruz qalır, birinci növbədə kommersiya bankları, kredit ittifaqları, ipoteka agentlikləri və həmçinin fərdi (individual) və institusional investolar (pay, pensiya, sığorta və digər fondlar), müəssisə və firmaların borc verilməsi yolu ilə maliyyələşməni həyata keçirən və qiymətli kağızlara yatırımlar edən investolar.

İnvestisiya riski, maliyyəvi və maddi itkilərin yaxud da gəlir itkilərinin mümkünlüyünü ifadə edir, yəni burada söhbət məbləğlərin müxtəlif aktivlərə yatırılması prosesində baş verən risklərdən gedir. Bu fəaliyyətin obyektlərinə uyğun olaraq, investisiya riskinin növlərində fərqlənir - - real investisiya riski və maliyyə investisiya riski . Bununla yanaşı, onların hər birinin öz xüsusiyyətləri var. İnvestisiya riskinin hər iki növü də mürəkkəb (kompleksli) risklər qrupuna, yəni müstəqil, ayrı-ayrı alt növlərə bölünən risklər qrupuna aiddir.

Belə ki, misal üçün, real investisiya riskinin tərkibində investisiya layihəsinin vaxtında hazırlanmaması, layihənin zamanında başa çatdırılmaması, tikinti-quraşdırma işlərinin vaxtında həll edilməməsi, layihənin effektivliyinin aşağı düşməsi ilə investisiya cəzbediciliyinin azalması və bu kimi digər risklər yer ala bilər. Bütün investisiya risklərinin alt növləri müəssisə tərəfindən kapitalın itirilməsi mümkünlüyü ilə bağlı olduğu üçün, onlar ən təhlükəli maliyyə risklərindən biri kimi qəbul edilir.

Innovasiya riski maliyyə innovasiyaların işlənilib hazırlanması, irəli çəkilməsi, həyata keçirilməsi və istifadə olunması zamanı meydana gəlir. Maliyyə innovasiyası dedikdə, yeni maliyyə məhsulu (xidmət, əməliyyat, texnologiya) və ya yeni maliyyə institutu formasında maliyyə bazarlarında realizə edilən maliyyə sahəsində innovativ fəaliyyətin nəticəsi başa düşülür ki, həmin məhsul risklərin, gəlirlilik səviyyəsinin, informasiya likvidliyinin əlavə mənfəətin əldə olunması məqsədilə daha effektiv yenidən bölüşdürülməsini təmin edir.

Bu gün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması proseslərini müşahidə edə bilirik. Bütün bunlar maliyyə innovasiyaların meydana gəlməsi və inkişaf etdirilməsi üçün bir çox yeni imkanlar və şərtlər yaradır. Fintex-startaplarla aparılan rəqabət mübarizəsinin müasir şəraitində hətta ən konservativ maliyyə-kredit institutları belə yeni maliyyə məhsulları və texnologiyaların yaradılması və tətbiqi vasitəsilə öz rəqabət üstünlüklərini təmin etmək istiqamətində maliyyə məhsullarının və texnologiyalarının yaradılması və tətbiq edilməsi fəaliyyətinin mühüm və həlledici rolunu yaxşı dərk edir.

Maliyyə sahəsində innovasiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri, üç növ maliyyə innovasiyaları (maliyyə məhsulları, maliyyə prosesləri/texnologiyaları, maliyyə institutları) baxımından nəzərdən keçirilir. Aşağıdakı cədvəldə təqdim olunan innovasiya maliyyə məhsullarının, texnologiyalarının, təşkilədiçi formaların işlənilib hazırlanması, təqdim edilməsi və istifadəsi, bir çox innovasiya riskləri ilə müşayiət olunur.

Maliyyə innovasiyaların müasir istiqamətləri

Maliyyə innovasiyaların forması	Maliyyə innovasiyaların istiqamətləri
Məhsul innovasiyaları <i>(yeni maliyyə məhsulları)</i>	<i>Pul surroqatları</i> (kriptovalyutalar, tokenlər), fond və valyuta bazarlarının innovativ hibrid, strukturlaşdırılmış maliyyə məhsulları
Proses yaxud texnoloji innovasiyalar <i>(biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin yeni üsulları)</i>	Bölüşdürülmüş reyestrlər texnologiyaları (blok-çeyn texnologiyaları), BigData, ICO, P2P-kreditləşdirmə, maliyyə marketpleysləri, kraudfanding (kraudfanding – bu və ya digər iş üçün pul və resursların könüllü surətdə yığılmasıdır), maliyyə biznes-proseslərin avtomatlaşdırılması və robotlaşdırılması (maliyyə təhlili, maliyyə planlaşdırması, RPA texnologiyaların tətbiqi ilə maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi, digital labor, intelligent automation, process mining), Smart-kontraktlar
İnstitusional innovasiyalar <i>(kollaborasiyalar, yeni təşkilati formalar)</i>	<i>Fintex-ekosistemlər:</i> xarici (Amazon, Alibaba, Google, Tencent), Rusiya (Sberbank, Yandex, Tinkoff və digər)

Depozit riski depozitlərin qaytarılmama ehtimalını (depozit sertifikatlarının geri ödənməməsini) əks etdirir. Müasir şəraitdə Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyə-kredit təşkilatları üzərində həyata keçirilən nəzarətin sərtləşdirilməsi sayəsində depozit riski kifayət qədər nadir hallarda özünü

biruzə verə bilir. Bir qayda olaraq, bu, iqtisadi subyektin depozit əməliyyatlarını həyata keçirmək məqsədilə seçilmiş kommersiya bankının qeyri-adekvar şəkildə aparılmış qiymətləndirməsi və uğursuz seçimi ilə bağlıdır.

Likvidlik riski iki növə ayrılır: *bazar likvidliyi riski* (aktivin likvidlik riski) və *balans likvidliyi riski*. Bazar likvidliyi riski aktivlərin müəyyən bir məbləğdə və çox qısa bir müddət ərzində qəbul edilən bazar dəyəri əsasında satışının mümkünlüyü ilə əlaqədar olan itki ehtimallarını ifadə edir. Başqa sözlə desək, likvidlik riski minimum vaxt və maliyyə vəsaiti ilə aktivin satışının mümkünlüyünü xarakterizə edir.

Bazar likvidlik riskinin dəqiqliklə qiymətləndirilməsi kifayət qədər çətin olduğu üçün onun səviyyəsi cari bazar şərtlərinə əsasən çox əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. Maliyyə aktivləri üçün likvidlik, alışı və satış bazar qiymətləri arasındakı fərq (spred) tərəfindən müəyyən olunur. Fəal bir şəkildə ticarət olunan maliyyə alətləri üçün bu fərq, yüksək tələbatı olmayan qiymətli kağızlarla müqayisədə daha az olur. Bir aktivin likvidlik səviyyəsi həm də ticarət həcmnin dinamikasına görə qiymətləndirilə bilər. Bu isə o deməkdir ki, qiymət spreadi nə dərəcədə daha az, həyata keçirilən əməliyyatların həcmliyi isə nə qədər daha böyük olarsa, maliyyə aktivinin likvidliyi bir o qədər də daha yüksək olacaq. Bu göstəricilər həmişə birja xülasələrində və məlumat-analitik agentlik hesabatlarında yer alır.

Beləliklə, bazar likvidliyi riskinin idarə olunması, bir qayda olaraq, adətən bəzi bazarlara və aktivlərə limitlərin təyin olunması, eləcə də əməliyyatların diversifikasiyası vasitəsilə həyata keçirilir.

Balans likvidliyi riski, iqtisadi subyektin likvid aktivlərin müvəqqəti olmaması səbəbindən cari öhdəliklərini vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirə bilmədiyini özündə əks etdirir.

Dövriyyə aktivləri qısamüddətli öhdəlikləri üstəliyirsə, o zaman şirkətin balansı likvid hesab oluna bilər. Likvidlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün cari likvidlik əmsalı, sürətli likvidlik əmsalı və mütləq likvidlik əmsalı istifadə olunur.

Aşağı səviyyəli likvidliyə malik olan şirkətin balansında pul qıtlığı yaranır. Belə olan halda zamanında tədbirlərin həyata keçirilməməsi növbəti növ riskin, yəni ödəmə qabiliyyəti riskinin ortaya çıxması və nəticədə iflasa səbəb olması kimi təhlükəli məqamlar yarana bilər.

Ödəmə qabiliyyəti riski, iqtisadi subyektin kreditorlar və kontragentlərə qarşı öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsinin ehtimalını ifadə edir. Bu risk növü əsas etibarilə təşkilatın fəaliyyət mənbələrinin maliyyələşdirmə strukturunda borcun yüksək payının olması ilə şərtləndirilir. Bir təşkilatın öhdəliklərini yerinə yetirməməsinin səbəbləri kifayət qədər geniş və çox çeşidlidir – artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, likvid dövriyyəli aktivlərdə sistem halını almış çatışmazlıqdan başlayaraq əlverişsiz makroiqtisadi faktorlara və yaxud adi dələduzluq hərəkətlərinə qədər. Maliyyə risklərinin bütün məcmusu arasında bu risk növü iflas təhlükəsinin yaradılması nöqtəyi-nəzərdən mühüm, aparıcı rol oynayır. Onun ən radikal forması kimi iflas prosedurlarının həyata keçirilməsi və təşkilatın ləğv olunması prosesidir.

Maliyyə risklərinin *diğər qrupu* kifayət qədər hərtərəfli və genişdir, lakin meydana çıxması ehtimalı və yaxud maliyyə itirilməsi səviyyəsinə görə yuxarıda qeyd olunan risklər qədər iqtisadi subyektlər üçün mənfəət təsir yaratmır. Bu qrupa aşağıdakı risklər daxildir: hesablama-kassa əməliyyatlarının vaxtında yerinə yetirilməməsi riski, bu risk xidmət göstərən bankın uğursuz seçimi ilə əlaqəli ola bilər; emissiya riskləri; müxtəlif dələduzluq növləri ilə bağlı olan risklər və s.

Bu altbölümdə nəzərdə keçirdiyimiz maliyyə riskinin növləri, iqtisadi subyektin ümumi "risk portfeli"ndə maliyyə fəaliyyəti nəticələrinə və subyektin ümumi maliyyə dayanıqlığına olan təsirlərin gücünün artması səbəbindən ən əhəmiyyətli rol oynayır.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməklə maliyyə riskinin təsiri haqqında ümumi mövqe dəyərləndiriləndə, maliyyə riskini maliyyə bazarlarında əməliyyatlar aparmaqla, həmçinin iqtisadi subyektlərin müqavilələrinə qarşı öz öhdəliklərini kontragentlər qarşısında vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirmə qabiliyyəti ilə əlaqələndiririk.

Təcrübədə maliyyə risklərinin idarə olunmasının strategiyaların və müxtəlif metodların mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Maliyyə riskinin hər növünə onun idarə edilməsinə və fəsadlarının minimallaşdırılmasına yönəlmiş müəyyən tədbirlər kompleksi uyğundur. İdarəetmə metodlarının daha müfəssəl izahı növbəti parqrafda yer alır. Bu zaman təsərrüfat subyektlərinin daxili və xarici mühitinin dəyişikliklərə məruz qalması amilini, eləcə də hər bir konkret hal üçün maliyyə risk-menecmentin xüsusi yanaşmasını, yaranmış şəraiti, yeni maliyyə texnologiyalarını, müasir maliyyə alətlərini və digər innovativ amilləri nəzərə almaq lazımdır.

2.2.Maliyyə risklərinin idarə edilmə sistemi

Maliyyə risklərinin idarə edilməsinə iki aspektdən yanaşmaq olar: sistem və proses yanaşması. Risklərin idarə edilməsi maliyyə risk-menecmentinin tərkib hissəsini təşkil etdiyi üçün, bu məsələdə sistem metodologiyası birinci sırada yer alır.

Sistem yanaşmasına əsasən, hər hansı bir idarəetmə sistemi, maliyyə risklərinin idarəetmə sisteminin özü də daxil

olmaqla, subyekt, obyekt və idarəetmə nəticəsi kimi əsas elementləri əhatə edir. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi prosesi isə müəyyən prinsiplər, mexanizmlər və idarəetmə funksiyaları əsasında həyata keçirilir.

Maliyyə risk-menecment sistemində idarəetmə *subyekt*i qismində təşkilatın, risk-menecment xidməti (mövcud olduğu təqdirdə), rəhbərliyi, eləcə də struktur bölmələrin rəhbərləri çıxış edirlər. Biznesin miqyası baxımından çox da böyük olmayan, nisbətən kiçik təşkilatlarda çox vaxt risk-menecment ayrıca struktur bölməsi olaraq formalaşdırılmır, belə olan halda risk-menecment fəaliyyəti, misal üçün, maliyyə xidmətlərinin əməkdaşları tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə risk idarəetmə sisteminin *obyekt*i əlbəttə ki, maliyyə riskləridir, lakin onların idarə edilməsi maliyyə münasibətlərinin, pul axınlarının, təşkilatın əmlakının (aktivlərin), onun formalaşdırılması mənbələrinin (passivlərin), eləcə də maliyyə nəticələrinin vasitəsilə dolaylı şəkildə idarə olunur.

İdarəetmənin nəticəsi təşkilatın maliyyə dayanıqlığının təmin olunmasıdır. Maliyyə dayanıqlığı, daxili və xarici risk-faktorların təsirinə rəğmən, təşkilatın məqsədəuyğun fəaliyyət və inkişafyönümlü hərəkət səviyyəsinə və maliyyə sabitliyinə, maliyyə çevikliyinə və maliyyə potensialına nail olma qabiliyyətini əks etdirir.

Maliyyə risk-menecmentin bilavasitə həyata keçirilən prosesi idarəetmə mexanizminə əsaslanır. Faktiki olaraq, maliyyə risklərinin idarə olunması mexanizmi, bəlli olan və müəyyənləşdirilmiş məqsədə necə çatılacağını, idarə olunan obyektlərə təsir etmək üçün hansı metodları və vasitələri seçmək lazım olduğunu, istənilən nəticəyə (məqsədli maliyyə dayanıqlığı səviyyəsinə) optimal yol vasitəsilə çatmaq üçün hansı metodların və vasitələrin əlverişli olduğunu ifadə edir. Maliyyə

risklərinin idarə olunması mexanizmi risk hadisələrinin baş verəcək ehtimalını azaltmaq və onların baş verdiyi təqdirdə meydana gələ biləcək itkiləri minimallaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş idarəetmə təsirləri, metodlar və vasitələrin bir qrupundan ibarətdir.

Maliyyə risklərinin idarə olunması mexanizminin strukturunu cədvəl 2.3-də təsvir etmişik:

Cədvəl 2.3

Maliyyə risklərinin idarə olunması mexanizminin strukturu

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI MEXANİZMİ			
İDARƏ ETMƏ METODLARI	İDARƏ ETMƏ ALƏTLƏRİ	NORMATİV-HÜQUQİ BAZA	İNFORMASİY A TƏMİNATI
<ul style="list-style-type: none"> – risklərin identifikasiya və qiymətləndirilməsi istiqamətində tətbiq olunan kəmiyyət və keyfiyyət metodları; – sığorta; – hecləşmə; – autsorsinq; – zaminlər; – müqavilə (kontrakt) şərtləri və qeydlər; – ehtiyatların formalaşdırılması; – ssenari planlaşdırma və proqnozlaşdırma; – limitlərin təyin edilməsi; – diversifikasiya; – lokallaşdırma; – dissipasiya; – başqa metodlar 	<ul style="list-style-type: none"> – mənfəət; – gəlir; – qiymət; – dəyər; – kreditlər və depozitlər üzrə faiz dərəcələri; – dividendlər; – səhmlər və istiqraz vərəqələri; – törəmə qiymətli kağızlar; – debitor borcu; – kreditor borcu; – investisiyalar; – icarə haqqı; – amortizasiya normaları; – maliyyə sanksiyaları; – digər alətlər 	<ul style="list-style-type: none"> – qanunlar; – prezidentin fərmanları; – hökumətin qərarları; – nazirlik və idarələrin əmr və sərəncamları; – lisenziyalar; – təsis sənədləri; – norma və normativlər; – təlimatlar; – metodik göstərişlər; – digər normativ sənədlər 	<ul style="list-style-type: none"> Təşkilatın fəaliyyət göstərməsinin daxili və xarici mühiti haqqında məlumatlar massivi (toplumu)

Maliyyə risk-menecmenti prosesi risklərin identifikasiyası və qiymətləndirilməsi ilə birlikdə onların idarə edilməsi strategiyalarının və metodlarının tətbiqi ilə əlaqələndirilir. Bu səbəbdən, maliyyə risk idarəetməsinin metodlarının kompleksi maliyyə risklərinin identifikasiyası və qiymətləndirilməsinin keyfiyyət və kəmiyyət metodları, həmçinin onlara idarəetmə təsirinin metodları ilə ifadə olunur.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi metodlarının həyata keçirilmə imkanı idarəetmə vasitələrinin mövcudluğu tərəfindən müəyyən edilir. İdarəetmə vasitəsi – bu, obyektə subyektin təsiri üçün bir növ vasitə olaraq təsvir olunur ki, onun vasitəsi ilə mövcud real vəziyyət, resurs və digər məhdudiyətlər daxilində qarşıya qoyulan vəzifələrin həll edilməsi təmin olunur. Hər bir idarəetmə metoduna xas olan özünəməxsus vasitələr aiddir. Misal üçün, qiymət risklərinin hecində əsas alətlər qismində törəmə qiymətli kağızlar çıxış edir (fyuçers, opsiya, forvard müqavilələri).

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi metodlarının və vasitələrinin istifadəsi mövcud qanunvericiliyə – müxtəlif sahələrə dair normativ-hüquqi aktlarla, iqtisadi subyektlərin maliyyə münasibətləri ilə büdcə sistemi, maliyyə-kredit təşkilatları və digər kontragentlərlə əlaqəli qanunvericilik məcmusu daxilində yerinə yetirilir.

Bundan əlavə, informasiya təminatı maliyyə risklərinin effektiv idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, heç şübhəsiz, idarə etmə prosesinin operativ qərarların hazırlanması və tətbiq edilməsinin tələb etdiyini vəziyyətə uyğun olaraq, yəni müxtəlif alternativ variantlar arasında seçimin həyata keçirilməsinin təmin olunmasını şərtləndirir. Daha əsaslandırılmış qərarın seçimində idarəetmə işçi heyətinin ixtisaslaşması ilə birlikdə daxili və xarici biznes mühiti barədə

vaxtında və gerçək bir şəkildə təqdim olunan məlumat əhəmiyyətli rol oynayır. Müvafiq informasiya təminatı daimi dəyişən xarici mühit şərtlərində təşkilatın əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyəti ilə bağlı proqnoz, cari və retrospektiv məlumatların bir məcmusunu əhatə edir.

Beləliklə, idarəetmə mexanizmi maliyyə risklərinin idarə olunması sisteminin *əsas funksiyalarının* həyata keçirilməsində ən əhəmiyyətli rolunu oynayır. Risk menecmentin əsas funksiyalarına aiddir: planlaşdırma, təşkil, motivasiya, koordinasiya, nəzarət - buna uçot və təhlil daxildir

Tamamilə aydındır ki, risk-menecmentində planlaşdırma obyektini qismində risklərin özü deyil (yalnız proqnozlaşdırıla bilən risklər), təşkilatın risk prizmasından dəyərləndirilə bilən biznes prosesləri (fəaliyyəti) çıxış edir. Bu, aktuallığı qətiyyənlə şübhə doğurmayan planlaşdırmanın aspektlərindən biridir, çünki risk-menecment hərəkətlərinin və fəaliyyətin alternativ ssenarilərinin işlənilməsi hazırlanmasını, eləcə də tam sonunda (yekununda) optimal strateji planın seçimini nəzərdə tutur.

Bəs risk idarəetmə proseslərinin özünü *planlaşdırmaq* mümkündürmü? Qismən də olsa, bu mümkündür. Lakin bu idarəetmə sahəsi həmişə qeyri-müəyyənliklə əlaqəlidir, məhz buna görə də proseslərin özü hər zaman alınan nəticə və maliyyə riskinə təsirin effektivliyi baxımından bu və ya digər dərəcədə determinə olmayacaqdır. Odur ki, risk-menecment proseslərini yalnız vəziyyətin dəyişməsindən asılı olaraq operativ korrektə olunmaların mümkünlüyünü qəbul etməklə planlaşdırmaq olar.

Və nəhayət, risklərin idarə olunması funksiyasının özünü büruzə verməsinin üçüncü aspekti qismində büdcənin risk-menecment baxımından planlaşdırılması çıxış edir, yəni burada söhbət təyin olunmuş risk idarəetmə tədbirlərinin həyata

keçirilməsi üçün bu müddət üzrə ayrılacaq bütün xərclərdən gedir. Əgər təşkilatda maliyyə risk-menecment sistemini həqiqətən effektiv etmək niyyəti varsa, bu növ xərclərin planlaşdırılmasına ayrıca diqqət edilməlidir.

Təşkilati funksiya maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi üçün idarəetmə qərarlarının qəbulunu və həyata keçirilməsini təmin edir. Bu, idarəetmə subyektlərinin (ilk növbədə, risk-menecment xidmətlərinin) formalaşmasının, onlara müvafiq yetkilər və məsuliyyətlərin verilməsinin və digər struktur bölmələri ilə əlaqələrin qurulmasının fonunda həyata keçirilir. O, təşkilat strukturlarının (idarəetmə subyektlərinin) daxili və xarici iş mühitində dəyişən şərtlərə uyğun adaptasiyasını təmin edir.

Motivasiya funksiyası maliyyə riskləri idarəetmə sahəsində qəbul edilmiş idarə qərarlarının həyata keçirilməsinin stimullandırılmasının sistemini təmin edir, müvafiq olaraq idarəetmə subyektləri və onlara tabe olan işçi heyəti arasında təyin olunan məqsədə uyğun göstəricilər, normativlər və planlı tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün təşviq və sanksiyalar sistemini formalaşdırır.

Koordinasiya funksiyasının həyata keçirilməsi ilə maliyyə risklərini idarəetmə sisteminin bütün struktur elementlərinin fəaliyyət göstərməsinin uyğunluğu və əlaqələndirilməsi təmin edilir, eləcə də aralarında qurulan əlaqələrin qorunması və təkmilləşdirilməsi həyata keçirilir. Bu, idarəetmə subyektlərinin işçi heyətinə qarşı düzgün və uyğun işin təmin edilməsi məqsədilə düzgün və operativ təsiri formasında həyata keçirilir, məqsədlərinə çatma və tapşırıqların yerinə yetirilmə prosesində uyğun və sinxron işi təmin edir.

Nəzarət funksiyası maliyyə risk-menecmenti sistemi çərçivəsində qəbul edilmiş idarəetmə qərarları üzərində effektiv

nəzarəti təmin edir. Təşkilatda daxili nəzarət sistemlərinin formalaşdırılması, idarəetmə subyektləri arasında nəzarət vəzifələrinin bölgüsü, nəzarət olunan göstəricilər (maliyyə riski parametrləri) sisteminin müəyyənləşdirilməsi, həyata keçirilən nəzarət sayəsində əldə olunan nəticələrə operativ reaksiya verilməsi şəkildə həyata keçirilir.

Təşkilatda (şirkətdə) maliyyə risklərinin idarə olunmasını həyata keçirən sistemin effektiv olması üçün onun formalaşması və fəaliyyət göstərməsi bir sıra baza prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Cədvəl 2.2

Təşkilatda maliyyə risklərinin idarə olunması sisteminin formalaşdırılması və fəaliyyət göstərməsi prinsipləri

№	Prinsipin adı	Prinsipin məzmunu
1	Təşkilatın ümumi idarəetmə sistemi ilə inteqrasiya olunma prinsipi	Maliyyə risklərinin idarə olunması sistemi əməliyyat, innovasiya, strateji, investisiya, antiböhran menecmenti ilə bilavasitə bağlıdır, çünki təşkilatın idarə edilməsi prosesinin bütün aspektlərini əhatə edir
2	İdarəetmə qərarlarının kompleks xarakterinin formalaşdırılması prinsipi	İdarəetmə funksiyalarının və təminedicilərin tam tərkibinin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Maliyyə risklərinin idarə olunması sistemində idarəetmə qərarlarının formalaşdırılması prosesinin kompleks xarakteri onların qiymətləndirilməsinin (alternativlər arasında edilən seçimin əsaslandırılmasının) çoxaspektliliyində özünü büruzə verir.
3	Elmililik prinsipi	Maliyyə risklərinin idarə olunmasına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış metod və yanaşmaların (xüsusilə onların kəmiyyət qiymətləndirilməsi baxımından) istifadə olunmasını nəzərdə tutur

4	İdarəetmənin yüksək dinamizm prinsipi	Nəzərdə tutur ki, bazar vəziyyətində hətta əhəmiyyətsiz dəyişikliklərin belə baş verdiyi halda müvafiq risklərin (təhdidlərin) qiymətləndirilməsinin identifikasiyası, eləcə də onların neytrallaşdırılmasına yönəlmiş idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi şəklinə idarəetmə subyektləri tərəfindən çevik reaksiyanın sərgilənməsini nəzərdə tutur.
5	İdarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasına dair tətbiq olunan yanaşmaların dəyişgənlik prinsipi	Maliyyə risk-menecmenti sistemində idarəetmə qərarlarının qəbulu fəaliyyətin və hərəkətlərin alternativ imkanlarını nəzərə almalıdır. Bir neçə alternativlər arasında daha optimal hesab edilə biləcək variantın seçilməsi effektivliyin təyin edilmiş meyarları əsasında həyata keçirilməsidir (riskin konkret vəziyyətindən asılı olaraq).
6	Təşkilatın inkişafının strateji hədəflərinə yönləndirilməsi prinsipi	Maliyyə risklərinin idarə edilməsi sistemi təşkilatın inkişafı qarşısında dayanan strateji hədəflərə uyğun gəlməli, eləcə də onun inkişafı istiqamətində tətbiq edilə biləcək ümumi iqtisadi strategiyasının həyata keçirilməsinə səbəb olmalıdır.
7	Sistemlilik prinsipi	Həmin prinsipə uyğun olaraq, təşkilat eyni zamanda həm müstəqil sistem, həm də daha böyük sistemin (holding, sahə, dövlət) tərkib elementi qismində nəzərdən keçirilir. Sistemlilik prinsipi daxili və xarici mühitin bir sistem olaraq təşkilatın bütün elementlərinə təsir göstərən və qarşılıqlı bağlılıq vəziyyətində olan risk-faktorların kompleks şəklinə təhlilinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

8	Adaptivlik (çeviklik) prinsipi	Maliyyə risklərinin idarəetmə sisteminin xarici mühitin dəyişikliklərə məruz qalan amillərinə adaptasiya olunması baxımından belə bir zəruri xüsusiyyətini xarakterizə edir ki, həmin xüsusiyyət permanent xarici dəyişikliklərin həyata keçirildiyi şəraitdə sistemə fasiləsiz və effektiv surətdə fəaliyyət göstərməyə imkan və təminat verir.
9	Adekvatlıq prinsipi	Maliyyə risklərinin idarə edilməsi sistemi təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi şərtlərə, habelə onun sənaye (bazar) xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır.
10	İqtisadi effektivlik prinsipi	Optimal nisbət mövqeyi, eləcə də əldə olunmuş nəticələr və risklərin idarə edilməsi üzrə müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün çəkilən xərclər baxımından maliyyə risklərinin idarə edilməsi üçün hazırlanmış həllərin, qəbul edilmiş qərarların lazımi dərəcədə effektivliyini təmin edir.

Beləliklə, təşkilatın maliyyə risklərinin idarə edilməsi sisteminin yuxarıda müəyyən edilmiş struktur elementləri (idarəetmə mexanizmi, funksiyaları və prinsipləri) risklərin idarə olunması prosesinin həyata keçirilməsinin metodoloji əsaslarını müəyyən edir.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi prosesinin özü bir sıra mərhələlərin həyata keçirilməsini əhatə edir ki, onların da ardıcıl həyata keçirilməsi qapalı tsikldən ibarətdir:

1. Risklərin identifikasiyası (müəyyən olunması) və qiymətləndirilməsi;

2. Risklərin idarə edilməsinin strategiya və üsullarının seçimi;

3. Risklərin idarə edilməsi strategiyalarının və üsullarının həyata keçirilməsi ;

4. Həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və maliyyə risklərinin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi.

2.3. Maliyyə risklərinin diaqnostikası: identifikasiya və qiymətləndirmə

Risklərin diaqnostikası dərin və hərtərəfli təhlili ehtiva edir və onların identifikasiyasına və qiymətləndirilməsinə yönəlir. Risklərin təhlili şirkətin həssaslığının ümumi mənzərəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Bizi maraqlandıran maliyyə risklərinin identifikasiyası və qiymətləndirilməsi kifayət qədər vacib məsələdir, çünki ilkin mərhələdə müəyyən edilməyən və qiymətləndirilməyən risklər gələcəkdə minimuma endirilə bilməz.

Maliyyə risklərinin identifikasiyası və qiymətləndirilməsi təşkilatın özünün qeyri-müəyyənliyə məruz qalmasının üzə çıxarılması prosesindən ibarətdir ki, bu da həmin təşkilat haqqında, maliyyə və əmtəə bazarlarının relevantlığı, qanunvericilik, sosial, siyasi, mədəni mühit, habelə onun inkişaf strategiyası və əməliyyat prosesləri, o cümlədən qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq istiqamətində rast gəlinə biləcək təhlükələr və imkanlar haqqında ən dolğun məlumatın əldə edilməsini nəzərdə tutur.

Maliyyə risklərinin indentifikasiyası və qiymətləndirilməsi üçün bazis qismində çıxış edən metodoloji təməl faktorlu

təhlildir. Onun həyata keçirilməsi çoxqatlı mürəkkəb bir prosesdir, çünki eyni amillər müxtəlif şəraitdə bazara heç də bərabər olmayan təsir göstərir və ya həlledici kateqoriyadan tamamilə əhəmiyyətsiz kateqoriyaya keçid ala bilər. Müxtəlif proseslər və hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsiri bilmək lazımdır ki, bu da müxtəlif proseslər və hadisələr arasında bağlılıqları əhatə edir. Bununla yanaşı, iqtisadi tədbirlərin məcmu nəticəsini müəyyən etmək və ilk baxışdan tamamilə əlaqəsi olmayan hadisələr arasında əlaqə yaratmaq lazımdır.

Risk faktorlarının ən mühüm qrupunu iqtisadi risk faktorlar təşkil edir. Tam iqtisadi təhlilin üç səviyyədə aparılması məqsədəuyğun hesab olunur. Əvvəlcə həmin təhlil çərçivəsində iqtisadiyyatın bütövlükdə vəziyyətinin nəzərdən keçirilməsi aparılır. Bu, ümumi vəziyyətin investisiya və ya maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üçün nə dərəcədə əlverişli olduğunu öyrənməyə imkan verir, eləcə də bu vəziyyəti determinasiya edən əsas makroiqtisadi amilləri müəyyən etməyə imkan yaradır. Ümumi konyunktur öyrənildikdən sonra, mövcud ümumi iqtisadi şəraitdə seçilmiş investisiya məqsədləri baxımından vəsaitlərin qoyuluşu və ya maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün ən əlverişli olanları müəyyən etmək üçün ayrı-ayrı bazar segmentlərinin təhlili aparılır, prioritetlər müəyyənləşdirilir. Bu zaman iqtisadiyyatın sahələri və alt sahələrinin vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Vəsaitlərin ayrılması üçün ən üstünlük verilən istiqamətlərin müəyyən edilməsi həmin istiqamətlər çərçivəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərin daha çox tam şəkildə yerinə yetirilməsini təmin edəcək investisiyaların konkret növlərinin seçilməsi üçün zəmin yaradır. Buna görə də təhlilin üçüncü səviyyəsində ayrı-ayrı təsərrüfat

subyektlərinin vəziyyəti, eləcə də konkret investisiya proqramları və layihələri ətraflı surətdə təhlil olunur.

Təhlilin birinci mərhələsində ümumi iqtisadi vəziyyətin tədqiqi istehsalın dinamikasını, iqtisadi fəallığın səviyyəsini, istehlak və yığıcı, inflyasiya proseslərinin təsirini, dövlətin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin nəzərə alınmasına əsaslanır. Eyni zamanda, ən mühüm siyasi-ictimai hadisələrin iqtisadiyyatdakı vəziyyətinə təsir etmək üçün konkret mexanizmlərin yaradılmasına cəhdlər edilir. Bütövlükdə iqtisadi vəziyyəti müəyyən edən və bazarda bilavasitə əks olunan amillərin müəyyən edilməsi belə ümumi şərtləri müəyyən etməyə imkan verir ki, onların fonunda bizneslə məşğul olmaq və ya investisiya siyasəti aparmaq məcburiyyətində qalacağı gözlənilir, habelə onların dəyişməsi perspektivləri ilə bağlı proqnozlar verməyə lazım gələcək. Makroiqtisadi mühit iqtisadçıların geniş və ciddi surətdə diqqət mərkəzində olduğundan, faktor təhlili apararkən kifayət qədər dərin araşdırmalara və bu sahədə aparıcı ekspertlərin çıxardıqları nəticələrə istinad etmək olar.

Ümumi iqtisadi vəziyyət iqtisadiyyatın əksər sahələrində mövcud durumu əks etdirir, lakin bu sahələrin hər biri tək-cə ümumi deyil, həm də özünəməxsus (daxili) qanunauyğunluqlara tabedir. Müvafiq olaraq, makrosəviyyədə çıxarılan nəticələr dəqiqləşdirilməli, düzəldilməli və korrektə olunmalıdır. Ümumi vəziyyətin təhlili, misal üçün, sənayenin investisiya nöqtəyi-nəzərdən əlverişli olduğunu göstərsə belə, bu o demək deyil ki, böyük gəlirlə pul yatırmaq mümkün olan sənaye sahələri tapmaq mümkün deyil. Sahəvi təhlil gedişatında istehsalın dinamikasını, satışın həcmi, əmtəə və xammal ehtiyatlarının dəyərini, qiymətlərin və əmək haqqının səviyyəsini, mənfəəti,

qənaətlərini əks etdirən göstəricilər həm sahələr üzrə, həm də dövr üçün analoji göstəricilərlə müqayisə edilir. Bu zaman iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə analitiklər müxtəlif sənaye sahələrində işlərin vəziyyətini xarakterizə edən standart indekslərə əsaslanırlar.

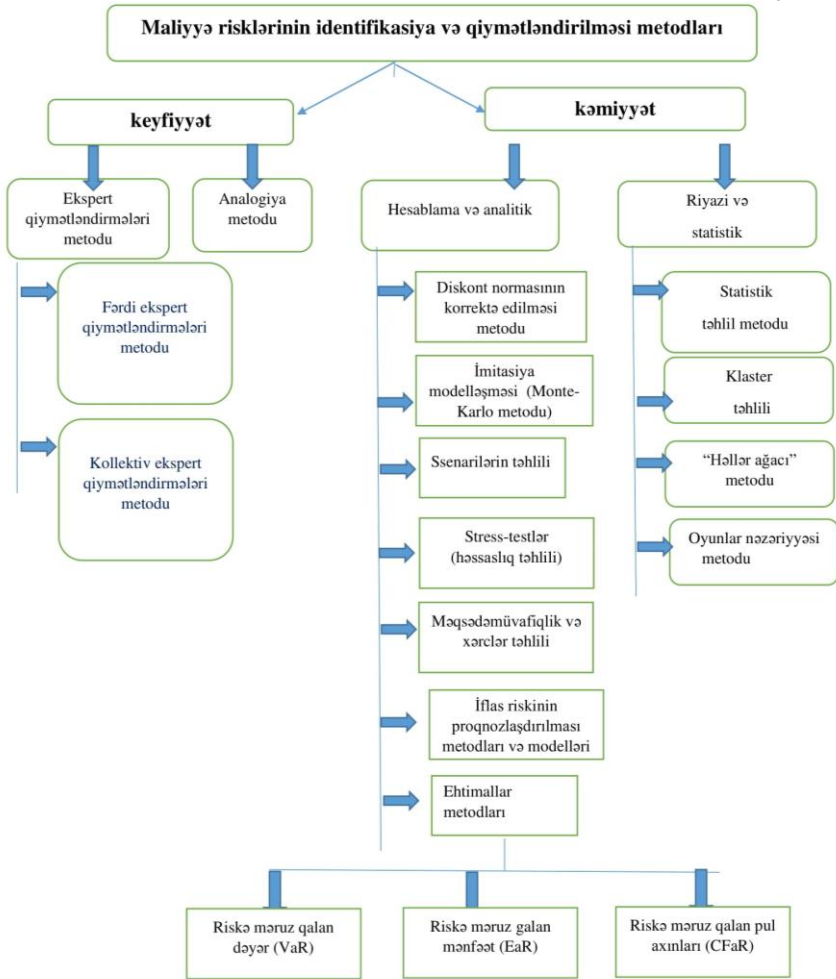
Və nəhayət, faktor *təhlilinin üçüncü səviyyəsində* hər bir konkret təsərrüfat subyekti və ya investisiya layihəsi ilə bağlı *risklərin identifikasiyası və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.*

Risklər dəstini, risklərin tərkibini, habelə onların təzahür ehtimalı və səviyyəsini müəyyən edən amillər haqqında məlumatların əldə edilməsi və sistemləşdirilməsinin metodoloji əsasları şəkil 2.3-də təqdim olunur.

Müasir iqtisad elmində *risklərin identifikasiyası və qiymətləndirilməsi* üçün müxtəlif üsullar mövcuddur ki, onları iki qrupa bölmək olar: *keyfiyyət və kəmiyyət metodları.*

Risklərin identifikasiyası və keyfiyyətə qiymətləndirilməsi, bir qayda olaraq, kəmiyyət qiymətləndirməsindən əvvəl həyata keçirilir. *Keyfiyyət qiymətləndirmənin başlıca hədəfi* – müəyyən edilmiş risklərin prioritetləşdirilməsidir, yəni burada söhbət müəyyən edilmiş və reyestrə daxil olunmuş risklərin hər birinə ballarla ifadə edilən və onun əhəmiyyətini və sonradan ona dair risk-menecment prosedurlarının tətbiq olunması zəruriliyini əks etdirən müəyyən rəqəmsal reytingin (indeks və ya dəyər) təyin edilməsindən gedir.

Şəkil 2.3

Riskin (risk hadisəsinin) reytingi (indeksi və ya miqyası) onun iki parametrinin ballarla ifadə olunan qiymətlərin hasili kimi hesablanır: risk hadisəsinin baş vermə ehtimalı və risk hadisəsinin nəticələrinin təsərrüfat subyektinə təsir səviyyəsinin hasili. Bu iki parametrin ballarla ifadə olunan qiymətləndirilməsi ekspertlər tərəfindən verilir.

Riskin ballarla qiymətləndirilməsi mexanizmi

Riskin reytingi (indeksi) = risk hadisəsinin baş vermə ehtimalı \times risk hadisəsinin nəticələrinin təsiri

Risk parametrlərini qiymətləndirmək üçün mütəxəssislərə müvafiq unifikasiya olunmuş şkalalar təklif olunur. Bir qayda olaraq, keyfiyyət riskinin qiymətləndirilməsi üçün *üç ballıq və ya beş ballıq şkala* istifadə olunur. Ən çox istifadə olunan beş ballıq şkaladır.

Cədvəl 2.3

Risk hadisəsinin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsinin beş ballıq şkalasının nümunəsi

Ballarla qiymətləndirmə	Risk hadisəsinin baş vermə ehtimalı	İnterpretasiya	
		Təkrarlanan risk hadisələri üçün	Birdəfəlik risk hadisələri üçün
5	Maksimal (75 %-dən artıq)	Risk hadisəsi son dərəcə ehtimal olunur, növbəti ildə baş verəcək	Risk hadisəsinin baş verməsi üçün şanslar böyükdür
4	Yüksək (50-75%)	Risk hadisəsi ən yaxın 1-2 ildə baş verə bilər	Risk hadisəsi çox güman ki, baş verəcək, nəinki baş verməyəcək
3	Orta (25-50%)	Risk hadisəsi zaman-zaman, 3-5 il ərzində bir dəfə baş verə bilər	Risk hadisəsinin baş vermə şansları "50/50" kimi qiymətləndirilir
2	Aşağı (5-25%)	Risk hadisəsi nadir hallarda, 5-15 il ərzində bir dəfə baş verə bilər	Risk hadisəsi çox güman ki, baş verməyəcək, nəinki baş verəcək
1	Minimal (5%-dən az)	Risk hadisəsi yalnız istisna hallarda (15-20 ildə bir dəfədən çox olmamaq şərti ilə) baş verə bilər	Risk hadisəsinin baş vermə şansları kiçikdir

Risk hadisəsinin nəticələrinin iqtisadi subyektə təsirini qiymətləndirmək üçün beş ballıq şkala nümunəsi

Ballarla qiymətləndirmə	Risk hadisəsinin nəticələrinin ağırlığı	İnterpretasiya
5	Katastrofik	Risk hadisəsinin nəticələri iqtisadi subyektin maliyyə dayanıqlığının, sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin dönməz şəkildə itirilməsinə, nəticədə onun iflasına gətirib çıxara bilər.
4	Kritik	Risk hadisəsinin nəticələri mənfəi maliyyə nəticələrinə (itkilərə), kapitalın əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına, borc yükünün artmasına, iqtisadi subyektin ödəmə qabiliyyətinin pozulmasına səbəb ola bilər. Bununla belə, ödəmə qabiliyyətini bərpa etmək üçün hələ də imkanlar var.
3	Əhəmiyyətli	Risk hadisəsinin nəticələri maliyyə dayanıqlığının müəyyən edilmiş (icazə verilən) kənarlaşma həddindən artıq azalmasına səbəb ola bilər. Lakin iqtisadi subyekt öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilər.
2	Mühüm	Risk hadisəsinin nəticələri müəyyən edilmiş (icazə verilən) kənarlaşma həddində iqtisadi subyektin maliyyə dayanıqlığının azalmasına səbəb ola bilər.
1	Əhəmiyyətsiz	Risk hadisəsinin nəticələri iqtisadi subyektə onun fəaliyyətinin səmərəliliyini azaltmadan minimal təsir göstərir.

Mütəxəssislər arasında sorğunun aparılması müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər, onların məcmusu *fərdi ekspert qiymətləndirməsi metodlarına və kollektiv ekspert qiymətləndirməsi metodlarına ayırd edilir.*

Risqlərin fərdi ekspert qiymətləndirilməsi üsulları

Bu üsullar qrupuna aşağıdakılar daxildir: müsahibələr, sorğuların aparılması (anketlərin doldurulması); analitik metod; SWOT təhlili; BPEST təhlili, PESTLE təhlili; səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili metodu və s.

Müsahibələr, anketlərin doldurulması “sual-cavab” texnologiyasından istifadə etməklə ekspertlərlə fərdi işin aparılmasını nəzərdə tutur. Bu üsullar insanları müzakirə üçün bir yerə toplamanın çətin olduğu və ya qrupda müzakirənin mümkün olmadığı vəziyyətlərdə və hallarda istifadə olunur. Bu metodların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, risklərin qiymətləndirilməsi prosesinə xeyli sayda maraqlı tərəfləri və ekspertləri cəlb etmək imkanı verir.

Analitik metod analitik hesabatların hazırlanması ilə mövcud bazar vəziyyətinin ekspert tərəfindən məntiqi təhlilinin aparılmasını nəzərdə tutur.

SWOT təhlili ekspert tərəfindən daxili və xarici mühitin risk faktorlarının müəyyən edilməsindən və onların müsbət və mənfi olanlara ayırd edilməsindən ibarətdir. İqtisadi subyektin fəaliyyətinə pozitiv təsir göstərən daxili mühitin müsbət amilləri onun güclü tərəfləri kimi qəbul olunur (Strengths (güclü tərəflər) xanasına daxil edilir). Subyektin fəaliyyətinə neqativ təsir göstərən daxili mühitin mənfi amilləri onun zəif tərəfləri kimi qəbul olunur (Weaknesses (zəif tərəflər) xanasına yerləşdirilir). İqtisadi subyektin fəaliyyətinə pozitiv təsir göstərən xarici mühitin müsbət amilləri imkanlar kimi qəbul olunur (Opportunities (imkanlar) xanasına yerləşdirilir). Təhdidlər kimi nəzərdən keçirilən və iqtisadi subyektin fəaliyyətinə neqativ təsir göstərən xarici mühitin mənfi amilləri (Threats (təhdidlər) xanasına yerləşdirilir. SWOT təhlilinin şablon matrisasını aşağıdakı cədvəl nümayiş etdirir:

SWOT təhlilinin matrisası (şablon)

Biznes mühitin tipi	Müsbət təsir amillər	Mənfi təsir amilləri
Daxili mühit	Strengths (güclü tərəflər – üstünlüklər vəd edən xassələr)	Weaknesses (zəif tərəflər – fəaliyyət effektivliyini aşağı salan amillər)
Xarici mühit	Opportunities (imkanlar – hədəflərə nail olmaq imkanı verən xarici ehtimal olunan amillər)	Threats (təhdidlər – hədəflərə nail olmağı çətinləşdirən xarici ehtimal olunan amillər)

Daxili və xarici biznes mühiti haqqında məlumatları dəqiqləşdirən SWOT təhlilindən fərqli olaraq, *BPEST təhlili* və *PESTLE təhlili* sizə yalnız xarici mühit haqqında məlumatları sistemləşdirməyə imkan verir. BPEST-təhlili (Business, Political, Economic, Social, Technological) aşağıdakı sahələrdə iqtisadi subyektə təsir göstərən xarici mühitin risk faktorlarını müəyyən etmək üçün istifadə olunur: biznes, siyasət, iqtisadiyyat, sosial və texnoloji aspektlər. *PESTLE təhlili* (Political, Economic, Social, Technological, Legal, Environmental) *BPEST təhlilinə* bənzəyir, lakin hüquqi və ekoloji risk faktorları ilə genişləndirilib.

Səbəb-nəticə əlaqələrinin təhlili metodu əsas risk hadisəsinin həyata keçirilməsinə səbəb olan elementlərin (risklərin) iyerarxik təqdimat prosedurundan ibarətdir. Bu üsul riskli hadisənin daha sadə tərkib hissələrinə (səbəblərinə) dekomponizasiyasından (parçalanmasından) (bütünün hissələrə bölünməsindən ibarət olan təfəkkür əməliyyatı) və cüt müqayisələr üzrə ekspertin ardıcıl mühakimələrinin sonrakı emalı prosesindən ibarətdir.

Nəticədə iyerarxiyada elementlərin qarşılıqlı təsirinin nisbi dərəcəsini (intensivliyini) ifadə etmək olar. Bu

mülahizələr daha sonra ədədlər (ballar) vasitəsilə balla ifadə oluna.

İyerarxiya təhlili metodunun tətbiqi nəticələrinin qrafik təsvirinə misal olaraq İsikava diaqramını göstərmək olar. Balıq sümüyü şəklində səbəb-nəticə diaqramının yaradılması ideyası keyfiyyətin idarə olunması üzrə məşhur mütəxəssis hesab edilən Kaoru İsikavaya məxsusdur. Bu texnika əvvəlcə istehsal qüsurlarına səbəb olan amilləri təhlil etmək üçün istifadə edilmişdir. Lakin zaman keçdikcə həmin texnika risklərin iyerarxik təqdimatı üçün istifadə olunmağa başladı.

Yuxarıda göstərilən fərdi ekspert qiymətləndirmə üsulları həm risklərin (risk faktorlarının) müəyyən edilməsi, həm də risklərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə edilə bilər.

Risklərin kollektiv ekspert qiymətləndirilməsi üsulları

Bu üsullar qrupuna aşağıdakılar daxildir: *beyin fırtınası metodu; Delfi metodu; ekspert komissiyaları metodu; Krouford kartları və s.*

Beyin fırtınası ekspertlərin kollektiv yaradıcılığı nəticəsində birgə müzakirə zamanı məlumat əldə etmək üsuludur. Risklərin siyahısı (reyestri) bir qayda olaraq 10-15 nəfərin - təşkilatın əməkdaşlarının, çox vaxt kənar nüfuzlu ekspertlərlə birlikdə iştirak etdikləri iclas zamanı doldurulur. İclas iştirakçıları risklərin adını çəkir, adları çəkilən risklər müzakirə olunur. Sonra risklər qruplara bölünür, hər bir riskin parametrləri və onun indeksi (reytinqi) ümumi müzakirə prosesində dəyərləndirilir. *Beyin fırtınası* metodu riskin qiymətləndirilməsi üçün tək və ya digər üsullarla birlikdə istifadə oluna bilər. Sözügedən həmin metodun üstünlükləri arasında onun kifayət qədər sürətli və etibarlı olması, müzakirə prosesində müxtəlif ekspertlərin fikirlərinin bir

araya gətirilməsi, modifikasiyası və kombinasiyası nəticəsində bir çox risklərin müəyyən edilə bilməsi daxildir.

Delfi metodu ekspertlərin fikirlərini ümumiləşdirməyə və vahid qrup rəyini formalaşdırmağa imkan verir. Bu metodun əsas xüsusiyyəti ekspertlərin öz fikirlərini anonim və fərdi şəkildə ifadə etmələri, eyni zamanda digər ekspertlərin fikirlərini öyrənmək imkanına malik olmalarıdır. Problemin həlli və ya riskin qiymətləndirilməsi variantlarını seçmək üçün ekspertlərin razılaşıdırılmış vahid konsensusun olması lazımdır.

Delfi metodu ümumiləşdirilmiş ekspert qiymətləndirmələrinə ehtiyac duyulan risklərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsinin bütün mərhələlərində tətbiq oluna bilər. Haqqında danışdığımız bu metoda bir qrup ekspertin anket sorğusunun keçirilməsi daxildir. Daha sonra ekspertlərin cavablarının təhlili və ümumiləşdirilməsi, cavabların ekspert qrupu arasında bölüşdürülməsi yerinə yetirilir. Bundan sonra isə müzakirə iştirakçıları ilə yenidən müsahibə keçirilə və müzakirə olunan məsələ ilə bağlı ümumiləşdirilmiş rəy, konsensus əldə olunana qədər bu proses təkrarlana bilər.

Bu metodun üstünlükləri: ekspertlər öz fikirlərini anonim şəkildə bildirirlər; bütün ifadələr ekvivalentdir, dominantlıq təşkil edə biləcək rəy yoxdur.

Ekspert komissiyaları metodu bir komissiya çərçivəsində araya gətirilən ekspertlərin müştərək iş fəaliyyətindən ibarətdir. Metod ümumi rəyin hazırlanması məqsədilə müzakirəyə çıxarılan və ətrafında fikir mübadiləsi aparılan problemlə bağlı açıq diskussiyanın aparılmasını nəzərdə tutur. Bu üsuldən istifadə olunduğu zaman ilkin olaraq müzakirə

proqramı hazırlanır. Müzakirə prosesində adəti üzrə 10-15 nəfərin iştirakı nəzərdə tutulur.

Beyin fırtınası metodundan fərqli cəhətlər: mərhələlər yoxdur, aparılması üçün daha asan prosedur nəzərdə tutulur və vahid bir rəyə gəlinir. Beyin fırtınasında isə bir neçə variant ola bilər ki, təşkilatçılar daha sonra onlardan seçir. *Delfi metodundan fərqləndirici cəhətlər* bundan ibarətdir ki, anonimlik yoxdur, açıq diskussiya aparılır.

Kroufordun sorğu metodu - 1925-ci ildə Cənubi Kaliforniya Universitetinin professoru K.K. Krouford tərəfindən icad olunub. Bu metod iki üsula həyata keçirilir – kartlar və stend vasitəsilə.

Krouford kartları – bu metod layihələrin idarə edilməsində çox faydalı bir alətdir. Məsələn, layihələrdə maraqlı tərəflərin müəyyən edilməsində, risklərin identifikasiyasında və ya sadəcə fikirlərin toplanması üçün effektiv bir vasitədir. Adı keçən üsul qısa müddət ərzində çoxlu sayda mütəxəssislərin fikirlərini qısa bir zaman kəsiyində və iştirakçılar arzu edərsə, anonim şəkildə toplamağa imkan yaradan vasitədir. Sorğu aparılan qrupa sual verilir. İştirakçılar öz fikirlərini formalaşdırmalı və hər birini ayrıca vərəqdə yazmalıdırlar – bu, icrası məcburi xarakter daşıyan bir qaydadır (adəti üzrə 10 fikir). Eyni zamanda, təsir amilini istisna etmək üçün fikir mübadiləsi aparılmamalıdır. Beləliklə, təşkilatçının sərəncamında kifayət qədər çoxlu sayda cavab kartları olacaq, onlardan siyahı tərtib olunur, bununla yanaşı, dəyişikliklərin və əlavələrin aparılması məqsədilə həmin siyahı iştirakçılara paylanır.

Bu metodun üstünlükləri ondan ibarətdir ki, nisbətən qısa müddət ərzində çoxlu sayda insan cəlb etməyə imkan verir və böyük qruplardan istifadə edərək kifayət qədər çoxlu

ideya toplanılır. Bununla dominant şəxsiyyətin təsirini azalır. Çatışmazlıqlar sırasında iştirakçılar arasında qarşılıqlı əlaqənin olmamasıdır. Onuda qeyd edə ki, bu metod yalnız ideyaları toplamaq üçün istifadə olunur.

Kroufordun stend (lövhə) üsulu. Bu zaman iştirakçıların fikirləri lövhəyə və ya stenda yazılır. İştirakçılar qalereyada olduğu kimi onların yanında gəzərək, əlaqəli ideyalar əlavə edirlər və ya yeni elementlər əlavə edib, əvvəlki ideyaları genişləndirirlər. Bu harda əlavə effekt yeni ideyalarla əvvəl qeyd olunmuş fikirlərin sintezi hesabına əldə olunur.

Ekspert qiymətləndirməsi metodları ilə bərabər, risklərin keyfiyyət qiymətləndirilməsi metodlarına *analogiya metodu* aiddir. Bu üsul istər keçmiş dövrlər, istərsə də oxşar təşkilatlar üzrə risklərin tərkibi və səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumatların istifadəsini nəzərdə tutur. Analogiya metodundan istifadə edərkən proseslərin və ya hadisələrin inkişafının riyazi qanunauyğunluqları müəyyən edilə və tədqiq olunan obyekt üçün düzəlişlər nəzərə alınmaqla onların köçürülməsi həyata keçirilə bilər. Bu üsul nəzərdən keçirilən obyektlər və hadisələrin, eləcə də onların oxşarlarının natamam uyğunluğu səbəbindən qeyri-dəqiq hesab edilir və çox vaxt digər üsullarla birlikdə istifadə olunur.

Reyestrə daxil edilmiş müəyyən edilmiş risklərin çoxluğunu nəzərə alaraq, onların parametrlərinin qiymətləndirilməsinin ya ekspertlərdən, ya da analogiya metodun tətbiqi nəticəsində əldə olunan nəticələri risk xəritəsi şəklində vizuallaşdırmaq kifayət qədər *rahat və asan ola bilər.*

Risklər xəritəsi bir matrisadan ibarətdir ki, onun sütunları riskin əhəmiyyətinin qradasiyasını (təşkilata onun nəticələrinin təsiri baxımından), sətirlər isə riskin baş vermə ehtimalının qradasiyasını əks etdirir. Reyestrə uyğun olaraq

seriya nömrələri ilə göstərilən risklərin özləri cədvəlin ayrı-ayrı xanalarında yerləşdirilir. Müvafiq rəng zonasında yerləşən hər bir xana risk indeksi (qiyməti) baxımından interpretasiyasını ortaya qoyur.

"XXX" ASC-nin 5 ballıq şkalının istifadə olunması ilə müəyyən edilmiş risklərin keyfiyyətə qiymətləndirilməsi nəticəsində qurulmuş risklər xəritəsinin nümunəsini aşağıdakı şəkildə təqdim edirik.

Şəkil 2.4

 Riskin əhəmiyyəti	5	5	10	15	20	25
	4	4	8	12	16	20
	3	3	6	9	12	15
	2	2	4	6	8	10
	1	1	2	3	4	5
	1	2	3	4	5	
Riskin əmələ gəlmə ehtimalı						

Qırılmış qalın xəttindən daha aşağıdakı hissədə lokallaşdırılmış ağ zona (risk tolerantlığı sərhədləri və ya şirkətin risk - iştahı) dözümlə bilən, tolerant risk sahəsini əks etdirir. Tolerantlıq həddindən yuxarı və sağ tərəfdə yerləşən

boz və tünd boz rəngin zonalarına müvafiq olaraq orta və yüksək (kritik) səviyyəli risklər daxildir. Yüksək (12, 15, 16 indeksləri ilə) və kritik risklər (20, 25 indeksləri ilə) təşkilat üçün ciddi təhlükələrdən ibarətdir və onların neytrallaşdırılmasına (zərərsizləşdirilməsinə) yönəlmiş tədbirlərin dərhal həyata keçirilməsini tələb edir.

Yüksək indeks (reyting) qiymətlər almış risklərlə bağlı kəmiyyət qiymətləndirmə metodları tətbiq olunur (riskin baş vermə ehtimalını və sözügedən təşkilata riskin təsir səviyyəsini qiymətləndirmək üçün lazım olan kifayət qədər məlumatın mövcudluğu şərti ilə). Riskin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi metodunun seçimi vaxt, əmək və maliyyə resurslarının mövcudluğu, habelə risklərin və onların nəticələrinin lazımi təfərrüat dərəcəsi ilə şərtləndirilir. Aşağıdakı cədvəl *maliyyə risklərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsinin əsas üsullarının* xüsusiyyətlərini göstərir.

Metodun adı	Metodun xarakteristikası
<i>Hesablama-analitik metodlar</i>	
Diskont dərəcəsinin tənziplənməsi üsulu	İnvestisiya riskinin qiymətləndirilməsi prosesində (real investisiyalar üçün) istifadə olunur. Bu üsul, risksiz hesab edilən baza uçot dərəcəsinin korrektə olunmasından ibarətdir. Bu qəbildən olan korrektələr (düzəlişlər) ekspert tərəfindən və ya bir sıra mövcud üsullarla hesablanan risk mükafatının dəyərini əlavə etməklə həyata keçirilir.
Simulyasiya modelləşdirmə (Monte Karlo üsulu)	Müxtəlif amillərin (ilkin dəyərlərin) onlardan asılı olan bəzi nəticələrə (göstəricilərə) təsir dərəcəsinin empirik qiymətləndirmələrini əldə etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra ədədi təcrübələrdən ibarətdir. Monte-Karlo metodu investisiya modelləşdirilməsində, ilk növbədə isə qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində kifayət qədər tez-tez və geniş bir şəkildə istifadə olunur. Sözügedən həmin üsulun digər üsullarla müqayisədə rahatlığı ondan ibarətdir ki, onun oyun nəzəriyyəsi, eləcə də bu kimi oxşar metodlarla birgə tətbiqinin mümkünlüyü və uzlaşdırılmasının kifaayət qədər uğurlu və rahat alınmasından ibarətdir. Praktikada bu üsul yalnız çox sayda təsadüfi parametrləri olan proqnozlaşdırıcı modelləri təsvir etməyə imkan verən müvafiq proqram təminatından istifadə etməklə tətbiq oluna bilər.

<p>Ssenarilərin təhlili</p>	<p>Bir neçə variantın modelləşdirilməsi və təhlili əsasında hadisələrin inkişafından ibarətdir. Adəti üzrə onların sayı üçdür: optimist, ehtimal və pessimist variantlar. Bu ssenarilərin differensiasiyasının ən ümumi meyarı istehsal olunan məhsullara (göstərilən xidmətlərə) tələbin proqnoz səviyyəsidir. Hər bir variant üzrə risklər və mümkün fəaliyyət strategiyaları qiymətləndirilir. Ssenari təhlili prosesində konkret ssenarinin gələcəkdə baş vermə ehtimalını proqnozlaşdırmaq kifayət qədər mürəkkəb və çətindir, lakin bu təsirləri təhlil etmək, təşkilatlara gəlir və faydaları əldə etməyə köməklik göstərmək və proqnozlaşdırılan dəyişikliklərə davamlılıq yaratmaq mümkündür.</p>
<p>Stress-testlərin aparılması (həssaslıq təhlili)</p>	<p>Stress testlərin aparılması risk faktorlarında müəyyən edilmiş bir sıra dəyişikliklərin təşkilatın (layihənin) vəziyyətinə potensial təsirini qiymətləndirməyə imkan yaradır. Stress testlər müxtəlif texnikalardan istifadə etməklə həyata keçirilir. Bunların içində ən çox tanınan və daha geniş yayılmış texnika birdəyişənli və çoxdəyişənli həssaslıq analizidir. Çoxvariantlı təhlilin əsas məqsədi bir sıra risk amillərinin təşkilatın (layihənin) fəaliyyətinə təsirindən asılı olaraq strateji perspektivləri qiymətləndirməkdən ibarətdir. Tək faktorlu təhlil müəyyən bir risk amilinin təşkilatın (layihənin) fəaliyyətinə birbaşa təsirinin qiymətləndirilməsini, məsələn, milli valyutanın məzənnəsinin və ya faiz dərəcəsinin dəyişməsinin və s. kimi qiymətləndirilməsini təklif edir.</p>

<p>Xərclərin məqsədəuyğunluğunun təhlili</p>	<p>Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir fəaliyyət istiqaməti, eləcə də onun ayrı-ayrı elementləri üzrə həyata keçirilən xərclərin fərqli risk dərəcələri var. Məsələn, xammalın alınması ilə bağlı xərclərlə əlaqədar yaranan risk dərəcəsi əmək haqqı ilə əlaqədar məsrəflərdən daha yüksək olacaq. Xərclərin məqsədəuyğunluğunun təhlili metodu potensial risk sahələrinin müəyyənləşdirilməsinə səmtləşir və risk altında olan kapitalın miqdarını minimuma endirməyi hədəfləyir.</p>
<p>İflas riskinin proqnozlaşdırılmasının metod və modelləri</p>	<p>Həmin metod və modellər iki nümunədən istifadə etməklə qurulmuş reqressiya modelləridir (<i>birinciyə - müflis olmuş təşkilatlar, ikinciyə isə maliyyə cəhətdən dayanıqlı və sabit qalmaqçı bacaran təşkilatlar daxildir</i>). Onlar iki qrupa bölünür: logistik reqressiya modelləri (logit modelləri) və sadə reqressiya modelləri (çoxsaylı diskriminant analiz modelləri). Bir qayda olaraq, hər iki qrupa daxil olan modellər şirkətin iflas ehtimalını onun baş verməsindən bir il əvvəl qiymətləndirməyə imkan verir.</p>
<p>Ehtimal metodlar. VaR, EaR və CFaR modelləri</p>	<p>Value at Risk (VaR) – riskin dəyər ölçüsüdür. Dünyada hamı tərəfindən ümumi qəbul edilmiş VaR təyinatı geniş istifadə olunur. Bu, müəyyən bir müddət ərzində gözlənilən itkilərin verilmiş ehtimaldan artıq olmamaq şərti ilə dəyərinin pul vahidlərində ifadə olunan kəmiyyət qiymətləndirilməsidir. VaR – bu, etimad səviyyəsinə (məsələn, 99%) bərabər bir ehtimalla aşılmayacaq bir zərərin məbləğidir. Bu isə o deməkdir ki,</p>

	<p>1% hallarda itki VaR-dən çox ola bilər. Daha sadə dillə desək, VaR-in hesablanması bu tipli iddianı yekunlaşdırmaq üçün edilir: “Biz X% əminlik ($X/100$ ehtimalı ilə) növbəti N gün ərzində itkilərimiz Y dollarını keçməyəcək” (bu cümlədə , Y-nin naməlum dəyəri VAR-dır). Oxşar məntiq EaR və CFaR modellərinə münasibətdə də özünü biruzə verir.</p>
<p>Riyazi və statistik metodlar</p>	
<p>Statistik təhlil metodları</p>	<p>Bunlar riyazi gözlənti, dispersiya, ortakvadratik kənarlaşma göstəricilərindən, eləcə də variasiya əmsalından istifadəyə əsaslanan üsullardır. Risk dərəcəsini təyin edərkən sonuncu göstəriciyə üstünlük verilməlidir, çünki dispersiya və ortakvadratik kənarlaşma mütləq tərəddüdlük (dəyişkənlik) ölçüləri kimi xidmət edir, həmçinin variasiya əmsalı isə öyrənilən göstəricinin mütləq qiymətlərinin üzərinə təsir göstərdiyi nisbi kəmiyyətlərdir, yəni onun köməyi ilə hətta ölçülmənin müxtəlif qiymətləndirmə ifadə olunmuş əlamətlərin dəyişkənliyi də müqayisə etmək mümkündür.</p>
<p>Klaster təhlili (Şahələndirmə)</p>	<p>Klaster təhlili metodları öyrənilən obyektlər toplusunu klasterlər və ya sinflər adlanan yekcins qruplara bölməyə və hər bir qrupun ayrılıqda risklərini qiymətləndirməyə imkan verir.</p>

<p>“Qərarlar ağacı” metodu</p>	<p>“Qərarlar ağacı” (decision tree) adətən proqnozlaşdırıla bilən və ya ağlabatan sayda inkişaf variantları olan layihələrin risklərini təhlil etmək üçün istifadə olunur. Onlar $t = n$ zaman anında əvvəllər qəbul edilmiş qərarlardan çox asılıdır və, öz növbəsində, hadisələrin gələcək inkişafı üçün ssenariləri müəyyən etdiyi vəziyyətlərdə xüsusilə faydalıdır</p>
<p>Oyunlar nəzəriyyəsi metodu</p>	<p>Bu metod vasitəsi ilə vəziyyətlərin təhlili həm öz hərəkətlərimizin, həm də tərəfdaşların və rəqiblərin strategiyalarının bütün mümkün alternativlərini nəzərdən keçirməyə imkan verir. Oyun nəzəriyyəsinin köməyi ilə ən yaxşı həll yolunun seçilməsi ilə bağlı bir çox iqtisadi problemləri həll etmək olar. Bu ondan irəli gəlir ki, risk riyazi nöqtəyi-nəzərdən aşkar surətdə ifadə olunmuş itkinin baş vermə ehtimalına malikdir.</p>

Value at--Risk (VaR) metodologiyasını nəzərdən keçirək.

Value-at-Risk (VaR) konsepsiyası

Value-at-Risk (VaR) metodologiyası bazar risklərini ölçmək üçün geniş istifadə olunur. VaR, vəziyyətlərin kiçik bir faizi istisna olmaqla, bütün hallarda müəyyən bir müddət ərzində bazar amillərinin müəyyən bir qaydada bölüşdürülməsi üçün investisiya portfelinin maksimum itkisinin statistik qiymətləndirilməsidir, yəni VaR mümkün ola biləcək zərərin məbləğini əks etdirir ki, həmin zərər müəyyən bir ehtimalla müəyyən bir müddət ərzində (məqbul risk səviyyəsi ilə) aşılmayacaq (keçilməyəcək).

VaR-ın əsas parametrləri bunlar hesab olunur:

– *zaman kəsiyi* – riskin hesablanması həyata keçirildiyi vaxt dövrü. 1 günlük zaman kəsiyi ilə hesablamalar daha geniş istifadə olunur. 10 günlük dövr isə mümkün itkiləri əhatə edən kapitalın məbləğini hesablamaq üçün istifadə olunur;

- *məqbul risk səviyyəsi (riskin etibarlılıq səviyyəsi)* - itkilərin müəyyən bir məbləğdən artıq olmama ehtimalı (99% və ya 95% ehtimalla);

– *baza valyutası* – VaR-nin hesablandığı valyuta.

Misal üçün, *n* gün ərzində zaman kəsiyi, məqbul risk səviyyəsi 95% və baza valyutası AZN ilə *X*-ə bərabər olan VaR *o* deməkdir ki, 95 % ehtimal ilə *n* gün ərzində itkilər *X* manatdan çox olmayacaq .

VaR-ın hesablanması üçün üç əsas metoddan istifadə olunur :

- analitik metod;
- tarixi modelləşdirmə;
- Monte Karlo metodu.

İqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin məcmu riskinin təzahürünün son həddi *iflasla* nəticələnir. Buna görə də, maliyyə risklərinin idarə edilməsində iflasın proqnozlaşdırılması çox mühüm məsələdir.

Hal-hazırda təşkilatların iflas riskinin qiymətləndirilməsi üçün xeyli sayda model mövcuddur. Bunların sırasında: E.Altmanın, R.Tafflerin, U.Biverin, R.Lissin, Q.Springeytin, A.Yu.Belikovun O.Zaytsevanın, Q.V.Savitskayanın və s. modellərini qeyd edə bilərik.

2.4. Maliyyə risklərinin idarə edilməsinin strategiya və metodları

Maliyyə risk-menecmentinin başlıca vəzifəsi təşkilatın risk ehtimalını və onun təzahürlərinin müxtəlif variantlarından əmələ gələn zərərləri azaltmaq imkanı verən idarəetmə üsullarının, metodlarının seçiləsindən ibarətdir. Metodların hər biri universaldır, onların tətbiqi təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi sahənin xüsusiyyətlərindən asılı deyil.

Təcrübədə maliyyə risklərinin idarə edilməsinin *əsas üsulları* bunlardır: diversifikasiya, limitləşdirmə, özünüsığorta (ehtiyatların yaradılması), sığorta və hecləşmədir. *Digər* üsullara aşağıdakılar daxildir: təşkilatın şəxsi kapitalının miqdarı ilə qəbul edilən risklərin miqdarı arasında uyğunluğa riayət edilməsi, risk iştahının, real opsiyonların istifadəsi, həmçinin aktivlərin və passivlərin idarə edilməsi.

Bununla yanaşı, həmçinin *idarəetmə obyektinin növünə görə* də fərqlər mövcuddur: birinci qrupda *riskin baş vermə ehtimalının idarə edilməsi üsulları* (diversifikasiya, limitləşdirmə, hecləşmə) digər qrupda isə riskin təzahürləri nəticəsində zərərin idarə edilməsi üsulları (ehtiyatların yaradılması, sığorta).

Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı əldə edilən nəticələr risklərin necə idarə olunmasının obyektiv əsaslandırması kimi çıxış edir, onlara necə yanaşılmasının zəruriliyini nümayiş etdirir. Yəni, onlardan yayınmağa çalışmaq lazımdır, yoxsa riskləri digər qurumlara ötürmək və ya onları qəbul etmək daha məqsədəuyğundur və s. Risklərə münasibət risklərin idarə edilməsinin üç əsas strategiya və

müxtəlif metodları (əsas və digər) arasında ən effektiv seçim etməyə imkan verir . (Cədvəl 2.6).

Hər bir metodun müxtəlif maliyyə riskləri ilə əlaqədar üstünlükləri və mənfi cəhətləri var. Hər bir konkret vəziyyətdə ən uyğun metodun yaxud metodların seçilməsi çoxlu sayda amillərdən asılıdır

Cədvəl 2.6

Risqlərin idarə edilməsinin strategiyaları və əsas metodları

Risqlərin idarə olunması strategiyası	Risqlərin idarə olunmasının əsas metodları	
Risqlərdən yayınma strategiyası	Risk səviyyəsi yüksək olan maliyyə əməliyyatların həyata keçirilməsindən imtina	
	Borc kapitalın böyük həcmdə istifadə olunmasından imtina	
	Aşağı likvidli formalarda dövriyyə aktivlərinin hədsiz dərəcədə istifadəsindən imtina (riskli aktivlərin satılması)	
	Şübhəli kontragentlərlə əməkdaşlıqdan imtina (səriştəsiz əməkdaşların işdən çıxarılması)	
	Riskli investisiya, innovasiya və bu kimi digər layihələrdən imtina Bazarı tərk etmə	
Risqləni saxlama strategiyası	Risqlərin qarşısının alınması	Xarici və daxili mühitin monitorinqi
		Ssenari planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması
		Preventiv tədbirlərin görülməsi, işçi heyətinin öyrədilməsi

		Əməliyyat nəzarətinin effektivliyinin artırılması və təhlükəsizlik sisteminin yaradılması	
	Dissipasiya (riskin paylanması)	Riskin məkanda paylanmasına	İnteqrasiya
			Diversifikasiya
		Riskin zamanda paylanmasına	
	Riskin qəbul edilməsi	Risk konsentrasiyasının limitləşdirilməsi	
		Riskin lokallaşdırılması	
		Özünü sığortalanma (ehtiyatların yaradılması)	
Riskin ötürülməsi strategiyası		Sığorta	
		Hecləşmə	
		Autsorsinq	
		Zaminlər	
		Müqavilə şərtləri və istisnalar	

Riskdən yayınma ilə bağlı əsas tədbirlərə bunlar daxildir:

1. *Təşkilat baxımından risk səviyyəsi həddindən artıq yüksək olan maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirməkdən imtina.* Bu tədbirin yüksək səmərəliliyə malik olmasına baxmayaraq, onun tətbiqi məhduddur, çünki maliyyə əməliyyatlarının əksəriyyəti təsərrüfat subyektinin müntəzəm olaraq gəlir əldə

etməsinə və mənfəətinin formalaşmasını təmin edən əsas (əməliyyat) fəaliyyəti ilə bağlıdır.

2. *Böyük miqdarda borc kapitalından istifadədən imtina.* Borclanmış maliyyə resurslarının payının azaldılması ən əhəmiyyətli maliyyə risklərindən birini - təşkilatın maliyyə dayanıqlığının itirilməsi səbəbindən ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi riskini aradan qaldırır. Eyni zamanda, bu cür riskdən yayınma maliyyə leverici effektinin azalmasına səbəb olur.

3. *Aşağı likvidli formalarda dövrüyyə vəsaitlərinin həddindən artıq istifadəsindən imtina edilməsi.* Aktivlərin likvidlik səviyyəsinin artması təşkilatı balans likvidliyi riskindən sığortalayır. Lakin onu kreditlə məhsul (xidmət) satışının həcmi genişləndirməkdən əldə oluna biləcək əlavə gəlirlərdən məhrum edir.

4. *Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları kimi müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərindən istifadədən imtina.* Bu tədbir əmanət və faiz risklərinin nəticələrinin qarşısını almağa imkan yaradır, lakin inflyasiya riski, eləcə də itirilmiş mənfəət riski yaradır.

5. *Şübhəli kontragentlər (təchizatçılar, podratçılar, alıcılar) ilə əməkdaşlıq etməkdən imtina.* Təşkilat yalnız etibarlılığını inandırıcı şəkildə sübut etmiş müştərilər və təchizatçılarla işləməyə çalışır.

6. *İnvestisiya, innovasiya və digər layihələrin həyata keçirilməsinin mümkünlüyünə və ya səmərəliliyinə inam ən kiçik şübhə doğuran layihələrdən imtina.* Lakin gələcəkdə belə bir tədbir rəqabət qabiliyyətinin azalması riskinə səbəb ola bilər.

7. *Bazarı tərk etmə.* Yaranmış vəziyyətdə, müxtəlif faktorların təsiri altında fəaliyyətin davam etdirilməsinin mümkünsüzlüyü.

Sadalanən risklərin qarşısının alınması tədbirlərinin məzmunu göstərir ki, onlar təşkilatı əlavə gəlir mənbələrindən və mənfəət əldə etməkdən məhrum edir, bununla da onun iqtisadi inkişaf tempinə və kapitaldan istifadənin

səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir. Buna görə də, riskdən yayınma strategiyasına aid tədbirlərin həyata keçirilməsi balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir və müəyyən şərtlər daxilində həyata keçirilməlidir.

Beləliklə, riskdən yayınma strategiyasının tətbiqi ilə bağlı əhatə dairəsi məhduddur. Bu strategiya itirilmiş imkanların dəyəri ilə müşayiət olunur. Bundan əlavə, maliyyə riskindən qaçmaq hər zaman mümkün olmaya da bilər. Buna görə də, göstərilən strategiya olduqca nadir hallarda və qəbul edilməz maliyyə itkiləri riskinin yüksək ehtimalı mövcud olduqda istifadə edilir.

Maliyyə riskin saxlanması strategiyası.

Maliyyə riskin saxlanması strategiyası riskin qarşısının alınması, paylanması və qəbul edilməsi üsullarından istifadəni nəzərdə tutur.

Riskin qarşısının alınması metodları riskli qərar qəbul edərkən və riskin qarşısını almaq üçün tədbirlər həyata keçirərkən ən dolğun məlumatların axtarışına və istifadəsinə əsaslanır. Bunlara daxildir: xarici və daxili mühitin monitorinqi; ssenarinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması; profilaktik tədbirlər, kadr hazırlığı; əməliyyat nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması və təhlükəsizlik sistemlərinin yaradılması.

Riskin dissipasiya metodları riskin məkan və zaman üzrə paylaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məkanda riskin paylaşdırılması *inteqrasiya* və *diversifikasiya* üsullarından istifadəyə əsaslanır.

İnteqrasiyanın üsulları bunlardır : birbaşa, dolayı, şaquli və üfüqi.

Birbaşa inteqrasiya şirkət və son istifadəçi arasında olan strukturlara nəzarətin əldə edilməsini və ya gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, şirkətin distributor şəbəkəsinə və ya

malların pərakəndə satışına tam nəzarətin yaradılması (mülkiyyətin əldə edilməsi). *Dolayı* inteqrasiya mülkiyyətin əldə edilməsini və ya xammal (komponentlər, materiallar) tədarükçüləri üzərində tam nəzarətin qurulmasını nəzərdə tutur. *Şaquli inteqrasiya* xammalın çıxarılması və (və ya) istehsalından son istehlakçıya birbaşa satış nöqtəsinə qədər istehsal zəncirini təmin edən bütün şirkətlər üzərində nəzarətin qurulmasıdır. *Üfüqi inteqrasiya* mülkiyyət hüququnun əldə edilməsini və ya oxşar məhsullar istehsal edən rəqiblər üzərində tam nəzarətin qurulmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, inteqrasiya üsulları başqa bir şirkət əldə etmək və ya onu birləşdirmək yolu ilə həyata keçirilir.

Diversifikasiya – bir-biri ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan müxtəlif investisiya obyektləri (və ya istiqamətləri) arasında risk dərəcəsini və gəlir itkisini azaltmaq üçün vəsaitlərin (və ya fəaliyyət növlərinin) bölüşdürülməsi prosesidir. Diversifikasiya prinsipinə əsasən, müxtəlif, bir-biri ilə əlaqəsi olmayan əməliyyatlar aparmaq daha məqsəduyğundur. Bunun nəticəsində səmərəlilik ortalanmış kimi olacaq, risk isə azalacaq.

Diversifikasiyanın aşağıdakı əsas formalarını qeyd edə bilərik:

1. *Fəaliyyət növlərinin diversifikasiyası*. Bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi olmayan müxtəlif fəaliyyətlərdən alternativ gəlir imkanlarından istifadəni təmin edir. Bu halda, gözlənilməz hadisələr nəticəsində bir fəaliyyət növü gəlirsiz olarsa, digərləri gəlirli olacaqdır.

2. *Satış bazarlarının diversifikasiyası*. Bu tip diversifikasiya ticarət məhdudiyətlərinin və digər proteksionist tədbirlərin təsiri ilə əlaqədar bu gün biznes mühitində xüsusilə aktualdır.

3. *Kontragentlərin (təchizatçılar, podratçılar, alıcılar və s.) diversifikasiyası.* Kontragentlərin dar bir dairəsindən asılılığı azaltmağa və bununla da onlar tərəfindən müqavilə şərtlərinin pozulması riskləri nəticəsində yarana biləcək zərərin səviyyəsini azaltmağa imkan verir.

4. *Maliyyə (portfel) investisiyalarının diversifikasiyası.* İnvestisiya portfelinin gəlirlilik səviyyəsini azaltmadan investisiya risklərini azaltmağa imkan verir.

5. *Real (kapital) investisiyaların diversifikasiyası.* Bir təşkilatın real investisiya portfelini formalaşdırarkən, böyük bir investisiya layihəsindən ibarət proqramlarla müqayisədə nisbətən daha kiçik kapital tutumlu bir neçə layihənin həyata keçirilməsi üçün proqrama üstünlük vermək məqsədəuyğundur.

Təcrübə onu göstərir ki, diversifikasiya riski nəinki azalda, həm də artırır bilər. Riskin artması o zaman baş verir ki, sahibkar öz biliyinin və idarəetmə qabiliyyətinin məhdud olduğu fəaliyyət sahəsinə sərmayə qoyur.

Diversifikasiya iqtisadiyyatın ümumi vəziyyəti ilə bağlı yaranan, eləcə də maliyyə və əmtəə bazarlarının konyunktur amilləri ilə bağlı olan sistemə riski azalda bilməz. O, yalnız qeyri sistemə risklərin idarəedilməsində effektiv və ucuz üsuldur.

Riskin qəbulu metodlarına *limitlərin tətbiqi (limitləşdirmə), lokallaşdırma və özünü sığortalama daxildir.*

Maliyyə risklərinin təzahüründən dəyə biləcək mümkün zərərlərin miqdarını azaltmaq üçün bəzi göstəricilər müəyyən həddə çatdıqda, təşkilat bu və ya digər əməliyyatlara məhdudiyətlər (qadağalar) tətbiq edə bilər. Bu, təşkilata maliyyə risklərinin təzahüründən böyük itkilər ehtimalını istisna etməyə imkan verir.

Limitləşdirmə qəbul edilən risklərin miqdarının kəmiyyətə məhdudlaşdırılmasından və bu məhdudiyətlərin həyata keçirilməsinə nəzarət olunmasından ibarətdir.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi metodu kimi limitləşdirmə tək cə müəyyən əməliyyatlara xərclənə biləcək vəsaitlərin maksimum məbləğinin müəyyən edilməsindən deyil, həm də digər əməliyyatlara məhdudiyətlərin qoyulmasından ibarətdir. Məsələn, *borc götürülmüş vəsaitin* maksimum məbləği, *bir bankda depozitin* maksimum məbləği təyin edilir.

Limitin miqdarı belə seçilməlidir ki, mümkün itkilər təşkilatın maliyyə vəziyyətinə təsir göstərmək iqtidarında olmasın. Limitlərin ölçüsü müəyyən bir intervalda bu və ya digər riski öz üzərinə götürmək istəyini əks etdirir. Mövcud vəziyyət və təşkilat rəhbərliyinin qarşısında duran vəzifələr nəzərə alınmaqla limitə müntəzəm olaraq yenidən baxılmalı, limit təkrar dəyərləndirilməlidir.

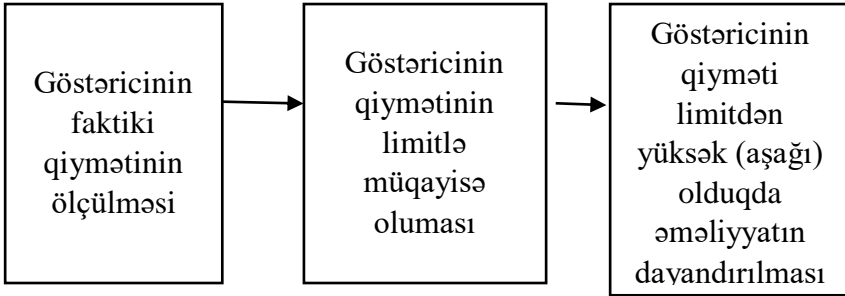
Limitləşdirmə, təşkilatın fəaliyyətinin hər bir sahəsi üçün yol verilən maksimum risk səviyyəsini təyin edən xüsusi daxili qaydaların və təlimatların işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini əhatə edir. Bu zaman, təşkilatın işçiləri arasında funksiya və vəzifələrin bölüşdürülməsi xüsusi rol oynayır.

Əməliyyat zamanı *təşkilatın işçisinin risk səviyyəsini tam qiymətləndirə bilmədiyi* hallarda bu üsul effektiv tədbiq olunur. Bu, məsələn, aşağıdakı səbəblərə görə baş verə bilər: əməliyyatların yerinə yetirilməsi zamanı riski qiymətləndirmək üçün texniki imkanların olmaması, işçilərin daxili risklərin idarə edilməsi qaydalarına riayət edilməsinə marağının aşağı səviyyədə olması.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, limitləşdirmə heç də hər zaman maliyyə risklərini idarə etmək üçün effektiv üsul deyil. Məsələn, əməliyyat keçirmək qərarı üçün bütün lazımi məlumatlar olduqda və onların ölçüsünə məhdudiyət qoymadan əməliyyatları əlaqələndirmək hüququ olan bir qrup (xüsusi komitə, rəhbərlik) təyin olunduqda.

Hər bir limitin aydın, dəqiq və dürüst iqtisadi əsaslandırması olmalıdır. Həyata keçirilən əməliyyatlara əsassız məhdudiyət yaradan limitlərdən istifadə etmək yolverilməzdir.

Limitləşdirmə metodundan istifadə sxemi Şəkil 2.5-də göstərilmişdir.

Şəkil 2.5. Limitləşdirmənin istifadə sxemi

Limitləşdirmə müəyyən bir təşkilat üçün maksimum məqbul riskdən kənar olan riskləri aradan qaldırmaq üçün istifadə olunur. Limitlərin qoyulması prinsipi çox fərqli ola bilər. Onların qiymətləri təşkilatın ölçüsündən, mövcud bazar şəraitindən, riskin xüsusiyyətlərindən, habelə risklərin idarə edilməsi sahəsində təşkilatın seçdiyi strategiyadan asılıdır. Məsələn, bir təşkilatda rəhbər tərəfindən mümkün itkilərin məbləği 100.000 ABŞ dollarından çox olan risklərdən yayınmaq, qaçmaq qərarı verə bilər. Bunun əsasında həmin

şərtin yerinə yetirilməsini təmin edən hər bir fəaliyyət növü üçün limitlər hesablanır. Limitlərin miqdarı hesablanarkən, kontrqentin defolt halı da daxil olmaqla, müəyyən bir riskdən təşkilatın çəkə biləcəyi bütün növ itkilər nəzərə alınmalıdır.

Limitlərin tətbiqinin əsas *prinsipləri* aşağıdakılardan ibarət olur:

a) limitlər təşkilatın maliyyə riski ilə əlaqəli bütün fəaliyyət növləri üçün istifadə olunur (limitlərin bəzi əməliyyatlarda seçmə yolu ilə istifadə edildiyi, digərlərində isə istifadə olunmadığı hallara yol verilmir);

b) limitlərin ölçüsü müştərilərin tələbi ilə dəyişdirilməməlidir, həmin ölçü bir qrupun bütün müştəriləri üçün təsbit olunmuş hesab edilir.

Limitləşdirmənin əsas istifadə sahələri bazar, kredit və səhm riskləridir.

Limitlərin bir çox sayda fərqli ən müxtəlif növləri var. Limitlərin bəzi növlərini daha ətraflı surətdə nəzərdən keçirək.

Struktur limitləri. Limitlərin bu növü müəyyən aktivlərin, passivlərin, tələblərin və ya öhdəliklərin ümumi nisbətlərinə məhdudiyyətlərin qoyulmasını nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, onlar faiz nisbətində təyin edilir. Məhdudiyyətlər ayrı-ayrı alət qrupları səviyyəsində müəyyən edilə bilər, məsələn, investisiya portfelində istiqrazların maksimum payına məhdudiyyətlərin tətbiqi.

Bundan əlavə, limitləşdirmə alətlərə məxsus xüsusiyyətlərin müəyyən bir səviyyəsində təyin edilə bilər. Məsələn, investisiya portfelinə aşağıdakı pay məhdudiyyətlərin tətbiq olunması mümkündür:

a) yatırımların təcili xarakterinə görə (bir gündən bir həftəyə qədər investisiyalar üçün birinci qrup məhdudiyyətlər,

ikinci qrup məhdudiyyətlər üçün isə bir həftədən bir aya qədər məhdudiyyətlər və s.);

b) investisiyaların təhlükəsizliyinə dair (ilk onluğa daxil olan banklara, digər banklara, qeyri-maliyyə təşkilatlarına və s. yatırımlara qoyulan məhdudiyyətlər).

Struktur limitlərin əsas vəzifəsi təşkilatın inkişafı üçün uzunmüddətli strategiyanın həyata keçirilməsidir. Onlardan aktivlərin və passivlərin diversifikasiyasının zəruri səviyyəsini təmin etmək üçün tez-tez istifadə olunur

Mövqe limitləri. Bu tip limitlər müəyyən aktivlərə, bu və ya digər bazarlardakı mövqelərə fərdi investisiyaların məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Mövqe limitlərinin əsas vəzifəsi verilmiş alətlərin öz risklərinin məhdudlaşdırmasıdır.

Kontragent limitləri. Bu tip limitlər bir kontragentə düşən müəyyən riskin məhdudlaşdırılmasını əks etdirir. Kontragent qismində qiymətli kağızların emitenti, maliyyə vasitəçisi çıxış edə bilər.

Likvidlik limiti. Limitlərin bu kimi növünün başlıca məqsədi təşkilatın öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin və ya pul vəsaitlərinin ekvivalentlərinin çatışmazlığı riskini azaltmaqdır. Bunun üçün limitlər sistemi yüksək likvidli formada aktivlərin minimum məbləğini əks etdirməlidir.

Təcrübədə “*stop-loss*” və “*take profit*” adlanan limitlərdən geniş istifadə olunur.

“*Stop-loss*” limiti müəyyən mövqe və ya portfel üzrə baş vermiş faktiki itkiləri məhdudlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Nəticədə itki həddinə çatdıqda bir mövqenin dərhal bağlanması və ya təşkilatın strategiyasında dəyişiklik baş verir. Limitlərin bu tipi riskləri məhdudlaşdıran mexanizm qismində çıxış edir.

“Mənfəət götürmək” limiti istənilən maliyyə aləti üzrə gəlirliliyin maksimum səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu limit vəsaitlərin yatırıldığı alətin dəyərinin yaxın gələcəkdə azalması riskindən qaçmağa imkan verir.

“Takeprofit” limiti istənilən hər hansı maliyyə aləti üzrə gəlirliliyin maksimum səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu limit vəsaitlərin yatırıldığı alətin dəyərinin yaxın gələcəkdə azalması riskindən yayınmağa imkan verir.

Limitləşirmə kredit risklərini idarə etmək üçün kifayət qədər geniş və hərtərəfli istifadə olunur. Xüsusən də kreditlərin verilməsində limitlərin böyük rolu var. Misal üçün, maksimum kredit limiti bir borcalan, ayrı-ayrı sənaye və ya regionlar üçün müəyyən edilir. Əgər kredit təşkilatı kredit portfelinin kəskin artımını nəzərdə tutan aqressiv strategiya seçsə, o zaman borcalana düşən limitlərin ölçüsü artır.

Limitləşdirmənin istifadəsi o zaman səmərəli olur ki, əgər bankın bölməsi risklərin qəbul edilməsi səviyyələrini müəyyən etmək üçün kifayət qədər imkanlara malik olsun.

Limitləşdirmə metodundan istifadənin asan olmasına baxmayaraq, belə bir maliyyə riskinin idarə edilməsi sisteminin yaradılması böyük əmək tələb edir. Limitlərin ölçüsü müəyyən edilmiş alqoritmə uyğun olaraq daim yenidən nəzərdən keçirilməli və dəyərləndirilməlidir. Məsələn, fond risklərinin idarə edilməsi üçün limitlər gündə bir neçə dəfə təkrar hesablanı bilər. Bu funksiyaları yerinə yetirmək üçün təşkilat daxilində çox vaxt xüsusi şöbələr yaradılır. Limitlər sistemindən istifadə edərkən, seçilmiş vahid strategiyaya riayət etmək vacibdir.

Limitləşdirmənin növ müxtəlifliyi qismində hədəflənmə (target) çıxış edir: valyuta və inflyasiya hədəflənməsi .

Valyuta məzənnəsinin hədəflənməsi milli valyutani əvvəlcədən müəyyən edilmiş səviyyədə və ya əvvəlcədən təyin olunmuş limitlər daxilində saxlamaq üçün pul-kredit tənzimlənməsi orqanlarının xarici valyutani satmağa və ya almağa hazır olduqları bir rejimdir.

İnflyasi hədəflənməsi- son məqsədi qiymət sabitliyi olan pul-kredit siyasəti rejimidir. Mərkəzi Bank faiz siyasəti vasitəsilə bunu təmin etmək üçün tədbirlər görür və həyata keçirdiyi siyasətin nəticələrinə görə ictimai məsuliyyət daşıyır.

Riskin lokallaşdırılması metodları riski və onun baş vermə mənbəyini aydın şəkildə müəyyən etmək mümkün olduğu hallarda istifadə olunur. Fəaliyyətin ən təhlükəli mərhələlərini ayrı-ayrı struktur bölmələrə ayırmaqla onları daha idarəolunan hala gətirmək və risk səviyyəsini azaltmaq mümkündür.

Riskin lokallaşdırılması metodları real sektorun iri şirkətləri tərəfindən artıq xeyli müddətdir ki, uğurla istifadə olunur, misal üçün, innovativ layihələr həyata keçirərkən, kommersiya uğuru müəyyən edilməyən yeni məhsul növlərinin hazırlanması zamanı. Bir qayda olaraq, bu, mənimsənilməsi üçün fundamental və bahalı elmi-tədqiqat işlərini və ya sənayedə hələ sınaqdan keçirilməmiş ən son elmi nailiyyətlərin istifadəsini tələb edən belə məhsul növləridir. Bu cür yüksək riskli layihələri həyata keçirmək üçün törəmə vençur təşkilatları yaradılır. Eyni zamanda, layihənin ən riskli hissəsi yeni yaradılmış və nisbətən kiçik və avtonom şirkət daxilində lokallaşdırılır, eyni zamanda, “ana” şirkətin resurs imkanlarını cəlb etmək üçün şəraitin qorunub saxlanması təmin edilir.

Riskin lokallaşdırılması metodlarına vençur təşkilatlarının yaradılması ilə yanaşı, riskli layihələrin həyata keçirilməsi

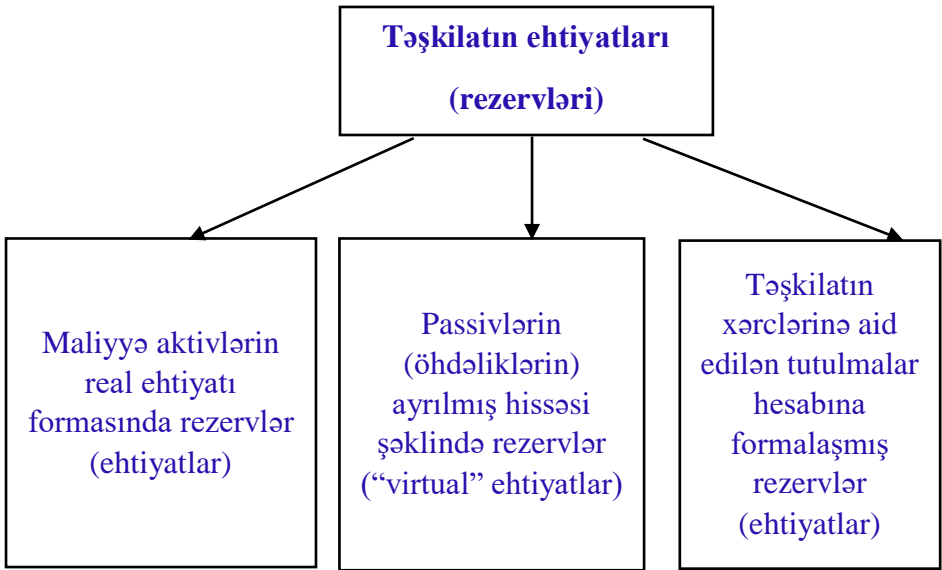
üçün birgə fəaliyyət haqqında müqavilələrin bağlanması və s. aid olunur

Özünüsiğorta, risklərin reallaşdırılması nəticəsində baş verə biləcək itkiləri qarşılamaq üçün təşkilat və ya şirkətlər qrupu daxilində ixtisaslaşmış ehtiyat (rezerv) fondlarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Çox vaxt ehtiyatların yaradılması sığortanın bir forması kimi qəbul edilir. Riskli hadisələrin baş verməsinin mənfi nəticələrinin azaldılması üsulu kimi vəsaitlərin rezervasiyası metodu öz vəsaitlərinin bir hissəsi hesabına gözlənilməz hallarda itkiləri kompensasiya etmək üçün ayrıca fondlar yaratmağı nəzərdə tutur.

Ehtiyatların mövcudluğu təşkilatın maliyyə sabitliyini təmin edir və risklərin təzahürünün nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı itkilərin miqdarını azaltmağa şərait yaradır. Bunun sayəsində müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsir edən potensial risklər ilə itkiləri qarşılamaq üçün lazım olan vəsaitin miqdarı arasında tarazlıq əldə edilir. Ehtiyatlar qüvvədə olan qanunvericiliyə və müəssisənin nizamnaməsinə uyğun olaraq yaradılır.

Müxtəlif növ rezervlər mövcuddur ki, onların hər biri xüsusi məqsədlər üçün nəzərdə tutulub. Onlardan bəziləri bütün sahələr üçün universal hesab olunur, digərləri isə müxtəlif fəaliyyət sahələri üçün ixtisaslaşmışdır.

Təşkilatın ehtiyatlarının təsnifatı Şəkil 2.6-də göstərilmişdir.

Şəkil 2.6. Təşkilatın ehtiyatlarının (rezervlərinin) təsnifatı

Ehtiyatların hər bir növünü daha ətraflı və geniş formada nəzərdən keçirək.

Maliyyə aktivlərin real ehtiyatı formasında rezervlər təşkilatın dövriyyəsindən çıxarılan və mənfəət gətirməyən real pul fondlarından ibarət olur.

Ehtiyat fondunun həcmi gözlənilən və gözlənilməz itkiləri qarşılmalıdır. *Gözlənilən itkilər* gələcəkdə mümkün itkiləri ifadə edir. Onların baş vermə ehtimalı əvvəlki tarixi dövrləri əhatə edən məlumatlar əsasında hesablanabilir. Ən sadə hesablama üsulu şirkətin fəaliyyətinin son beş ili ərzində müşahidə olunmuş orta illik itkiləri hesablamaqdır. *Gözlənilməz itkilər* – bu, faktiki itkilərin gözlənilən itkilərdən artıq olmasıdır. Gözlənilməz itkiləri proqnozlaşdırmaq

çətindir, onlar üçün ehtiyatların miqdarı hər dəfə fərdi olaraq müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, ehtiyat fondunun həcmnin müəyyən edilməsi mühüm vəzifədir. Risklərin baş verməsi zamanı şirkətin düzgün işləməsini təmin etmək məqsədilə onun ölçüsü optimal olmalıdır. Kiçik ehtiyatlar mövcud itkiləri qarşılamaq üçün kifayət etməyə bilər. Bu zaman şirkət çətin maliyyə vəziyyətinə düşə bilər. Eyni zamanda, çox böyük ehtiyatlar şirkətin əsas fəaliyyətindən bir çox vəsaiti yayındıracaq.

Rezerv fondunun tələb olunan həcmi qoruyub saxlamaq məqsəilə onun vəsaitlərinin daimi monitorinqinin aparılması tələb olunur. Bir qayda olaraq, ehtiyatlar bir hesabat dövrü (il, rüb, ay) üçün yaradılır. Hər hesabat dövrünün sonunda təşkilat ehtiyatların inventarlaşdırılmasını aparmalı, onun nəticələrinə görə isə həmin ehtiyatların həcminə düzəliş edilməlidir.

Rezerv fondunun yaradılmasının başlıca vəzifəsi təşkilatın yalnız risk hadisəsinin baş verməsi nəticəsində əmələ gəlmiş maliyyə problemlərini aradan qaldırmaqdır. Mənfəət təsirləri azaltmaq üçün rezerv fondunun resursları təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı itkiləri qarşılamaq yaxud ödəmək üçün istifadə edilməməlidir. Ehtiyatların hansı şərtlərlə xərclənə biləcəyini müəyyən etmək lazımdır. Buna baxmayaraq, bəzi istisna hallarda şirkət rəhbərliyi ehtiyat fondunun resurslarından digər məqsədlər üçün istifadə etmək qərarına gələ bilər.

Bu növə aid ehtiyatlara, misal olaraq, bank sektorunda yüksək likvidli aktivlərin ehtiyatlarını (normativ N2- ani likvidlik normativi) və likvid aktivlərin ehtiyatlarını (normativ N3- cari likvidlik normativi) göstərmək olar. Bu ehtiyatlar

minimum məbləği qanunvericilik qaydasında müəyyən edilmiş bütün kredit təşkilatları üçün məcburidir. Standartların əsas məqsədi bank sisteminin ümumi likvidliyini qorumaqdan ibarətdir. *N2 normativi bankın bir təqvim günü ərzində əldə edə biləcəyi öhdəliklərə münasibətdə bir təqvim günü ərzində əldə edə biləcəyi minimum aktiv ehtiyatını müəyyən edir. N3 normativi* eyni şəkildə bankın 30 gün ərzində əldə edə biləcəyi minimum aktiv ehtiyatını müəyyən edir.

Passivlərin (öhdəliklərin) ayrılmış hissəsi şəklində olan ehtiyatlar təşkilatın dövriyyəsiindən çıxarılmayan və “virtual” ehtiyatlar adlanan passivlərin rezervləri-dir.

Bu növ ehtiyatlar qismində təşkilatın nizamnamə və ehtiyat kapitalı çıxış edir. Nizamnamə kapitalı onun təsisçilərinin (iştirakçılarının) təşkilat yaradılarkən onun fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə təsis sənədləri ilə müəyyən olunmuş məbləğlərdə əmlaka qoyduğu yatırımların cəminin məbləğinin məcmusudur.

Təşkilatın nizamnamə kapitalı pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar, habelə pul ekvivalenti olan maddi və əmlak sərvətlərindən ibarət ola bilər. Buradan belə bir nəticə hasil olunur ki, nizamnamə kapitalı ehtiyatların klassik məfhumunə uyğun gəlmir. Nizamnamə kapitalının həcminə baxmayaraq, təşkilat kifayət qədər likvid aktivlərin olmaması səbəbindən öhdəliklərini yerinə yetirə bilməz. Beləliklə, nizamnamə kapitalını “virtual” ehtiyat adlandırmaq olar.

Ehtiyat kapitalı səhmdar cəmiyyətləri və ya məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər formasında yaradılmış hüquqi şəxslər tərəfindən yaradılır. Sözügedən kapital təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətindən itkiləri ödəmək, habelə digər vəsait olmadıqda istiqrazları geri almaq və şirkətin səhmlərini geri almaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təcrübədə o qeyri-likvid və ya dəyərsizləşmiş aktivlərdən ibarət ola bilər, ona görə də özü-özlüyündə müəssisənin hesabında pul vəsaitlərinin mövcudluğunu əks etdirmir. Buna görə də ehtiyat kapitalını “virtual” ehtiyatlara aid etmək olar.

Təşkilatın xərclərinə aid edilən tutulmalar hesabına yaradılan ehtiyatlar maliyyə bazarının idarə edilməsi sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Belə ehtiyatlar bir neçə növə bölünür, və onların istifadəsi təşkilatın fəaliyyət sahəsindən asılıdır.

Bunlara aşağıdakılar aid olunur:

- Şübhəli borclar üzrə ehtiyat (rezerv);
- Ssudalar üzrə mümkün itkilər üçün ehtiyat (rezerv);
- Maddi dəyərlərin qiymətinin azalması üzrə ehtiyatlar (rezerv);
- Maliyyə investisiyalarının dəyərsizləşməsi üçün ehtiyat (rezerv);
- Müddətli sövdələşmələr üzrə ehtiyat (rezerv).

Təşkilatın debitor borclarını uçota almaq üçün *şübhəli borclar üçün ehtiyat yaradılır*. Qeyd etdiyimiz həmin ehtiyat vergitutmada mühüm rol oynayır. Bu, vergi ödəyicisinin gəlir vergisini ödəmək üçün real maliyyə resursları olmadıqda hesablama əsasında hesablanmış əhəmiyyətli mənfəətə malik olduğu halları istisna etməyə imkan verir. Şübhəli borclar üçün ehtiyatlar təşkilatın xərclərinə aid olunur.

Təşkilat qarşısında istənilən hər hansı bir borc, əgər bu borc müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətdə ödənilməsə və girov, zəmanət, bank zəmanəti ilə təmin edilməmişdirsə, şübhəli borc kimi tanınır. Şübhəli borclara həmçinin yüksək ehtimalla müqavilə ilə müəyyən edilmiş müddətlərdə qaytarılmayacaq debitor borcları da daxildir.

Ssudalar üzrə mümkün zərərlər üçün ehtiyat bankın kredit riski ilə bağlı xüsusi ehtiyatdır. Belə ehtiyat borcalan tərəfindən öz öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və tələb olunan qaydada yerinə yetirməməsi səbəbindən kreditin mümkün dəyərsizləşməsi halları ilə bağlı formalaşır.

Maddi dəyərlərin dəyərsizləşməsi ilə bağlı ehtiyatlar – maddi-istehsal ehtiyatların maya dəyəri bazar dəyərindən artıq olduqda istifadə olunur.

Müddətli sövdələşmələr üzrə ehtiyat təşkilatın sahib olduğu törəmə maliyyə alətlərinin cari bazar dəyərinin azalması zamanı istifadə olunur. Mühasibat uçotunda bu ehtiyatın formalaşması digər itkilər üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyatlara aiddir.

Beləliklə, ehtiyatların formalaşdırılması maliyyə risklərinin təzahürü ilə bilavasitə bağlı olan təşkilatın itkilərinin həcmi azaltmağa imkan verir. Bəzi ehtiyat növləri maliyyə aktivlərinin real ehtiyatlarının yaradılmasını nəzərdə tutmur və yalnız təşkilatın mühasibat və vergi uçotunda istifadə olunur. Məcburi ehtiyat növlərinin siyahısı qanunvericilik qaydasında təyin edilir.

Ehtiyatların yaradılmasının əsas və başlıca üstünlüyü ondan ibarətdir ki, toplanmış vəsaitlər şirkət daxilində qalır. Müəyyən müddət ərzində risklərdən heç biri baş vermədikdə, ehtiyatlar növbəti dövrdə istifadə oluna bilər. Lakin böyük itkilərin olduğu zaman ehtiyat fondu xüsusilə iri itkiləri qarşılamağa kifayət etməyə də bilər. Buna görə də, potensial böyük itkilərin təhlükəsi qarşısında maliyyə risklərinin idarə edilməsi metodu kimi ehtiyatların yaradılmasından istifadə edilmir. Ehtiyat fondu belə mümkün zərərin miqdarı ilə əlaqəli yaradılmalıdır ki, həmin miqdar rezervlərin məbləğindən çox olmasın.

Riskin ötürülməsi strategiyası

Riskin ötürülməsi strategiyası çərçivəsində klassik metodlara aşağıdakılar daxildir: *sığorta, hedcinq, autsorsinq, zaminlər, müqavilə şərtləri və qeydlər.*

Sığorta risklərin idarə olunması istiqamətində ən çox istifadə edilən üsullarından biridir. Özünün mahiyyətinə görə, sığorta risklərin gözlənilən təzahüründən gələcək itkilər üçün maliyyə resurslarının ehtiyatda saxlanmasına çox bənzəyir. Həmin üsulun əsasını risklərin sığorta haqları (sığorta haqqı) hesabına ixtisaslaşmış sığorta fondunu təşkil edən başqa şirkətin (sığorta şirkətinin) müəyyən təşkilatın risklərin ötürülməsinə əsaslanır. Sığorta zamanı ödənilmiş sığorta haqları geri qaytarılmır.

Yalnız bir çox iqtisadi agentlərin məruz qaldığı və baş vermə ehtimalı yüksək dəqiqliklə məlum olan risklər sığortalana bilər. Bütün maliyyə riskləri arasında *kredit riskləri* daha çox sığortalanmış olur. Bu, riski bank və sığorta şirkəti arasında bölüşdürərək bankların potensial itkilərini azaltmağa imkan yaradır.

Maliyyə risklərin sığortasının aşağıdakı növləri ayırd edilir: kredit riskinin sığortası, bank girovun sığortası, debitor borclarının sığortası, maliyyə təminatı sığortası, depozit riskinin sığortası, birja risklərinin sığortası.

Hecləşmə – gələcəkdə kommersiya əməliyyatları zamanı valyuta məzənnəsinin, əmtəə qiymətlərinin, faiz dərəcələrinin və bu kimi digər amillərin mənfi istiqamətdə dəyişməsi nəticəsində əmələ gələ biləcək maliyyə itikəri riskini aradan qaldırmaq və ya azaltmağa imkan verir. Bazar risklərinin hecləşməsi mənfi hadisələr nəticəsində əmələ gələn maliyyə itkilərinin azaltmasının effektiv üsuludur. Sığortada olduğu kimi, hecləşmə əlavə xərclər tələb edir. Bu da təşkilatın

mənfəətini azaldır. Lakin hecləşmə nəinki itkilərin bir hissəsindən qoruyur, həm də əlverişli bazar konyunkturasından yararlanmağı qeyri-mümkün edir. Bu üsul, bir qayda olaraq, müddətli əməliyyatlarda (törəmə maliyyə alətləri bazarında) istifadə olunur.

Törəmə maliyyə alətləri bazarında alınıb satılan real aktivlər deyil, onlara olan hüquq və öhdəliklərdir . *Törəmə maliyyə alətlərinə* forvard, fyuçers və opsiyon müqavilələri aiddir

Forvard müqaviləsi – iki tərəf arasında müqavilə predmetinin gələcəkdə təhvil verilməsinə dair birjadan kənar bağlanan və məcburi xarakterə malik olan razılaşmadır.

Fyuçers müqaviləsi – iki tərəf arasında müqavilə predmetinin gələcəkdə tədarük olunması ilə bağlı birjada bağlanan və onun icrasına birjanın klirinq palatası tərəfindən təminat verilən, məcburi xarakterə malik olan müqavilədir.

Fyuçers müqaviləsi bağlanması zamanı, aktivin alınıb satılması ilə bağlı hecləşmə mümkündür. Fyuçers müqaviləsinin əldə olunmasını nəzərdə tutan hecləşmə, alıcını gələcəkdə valyuta məzənnəsinin (qiymətlərinin) mümkün dəyişikliklərindən sığortalamış olur, fyuçers müqaviləsinin satışı zamanı isə satıcı baş verə biləcək bu kimi dəyişikliklərdən sığortalanır.

Opsiyon müqaviləsi – opsiyon alıcısının müqavilədə müəyyən edilmiş müddət ərzində qabaqcadan razılaşdırılmış qiymətə müəyyən aktivini alıb və ya satmaq öhdəliyi deyil, hüququ verən müqavilədir. Opsiyonların iki növü mövcuddur - amerika və avpora opsiyonları Opsiyonun satıcısı aktivini opsiyonun şərtlərinə uyğun olaraq alıb və ya satmalıdır. Call opsiyonu opsiyon alıcısına aktivini almaq hüququ verir, Put opsiyonu isə opsiyon alıcısına aktivini satmaq hüququ verir.

Opsionlar birjada və birjadan kənar bağlana bilər

Autsorsinq kimi riskin ötürülməsi üçün istifadə olunan metod kifayət qədər geniş bir surətdə yayılmışdır. Həmin metod adətən *şirkətin əsas işinin bir hissəsi olmayan, lakin onun tam şəkildə fəaliyyət göstərməsi üçün zərurət təşkil edən müəyyən tapşırıqların və ya iş proseslərinin kənar tərəfə ötürülməsindən ibarətdir*. Müəyyən bir biznes prosesinin kənar tərəfə outsorsinqa ötürülməsi zamanı, həmin biznes prosesinin həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün risklər də eyni vaxtda ötürülmüş olur. Çox vaxt outsorsinq təkcə riskləri azaltmağa deyil, həm də fəaliyyətin səmərəliliyini artırmağa, bu cür funksiyaların müstəqil surətdə həyata keçirilməsi ilə bağlı meydana çıxan xərcləri azaltmağa imkan verir.

Müasir şəraitdə outsorsinq IT xidmətləri, təmir və texniki xidmət işləri, yük və sərnişin daşımaları, mühasibat uçotu, işçi heyətinin (kadrların) idarə edilməsi, marketinq, reklam və logistika sahələrində geniş istifadə olunur.

Həmçinin onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sığortadan başqa eyni təsərrüfat funksiyasını yerinə yetirən və risk hadisəsi baş verdikdə itkilərin ödənilməsini nəzərdə tutan digər müqavilə növləri də mövcuddur. *Ən geniş yayılmış nümunə* - borc verənləri borc alanların müflisləşməsi nəticəsində yaranan itkilərdən sığortalayan *kredit zəmanəti və ya kredit zəminliyidir*.

Müqavilə şərtləri və qeydlər də həmçinin risklərin ötürülməsi forması hesab olunur. Təşkilat riskləri özü ilə kontragentlər arasında xüsusi razılaşma ilə deyil, əməliyyatın hazırlanması və müqavilənin bağlanması gedişatında bölüşdürür. Risklərin bir hissəsi müqavilənin şərtlərinə (bəndlərinə) uyğun olaraq əməliyyatın tərkib hissəsi kimi kontragentə keçir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi metodları çox müxtəlifdir. Müxtəlif strategiyalar və idarəetmə üsulları arasında seçimin konkret risklərin qiymətləndirilmiş parametrlərindən (baş vermə ehtimalı və itkilərin səviyyəsindən) asılı olaraq həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur

Təcrübədə ən effektiv nəticə yalnız maliyyə risklərinin idarə edilməsinin müxtəlif strategiya və üsullarının kompleks şəkildə istifadəsi ilə əldə oluna bilər. Onların bir-birilə müxtəlif kombinasiyalarını fərqli-fərqli variasiyalarda əmələ gətirməklə, əldə edilən maliyyə riskinin azaldılması səviyyəsi ilə bunun üçün tələb olunan əlavə xərclər arasında optimal nisbətə nail olmaq mümkündür.

Risklərin idarə edilməsinin seçilmiş strategiyaları və metodları çərçivəsində qarşıya qoyulan fəaliyyət proqramı həyata keçirildikdən sonra *onların effektivliyi qiymətləndirilir*. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi əldə edilmiş nəticələrin (məsələn, qənaət olunmuş pul və ya pul vəsaitlərinin itkisinin qarşısının alınması) risklərin idarə edilməsi fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün çəkilmiş xərclərə nisbətinin hesablanması və təhlilini əhatə edir. Belə bir qiymətləndirmənin həyata keçirilməsinin mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, təhlil edilən dövrdə risklər reallaşdırılmaya bilər, lakin təşkilat risklərin idarə edilməsi proqramı ilə bağlı müvafiq xərcləri sərf etmək məcburiyyətində qalacaq. Bununla əlaqədar hipotetik itkilər real xərclərlə müqayisə edilməlidir.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi tədbirlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinə sonra əldə olunan göstəricilərə əsasən, müvafiq nəticələr tərtib edilir və zəruri hallarda şirkətin risklərin idarə olunması sisteminə düzəlişlər edilir. Risklərin qiymətləndirilməsi və təhlili üçün vacib şərt

məlumat massivlərinin yenilənməsi və artırılmasıdır ki, bu da öz növbəsində gələcəkdə vaxtında və adekvat idarəetmə qərarları qəbul etməyə imkan verir.

2.5. Portfel yanaşma: investisiya, valyuta, kredit və depozit portfelləri

Şirkətin fəaliyyəti səmərəli və dayanıqlı o zaman hesab edilə bilər ki, bütün gözlənilən hallarda maliyyə riskləri ilə bağlı itkilər müxtəlif üsullardan istifadə etməklə aradan qaldırılmış və ya minimuma endirilmiş olsun.

Hər bir maliyyə riski fərqi xüsusiyyətlərə malikdir və yalnız müəyyən hadisələr baş verdikdə təzahür edə bilər. Bununla belə, hər hansı bir təşkilat adətən müəyyən bir risklər qrupu və bütün risk mənbələrindən kombinə olunmuş qeyri-müəyyənliyi nəzərə almaq zərurəti ilə üzləşir. Risklərin idarə olunmasının belə bir üsulu "*portfel yanaşması*" adlanır.

Portfel - öz risk və gəlirlilik xüsusiyyətlərinə malik olan mürəkkəb (kompozitiv) aktiv (passiv) olan aktivlər (passivlər) məcmusudur. Aktivlər potensial iqtisadi səmərə gətirən resurslardır. Passivlər isə bütün öhdəliklərin məcmusudur. Yəni, aktivlər – şirkətin bütün mülkiyyəti və öhdəlikləridir – passivlər isə, həmin sayəsində əmlakın formalaşdırıldığı vəsaitlərdir.

Portfel yanaşması – risklərin idarə edilməsinə dair hərtərəfli bir yanaşmadır, bu da portfelin maskimum dərəcədə gəlirliliyinin mövcudluğu şəraitində onun ümumi riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bu yanaşma, konkret hədəflərə çatmaq üçün müəyyən edilmiş maliyyə aktivləri və

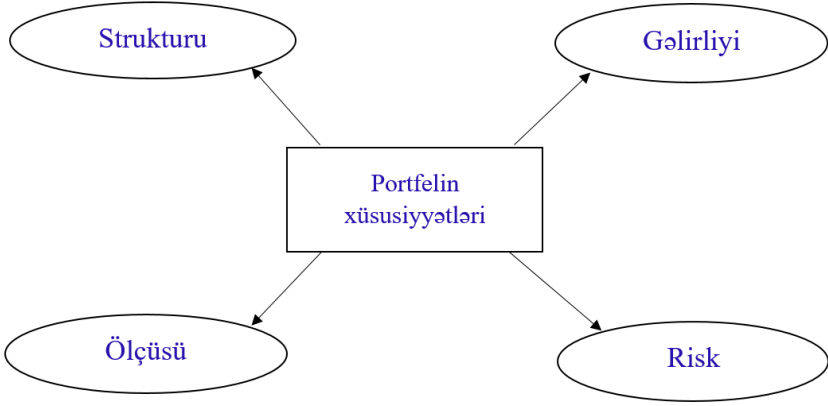
ya passivlərin məcmusundan meydana gəlməsidir. Bu üsuldən istifadə edərək, hər bir riskin ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirildiyi zaman əldə edilə bilməyən xüsusiyyətlərə nail olmaq imkanı yaradır. Portfelin quruluşu seçilmiş risklərin idarəetmə strategiyasına uyğun olmalıdır.

Metodun mahiyyəti portfelin ümumi riskinin optimal göstəriciyə uyğun olmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu zaman diqqət riskin özünə deyil, həmin riskin daxil edilməsinin portfelin ümumi xüsusiyyətlərinə necə təsir edəcəyinə yönəldilməlidir. Portfelin ümumi riski optimal göstəricidən yüksək olarsa, yeni risklərin qəbul olunmasından imtina etmək lazımdır.

Beləliklə, portfelin göstəriciləri iki amildən asılıdır:

- 1) portfelə daxil olan risklərin tərkibindən;
- 2) həm risklərin özlərinin, həm də xarici konyunkturanın dəyişməsindən asılı olaraq hər bir riskin ayrı-ayrılıqda xüsusiyyətlərinin dinamikasından.

Bir qayda olaraq, portfel məqsədyönlü şəkildə cari konyunkturun nəzərə alınması şərtilə bu və ya digər təşkilatın qarşısında dayanan hədəflərə nail olmaq üçün formalaşdırılan müəyyən struktura malikdir. Portfel öz xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən həmcins olmayan obyektlərdən ibarət ola bilər. Təşkilatın ümumi portfelinə bir neçə altportfel (subportfel) daxil ola bilər. Məsələn, kredit, investisiya, depozit altportfelləri. Belə olan halda maliyyə risklərinin idarə edilməsi həm ümumi, həm də ayrı-ayrı altportfellər səviyyəsində həyata keçirilir. Portfelin əsas xüsusiyyətləri Şəkil 2.7-də təqdim olunur.

Şəkil. 2.7. Portfelin əsas xarakteristikaları (xüsusiyyətləri)

Maliyyə portfelinin ümumi risk səviyyəsi diversifikasiya yolu ilə azaldıla bilər.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, diversifikasiya bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi olmayan və ya zəif əlaqəsi olan müxtəlif obyektlər arasında riskin bölüşdürülməsi prosesidir. Diversifikasiyanın əsasında risklərin konsentrasiyasını azaltmaq üçün onların bölüşdürülməsi prinsipini yer alır. Maliyyə risklərinin bölüşdürülməsi həyata keçirilən obyektlərin sayı nə qədər çox olarsa, risklərin təzahüründən mümkün itkiləri də bir o qədər az olar. Portfelə mənfi korrelyasiya ilə xarakterizə olunan obyektlər daxil edildiyi zaman ən böyük səmərəlilik əldə olunur. Məsələn, dollar və qızıl bazarında bir-birindən ən çox asılı olan aktivlər sırasına daxildir. Bu əlaqə tamamilə təbii səbəbə əsaslanır: qızılın qiyməti, bir qayda olaraq, ABŞ dolları ilə hesablanır, ona görə digər bərabər şərtlər şəraitində, qızıl nə qədər bahadırsa, dollar bir o qədər də ucuz olur, və əksinə.

Bu üsul universaldır və müxtəlif risk növlərinə tətbiq oluna bilər. Məsələn, müəssisə müxtəlif təchizatçılarla ödənişin müxtəlif valyutalarda aparılması şərtilə materialların tədarükü üçün müqavilələr bağlamaqla valyuta riskini azalda bilər. Kredit riskini azaltmaq üçün nağd pulu bir-birindən asılı olmayan birdən çox aktivdə yerləşdirmək lazımdır.

Diversifikasiya maliyyə risklərinin idarə edilməsinin ən sadə, ən effektiv və ucuz üsuludur. Bununla belə, həmin metod risklərin yalnız bir hissəsinin qarşısını almağa imkan verir, lakin onların mövcudluğunu və təsirini sıfıra endirmək iqtidarında deyil. Bu onunla əlaqədardır ki, təsərrüfat subyektinin hər hansı fəaliyyətinə diversifikasiya obyektlərinin seçimi ilə bağlı olmayan xarici amillər təsir edir. Diversifikasiya qeyri-sistematik risklərin idarə edilməsinin effektiv üsuludur ki, onları müxtəlif obyektlər arasında paylamaqla minimuma endirmək olar.

Portfelin ümumi risk səviyyəsi sistematik və qeyri-sistematik risklərin cəmi kimi müəyyən edilir.

$$\text{Portfelin riski} = \text{Sistematik risklərin cəmi} + \text{Qeyri sistematik risklərin cəmi}$$

Belə olan halda sistematik risklərin cəmi portfeldə yer alan obyektlərin sayından asılı deyil, qeyri-sistematik risklərin cəmi isə portfeldəki obyektlərin sayının artması ilə azalır.

Diversifikasiya prinsipi bundan ibarət deyil ki, portfelə mümkün qədər çox obyekt daxil edilsin. Çoxlu sayda obyektlərdən ibarət olan portfel həddindən artıq diversifikasiyaya gətirib çıxaracaq ki, bu da müsbət effektin əldə olunması ilə nəticələnməyəcək. Diversifikasiyanın öhdəsindən gəlməli olduğu başlıca vəzifə riskin müxtəlif

obyektlər arasında ən səmərəli şəkildə bölüşdürülməsindən ibarətdir.

Beləliklə, diversifikasiya müxtəlif obyektlər arasında risklərin bölüşdürülməsi prinsipinə əsaslanır. Belə prinsip fərdi qeyri-sistematik risklərin mənfi təsirlərini minimuma endirməyə imkan verir. Lakin sistematik risklərin neytrallaşdırılmasında onun müsbət effekti müşahidə olunmur. Elə bu səbəbdən də diversifikasiya metodundan istifadə sistematik risklərin idarə edilməsində məhdud xarakter daşıyır.

Ümumi risk və gəlir göstəricilərindən asılı olaraq, təşkilatın portfeli adətən aşağıdakı növlərdən birinə aid edilir.

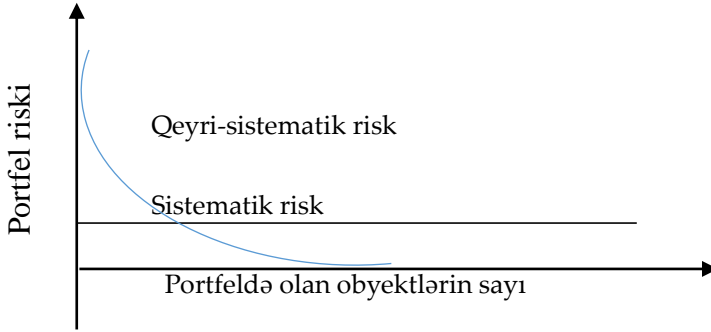
Risk neytral portfel həm aşağı səviyyədə maliyyə riskinə, həm də, eyni zamanda, aşağı gəlir səviyyəsinə də malikdir.

Riskli portfel, əksinə, həm yüksək risklə, həm də, eyni zamanda, yüksək gəlir səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Balanslaşdırılmış portfel - "risk - gəlir" nisbətinin ən effektiv həll olduğu portfeldir.

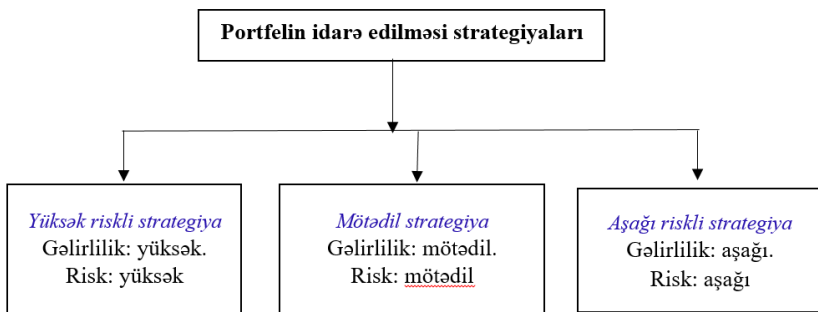
Optimal portfel, balanslaşdırılmış portfeldən fərqli olaraq, təşkilatın strateji inkişafına və maliyyə siyasətinə uyğundur.

Əgər, misal üçün, rəhbərlik qarşısında portfelin ölçüsünü artırmaq kimi bir vəzifə qoyulursa, o zaman onu həll etmək üçün rəhbərlik şüurlu şəkildə portfelin ümumi riskini artırmağa razılaşır. Belə olan halda balanslaşdırılmış portfelin risk səviyyəsi optimal portfelin risk səviyyəsindən aşağı olacaqdır.

Şəkil 2.8 Portfeldə olan obyektlərin sayından asılı olaraq sistematik və qeyri-sistematik risklərin dəyişməsi

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, portfelin idarəetmə strategiyalarının *üç növü* ayırd edilir: yüksək riskli, mütədil və aşağı riskli (Şəkil 2.8). *Yüksək riskli strategiya*, həyata keçirildiyi zaman portfelin maliyyə riskinin ən yüksək səviyyəyə malik olması ilə xarakterizə olunur. Bu ona görə məqsədəuyğun hesab olunur ki, həyata keçirilən əməliyyatlar yüksək gəlir gətirir. Portfelin idarəetmə strategiyası o halda *mütədil* adlanır ki, həyata keçirilən əməliyyatlar müxtəlif risk səviyyəsinə və müxtəlif gəlirlilik dərəcəsinə malik olsun. Aşağı riskli strategiya zamanı prioritet vəzifə qismində portfel riskinin aşağı səviyyədə qorunub saxlanması çıxış edir. Bir qayda olaraq, bu, gəlirliliyin azalmasına səbəb olur.

Şəkil.2.9. Portfelin idarə edilməsi strategiyalarının növləri

Bəzi maliyyə risklərinə və onların diversifikasiyasının xüsusiyyətlərinə dair portfel yanaşmasının istifadəsini nəzərdən keçirək.

Kredit portfel – müəyyən bir tarix üçün verilən bütün kreditlər üzrə borcların məcmusudur. Kredit portfelinin idarə edilməsi prosesinin başlıca vəzifəsi kredit riskinin qarşısını almaq və ya minimuma endirməkdən ibarətdir. Bunun üçün müntəzəm əsaslarla portfelin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili həyata keçirilir. *Kəmiyyət təhlili* müxtəlif parametrlərin dinamikasını, məsələn, verilən kreditlərin ölçüsündən, valyuta növündən, borcalanların fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq, öyrənilməsini ehtiva edir. *Keyfiyyət təhlili* zamanı, verilən kreditlərin hər növü üçün kredit riski müəyyən edilir. Verilən kreditlərin keyfiyyəti kredit portfelinin ən vacib və əhəmiyyətli göstəricisidir.

Kredit portfelinin diversifikasiyası kreditlərin müxtəlif kateqoriyalı müştərilərə verilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, bəzi borcalanlar tərəfindən borcun ödənilməsinin gecikdirilməsi ilə bağlı mümkün itkiləri öz öhdəliklərini yerinə yetirən digər borcalanların gəlirləri hesabına kompensasiya

etmək mümkündür. Diversifikasiyanın bu növü həm də müxtəlif borcalanlara kreditin qaytarılması və onun təminatının müxtəlif şərtlərini nəzərdə tutur. Borcalanlara müxtəlif fəaliyyət növləri, müxtəlif dövrlər və müxtəlif şərtlərlə kreditlər verməklə maliyyə təşkilatı kredit risklərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış olur.

Depozit portfel – müəyyən bir tarixə olan əmanətlər məcmusudur. Depozit portfelinin diversifikasiyası zamanı vəsaitlər müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan fərqli-fərqli maliyyə institutlarında yerləşdirilir. Bir qayda olaraq, maliyyə institutunun maliyyə etibarlılığı nə qədər yüksək olursa, əmanət yerləşdirərkən investor bir o qədər az gəlir əldə edir. Təşkilatda qəbul edilən maliyyə siyasətindən və risklərin idarə edilməsi sistemindən asılı olaraq, menecer depozit portfelinin müəyyən edilmiş ümumi risk səviyyəsi çərçivəsində depozit portfelini formalaşdırır.

Valyuta portfel (*valyuta səbəti*) müxtəlif valyutalarda aktiv və ya passivlərin formalaşmasını nəzərdə tutur. Valyuta portfelinin diversifikasiyası təşkilatın valyuta riski ilə bağlı maliyyə itkilərini azaltmağa imkan verir. Onun köməyi ilə məzənnənin iri miqyasda dəyərdən düşməsi nəticəsində yaranan mənfi təsirləri minimuma endirmək mümkündür. Bu halda risklərin risk-menecment sistemi qarşısında dayanan başlıca vəzifə verilmiş intervalda portfelin ümumi valyuta riskini təmin edən qaydaların işlənilib hazırlanmasından və onların icrasına nəzarət olunmasından ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli perspektivdə məzənnə proqnozunu yüksək dəqiqliklə qurmaq mümkün olmadığı üçün, qısamüddətli valyuta portfellərindən istifadə etmək tövsiyə olunur.

İnvestisiya portfel müəyyən investisiya strategiyasına uyğun gələn qiymətli kağızların və digər aktivlərin məqsədyönlü şəkildə formalaşdırılmış portfelidir. Çox vaxt "investisiya portfel" anlayışı "səhm portfel" və ya "qiymətli kağızlar portfel" anlayışına uyğun gəlir.

İnvestisiya portfelinin formalaşdırılmasının əsas vəzifəsi ən effektiv və etibarlı mövqelərin seçilməsindən ibarətdir. İnvestisiyaların yatırılmasında məqsədlər aşağıdakı kimi ola bilər:

- *portfel gəlirlərinin maksimumlaşdırılması;*
- *səhm risklərinin minimuma endirilməsi;*
- *portfelin likvidliyinin maksimumlaşdırılması;*
- *kapitalın maksimumlaşdırılması .*

Bu məqsədlər əksər hallarda alternativdir (bir-birini istisna edir). Belə ki, likvidliyin maksimuma çatdırılması məqsədi yüksək rentabellik, lakin, eyni zamanda, aşağı likvidlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunan obyektlərin portfelinə daxil edilməsinin qarşısını ala bilər.

İnvestisiya portfelinin diversifikasiyası risklərin azaldılması və mənfəətin artırılması məqsədi ilə müxtəlif investisiyalar arasında maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Diversifikasiya hesabına hətta aktivin dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyərdən düşməsi ilə belə, portfelin ümumi dəyərinin cüzi dərəcədə dəyişəcəyini təmin etmək mümkündür.

İnvestisiya portfelinin formalaşması aşağıdakı əsas prinsiplərə əsasən baş verməlidir:

- *qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;*

- *likvidliyin müəyyən səviyyəsini saxlamaq üçün kifayət edəcək qədər investisiya portfelinin həcmnin və strukturunun təmin edilməsi;*
- *təşkilatın maliyyə sabitliyini təmin edən gəlirlilik, risk və likvidlik arasında optimal nisbətə əldə edilməsi;*
- *portfelin diversifikasiyasının yüksək səviyyədə saxlanılması;*
- *investisiya portfelinin idarə olunmasının təmin edilməsi.*

Qiymətli kağızlar portfelinin gözlənilən gəlirliliyi portfelə daxil olan qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərin orta çəkili dəyəri kimi hesablanır. Hər bir qiymətli kağızın çəkisi bu qiymətli kağızın alınmasına sərf edilmiş vəsaitin nisbi məbləği kimi müəyyən edilir. Ümumi düstur belə olacaq:

$$R = R_1W_1 + R_2W_2 + \dots + R_nW_n,$$

burada R – investisiya portfelinin gəlirliliyi; R_i – portfelə daxil olan i -ci qiymətli kağızın gözlənilən gəlirliliyi, $i=1, n$; W_i – portfelə daxil olan i -ci qiymətli kağızın xüsusi çəkisi, $i= 1, n$.

Beləliklə, portfel yanaşması maliyyə risklərini idarə etmək üçün universal bir üsuldür. Portfelin əsas göstəricilərinə onun strukturu, ölçüsü, risk və gəlirlilik səviyyəsi daxildir. Portfel risklərin idarə edilməsi üzrə seçilmiş strategiyaya uyğun olaraq formalaşır.

2.6. Risk iştahası və onun təyin edilməsinin üsulları

Təşkilat inkişaf etdikcə yeni risklərin yaranma ehtimalı artır. Belə olan halda şirkət üçün riskin hansı həcmi məqbul

sayıla bilər? Bu sualın cavabı “risk iştahası” anlayışında gizlədir.

Risk iştahası təşkilatın əməliyyat və maliyyə məqsədlərinə çatmaq üçün öz üzərinə götürə biləcəyi risk səviyyəsini müəyyən edir. Risk iştahı xarici və daxili amillərdən asılıdır. *Xarici amillərə* bazar konyunkturu, iqtisadiyyatın makroiqtisadi vəziyyəti, dövlət tənzimləməsinin tələbləri, sənayedə baş verən dəyişikliklər daxildir. *Daxili amillər* qismində təşkilatın maliyyə imkanları, onun həyat tsiklinin cari mərhələsi, əsas maraqlı tərəflərin (səhmdarlar, istiqraz sahibləri, analitiklərin) mülahizələri, fikirləri qeyd oluna bilər. Bununla bərabər, mühüm amil kimi şirkətin ortamüddətli inkişafı ilə əlaqəli olan gözləntilərin göstərilməsi də məqsədəuyğun olardı: mənfəət, mədaxil, bazar payı və s. proqnozu.

Riskgötürmə qabiliyyəti təşkilatın qəbul edə biləcəyi maksimum risk limitini (həddini) müəyyən edir. Başqa sözlə ifadə etsək, bu göstərici təşkilatın müflis (iflas) kimi tanınmayacağı maksimum zərər səviyyəsinə uyğundur.

Tamamilə aydındır ki, *risk iştahası riskgötürmə qabiliyyətinin hüdudlarından kənara* çıxmamalıdır, ona görə də, bir qayda olaraq, əvvəlcə *riskgötürmə qabiliyyəti*, sonra isə risk iştahasının səviyyəsi müəyyən edilir.

Risk iştahının *həcmi şirkət rəhbərliyi tərəfindən* risk iştahı səviyyəsinin təşkilatın strateji məqsədlərinə uyğunluğunun məcburi əsaslandırılması ilə *müəyyən edilir*. Risk iştahı formallaşdırılarkən, onun həcmi təşkilatın daxili risklərin idarə olunması siyasətini şərtləndirən daxili sənədlərində təsbit olunur. *Misal üçün*, risk iştahı təşkilatın risklərin idarə edilməsi haqqında Əsasnamədə müəyyən oluna bilər ki, bu da risklərin idarə olunması sahəsində *məqsədləri, prinsipləri və yanaşmaları* təyin etmiş olur. Təşkilatda risk iştahının nəzarət olunması və

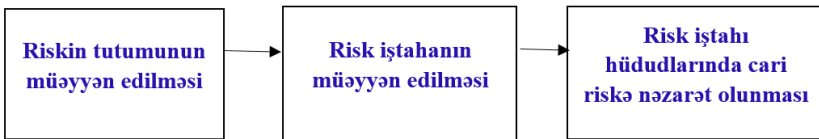
ona riayət edilməsi məqsədilə kimin məsul olduğunu dəqiq şəkildə müəyyən edilməlidir.

Risk iştahının müəyyən edilmiş qiymətin mövcud olması təşkilatın risklərin idarə edilməsi prosesini asanlaşdırır. Belə olan halda cari risk dəyərinin daxil edilmiş risk iştahı səviyyəsindən artıq olmamasına nəzarət etmək lazımdır. Cari risk dəyəri risk iştahını üstələyirsə, təşkilat *onu risk iştahı səviyyəsinə endirmək üçün* risklərin idarə edilməsi tədbirlərinə əl atır. Belə bir artıqlıq müşahidə olunarsa, təşkilat riski risk iştahı səviyyəsinə endirmək üçün lazımi tədbirlər görür.

Konkret riskin *idarə edilməsinə dair məsələ hall edilərkən* risklərin idarə olunması tədbirlərinin dəyəri ilə riskin qiymətləndirilməsi arasındakı nisbət nəzərə alınır. İstisna hallarda, riskin azaldılması tədbirlərinin dəyəri risk dəyərini üstələyirsə, təşkilatın cari risk səviyyəsi risk iştahının dəyərini üstələyə bilər.

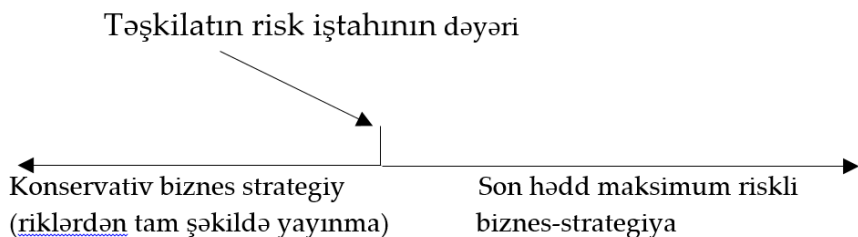
Beləliklə, *risk iştahı aşağıdakılara imkan verir*: 1) təşkilatın hansı riskləri öz üzərinə götürə biləcəyini müəyyən etməyə; 2) risklərlə bağlı aydın rəhbərliyin mövqeyini formalaşdırmağa, habelə bu mövqeyi qısaca və dürüst şəkildə ifadə etməyə; 3) risklərin idarə edilməsi prosesini sadələşdirməyə; 4) riskin baş verməsi nəticəsində itki məbləğinin təşkilatın iflasa uğramasına səbəb ola biləcəyi halların qarşısını almağa.

Risk iştahı anlayışından istifadə sxemi Şəkil 2.10-də göstərilmişdir.

Şəkil 2.10. Risk iştahı konsepsiyasından istifadə sxemi

Əgər iki əks ucları riskin qəbul edilməsində iki son hədd mövqeyini xarakterizə edən oxu nəzərdən keçirsək, o zaman risklərin idarə olunması prosesində risk iştahın funksiyasını daha asan başa düşmək mümkün olacaq (Şəkil 2.11). Sol tərəfdə yerləşən son hədd nöqtəsi təşkilatın tamamilə riskdən çəkiniyi zaman konservativ (mühafizəkar) strategiyayı nümayiş etdirir. Oxun sağ tərəfi isə, əksinə, son hədd, maksimum ifrat risk strategiyasına uyğundur. Risk iştahının rolu bu oxun hansı nöqtəsinin təşkilatın strategiyasına uyğun olduğunu müəyyən etməkdən ibarət olacaq.

Şəkil 2.11. Təşkilatın risklərinin idarə edilməsində risk iştahı funksiyası

Risk iştahı *kəmiyyət və keyfiyyət ifadəsində* müəyyən edilə bilər. Birinci halda baş verməsi mümkün olan riskin mütləq qiyməti və ya onun nisbi qiyməti müəyyən edilir (misal üçün, planlaşdırılan göstəricidən yol verilən mümkün kənarlaşma). Bu zaman risk iştahı təşkilatın məqsədlərindən asılı olaraq müəyyən edilir. Bu məqsədlər maliyyə hədəflərinə nail olmaq, maliyyə qaydalarına və şirkətin digər fəaliyyət göstəricilərinə cavab verməkdən ibarət ola bilər. Onlar maliyyə standartlarına uyğunluqdan, şirkətin müəyyən edilmiş maliyyə və digər fəaliyyət göstəricilərinə nail olmaqdan ibarət ola bilər. Riskin kəmiyyətini müəyyən etmək mümkün olmadığı hallarda isə

risk iştahının keyfiyyət ifadəsindən istifadə olunur. Belə olan halda risk iştahı təsviri şəkildə qurulur.

Kəmiyyət risk iştahının nümunələri.

1. Təşkilat illik gəlirinin 10%-dən çoxunu itirməməlidir. Əgər potensial itkilər bu qiymət həddini keçərsə, riski qəbul etməkdən imtina etmək lazımdır.

2. Təşkilatın kapitalının miqdarı müəyyən edilmiş müddət ərzində müəyyən səviyyəli beş itkini qarşılamağa kifayət etməlidir. Əgər kifayət qədər kapital yoxdursa, risk qəbul edilə bilməz.

3. Təşkilatın maliyyə borcunun *EBITDA* dəyərinə nisbəti 3:2 səviyyəsində olmalıdır (*EBITDA* (Earnings Before Interest, Taxes, Depreciation and Amortization) - faiz, vergi və amortizasiya çıxılmazdan əvvəl əldə olunan mənfəət).

Keyfiyyət risk iştahının nümunələri.

1. Təşkilat valyuta risklərinin artdığı ölkələrdə fəaliyyət göstərməməlidir.

2. Təşkilat maliyyə dayanıqlığı reytingi müəyyən səviyyədən aşağı olan tərəfdaşlarla işləməməlidir.

Hər bir təşkilatın risk iştahını müəyyən etmək üçün öz yolu var. Risk iştahın yalnız ümumi səviyyəsi müəyyən edilə bilər. Belə olan halda təşkilatın cari riskinin qiyməti (yeni risklərin qəbulu nəzərə alınmaqla) ümumi risk iştahının qiyməti ilə müqayisə olunur. Başqa bir yanaşma ortaya qoyulduğu təqdirdə ümumi risk iştahına əlavə olaraq, hər bir risk növü üçün itkilərin maksimum dəyəri təyin edilir. Bu zaman təşkilatın ümumi riskinə nəzarət olunmaqla yanaşı, hər bir risk növü üzrə də nəzarət tədbirləri həyata keçirilir.

Risk iştahının müəyyən edilməsində müxtəlif üsullar mövcuddur. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Risqlərin idarə edilməsi üzrə tədbirlərin dəyərinə əsaslanan metod. Bu üsul çərçivəsində risk iştahının qiymətləndirilməsi üçün yeganə meyar risklərin idarə edilməsi tədbirlərinin dəyəri ilə müəyyən zaman kəsiyində riskin miqdarı arasındakı nisbətdir. Riskin baş verməsi ilə bağlı potensial itkilər risklərin idarə edilməsi tədbirlərinin qiymətindən artıq olmadıqda, risk təşkilat tərəfindən istənilən halda qəbul edilir. Bu halda risk iştahının səviyyəsi risklərin idarə edilməsi istiqamətində görülən tədbirlərin dəyərində uyğundur.

Təşkilatın cari risk səviyyəsindən istifadə edən metod. Bu üsulla şirkətin ümumi risk iştahı ayrı-ayrı tərkib hissələrdən, komponentlərdən cəmlənir. Bunun üçün indikatorlar hesablanır, onların köməyi ilə də hər bir risk növü üzrə təşkilatın yol verilən maksimum itkiləri müəyyən edilir. Belə indikatorlara şirkətin borc portfelinin ümumi həcmi, şirkətin bazar dəyəri, şirkətin şəxsi kapitalı, xarici valyutada öhdəliklərin məbləği, mövcud maliyyə əməliyyatları üzrə kontragentlərin kredit reytingləri və digər risk göstəriciləri aid edilə bilər.

Müəyyən bir zaman dövrü ərzində təşkilatın ümumi risk iştahı hər bir risk növü üçün mümkün itkilərin cəmi kimi hesablanır:

$$R = L_1 + L_2 + L_3 + L_4 + L_5,$$

burada L_i – riskin baş vermə ehtimalı nəzərə alınmaqla riskin baş verməsi ilə əlaqədar itkilərin və zərərlərin qiyməti (1 – kredit riskinin, 2 – likvidlik riskinin, 3 – valyuta riskinin, 4 – faiz riskinin, 5 – fond riskinin).

Risk iştahının ümumi səviyyəsi həm mütləq, həm də nisbi qiymətlərlə ifadə oluna bilər. Misal üçün, risk iştahı təşkilatın şəxsi kapitalının və ya həmin şirkətin bazar dəyərinin müəyyən faizi kimi müəyyən edilir. Hər bir risk üzrə risk iştahının sonradan baş verən yenidən bölüşdürülməsi prosesi

düsturla hesablanmış hər bir riskin çəkisi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir.

$$\omega_i = \frac{L_i}{R},$$

burada L_i – riskin baş vermə ehtimalı nəzərə alınmaqla i -ci riskin müəyyən zaman dövründə baş verməsi ilə bağlı itkilərin qiymətləndirilməsi; R – müəyyən zaman dövründə təşkilatın ümumi risk iştahı.

Təşkilatın tarixi risk səviyyəsini istifadə edən metod. Bu üsulda, əvvəlki metodda da olduğu kimi, risk iştahı hər bir risk növü üzrə baş verə biləcək mümkün itkilərin cəmi kimi hesablanır. Fərq ondadır ki, bu halda təşkilatın risk göstəricilərinin tarixi dinamikası nəzərə alınır.

Hər bir risk növü üzrə belə bir dövr seçilir ki, həmin dövr çərçivəsində təşkilat öz üzərinə yüksək riski qəbul edib. Bu, misal üçün, əlverişsiz bazar şərtləri ilə böhran ili və ya şirkət rəhbərliyinin mülahizəsinə uyğun olaraq hər hansı digər dövr ola bilər. Riskin başlanğıcının təşkilat üçün ciddi nəticələrə səbəb olduğu, seçilmiş inkişaf strategiyasına köklü şəkildə yenidən baxılmasını tələb edən dövrlər nəzərə alınmamalıdır.

Risk iştahının mütləq qiyməti müxtəlif dövrlərdə hər bir risk növü üzrə baş verə biləcək mümkün itkilərin cəmi kimi hesablanır:

$$R = L_1(t_1) + L_2(t_2) + L_3(t_3) + L_4(t_4) + L_5(t_5),$$

burada $L_i(t_i)$ – riskin baş vermə ehtimalı nəzərə alınmaqla t_i zamanı anında i -ci riskin başlanması ilə bağlı olan itkilərin, zərərlərin qiyməti, $i = 1, 2, \dots, 5$.

Oxşar təşkilatlar üzrə məlumatlara əsaslanan metod. Risk iştahını müəyyən etmək üçün bu yanaşma ilə oxşar təşkilatlar üzrə statistik məlumatlardan istifadə olunur. Müqayisə edilə

bilən təşkilatların seçildiyi meyarlar metodoloji sənədlərlə müəyyən edilir və bura şirkətin fəaliyyət sahəsi, bazar dəyəri, gəlirin miqdarı, öz şəxsi və borc götürülmüş vəsaitlərinin nisbəti və bu kimi digər göstəriciləri ehtiva edə bilər.

Belə olan halda, risk iştahı, analoji şirkətlərin orta göstəricisi ilə müqayisədə bu və ya digər təşkilatın fəaliyyət göstəricilərinin pisləşməyə səbəb olmayan ümumi risk səviyyəsi kimi müəyyən edilir.

Stress testinə əsaslanan metod. Bu üsuldən istifadə etmək üçün əvvəlcə təşkilatın fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillər seçilir. Təşkilatın həm daxili, həm də xarici göstəriciləri amillər qismində nəzərdən keçirilir. Xarici amillərə faiz dərəcələri, makroiqtisadi göstəricilər, xammala olan qiymətlər, dövlət tənzimləmə tələbləri və bu kimi digər göstəricilər daxil ola bilər.

Sonra seçilmiş amillərin dinamikasının müxtəlif ssenarilərindən asılı olaraq təşkilatın davranış modeli qurulur. Bundan sonra təşkilatın ən pis məqbul vəziyyətinə gətirib çıxaran amillərin kombinasiyası qurulur. Amillərin bu qiymətlərinə əsasən risk iştahının səviyyəsi müəyyən olunur.

Mütəxəssislərin ekspert rəyi metodu. Bu halda risk iştahı təşkilat sahiblərinin, onun rəhbərliyinin və digər ekspertlərin rəyləri əsasında qurulur.

Kombinə edilmiş üsul. Bu yanaşma zamanı risk iştahını təyin etmək üçün müxtəlif üsullar bir araya gətirilərək uzlaşdırılır. Məsələn, təşkilatın ümumi risk iştahı oxşar şirkətlər üzrə məlumatlardan istifadəsinə əsaslanan metod tətbiq edilməklə hesablanır və hər bir risk üzrə bölgü təşkilatın tarixi risk səviyyəsinə əsasən ölçülür.

Bir çox şirkətlərdə risk iştahı onun inkişafı və kapitalın planlaşdırılması strategiyasının hazırlanması zamanı

başlanğıc nöqtədir. Risk iştahını təyin edərkən rəhbərlik təşkilatın məqsədlərindən çıxış edir. Məsələn, bank risk iştahının yüksək olmasını nəzərdə tutan aşağı risk iştahı ilə yüksək reyting əldə etməyi və ya yüksək gəlir səviyyəsinə nail olmağı qarşısına məqsəd qoyur. Təşkilat müəyyən edilmiş risk iştahının cari dövrdə nə dərəcədə məqbul olduğunu və gələcəkdə nə qədər məqbul olacağını düşünməlidir.

Risk iştahı təşkilatın korporativ mədəniyyətinə və üslubuna təsir göstərir. Onun istifadəsi müəyyən edilmiş risk iştahının səviyyəsinə uyğun olan təşkilatın inkişaf istiqamətlərini seçməyə kömək edir.

Bir çox dövlət tənzimləyiciləri təşkilatların fəaliyyətində risk iştahı konsepsiyasından istifadə etməyi tövsiyə edir. Xüsusilə, bank sektorunda Bazel Bank Nəzarəti və Tənzimləmə Komitəsi (*Bazel II*) risk iştahından istifadəni *bank risklərinin idarə edilməsinin* əsas prinsiplərindən biri hesab edir.

Şirkətin maliyyə risklərinin idarə edilməsində risk iştahından istifadənin çatışmazlığı onun *müəyyən edilməsində subyektiv qiymətləndirmələrin olmasıdır*. Risk iştahının hesablanması üçün zəruri maliyyə komponentlərinin olmaması yalnız ekspert rəyinə etibar etməyi zəruri edir. Bundan əlavə, cari risk səviyyəsini hesablamaq üçün kəmiyyət riskinin qiymətləndirilməsi üçün dəqiq statistik modellər mövcud deyil. Buna görə də, bir təşkilat yalnız müəyyən risk növləri üzrə risk iştahını qura bilər, burada onun dəyərinin kifayət qədər yüksək dəqiqliklə hesablanması mümkündür. Bundan əlavə, risk iştahı konsepsiyasından istifadə etmək, təşkilatın daxili iş proseslərinin müvafiq şəkildə qurulmasını tələb edir, istənilən vaxt şirkətin cari risk səviyyəsini hesablamağın asan olmasına təminat yaradır. Şirkətin rəhbərliyi qəbul edilmiş risklərin

xarakteri və səviyyəsi haqqında vaxtında və kifayət qədər məlumat əldə etməlidir.

2.7. Aktiv və passivlərin idarə edilməsi

Risk-menecmentin daha çox yayılmış alətlərdən (vasitələrindən) biri təşkilat daxilində maliyyə risklərinin müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və azaldılmasına yönəlmiş tədbirlər sisteminin yaradılmasıdır. Bu yanaşma təşkilatın əsas fəaliyyətinin dinamik tənzimlənməsinə əsaslanır.

Bu bölmədə nəzərdən keçirilən məsələlər təcrübədə kifayət qədər geniş istifadə olunur. Onlar nəinki riskin qarşısını alır, həm də təşkilatı idarə etmək üçün daha effektiv model yaratmağa imkan verir.

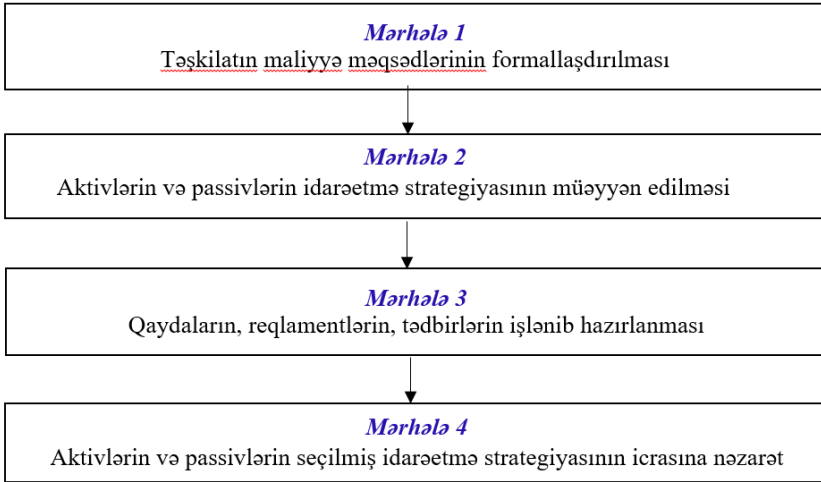
Aktiv və passivlərin idarə olunması – bu, təşkilatın aktivləri və passivləri arasında balansın idarə edilməsinə dair inteqrasiya olunmuş yanaşmanın sərgilənməsi deməkdir. Bu üsul aktivlər və öhdəliklər arasında müəyyən nisbətlərə riayət etməklə maliyyə risklərini minimuma endirməyə imkan verir.

Bu yanaşma zamanı başlıca vəzifə riskləri minimuma endirməklə təşkilatın yüksək maliyyə göstəricilərinə nail olmaq üçün aktivlərin və passivlərin düzgün tənzimlənməsindən ibarətdir. Aktivlər üzərində nəzarət tədbirlərinin yerinə yetirilməsi passivlər üzərində nəzarət tədbirləri ilə əlaqələndirilməlidir.

Aktivlər və passivlər arasında tarazlığın qorunması təşkilatın işçilərindən yüksək səviyyəli bacarıq tələb edir, çünki bu zaman çoxlu sayda mürəkkəb hesablama metodlarından istifadə olunur. Aktivlərin və passivlərin səmərəli şəkildə idarə edilməsi adətən təşkilatın müxtəlif

bölmələrində çalışan nümayəndələrin iştirakı da daxil olmaqla yeni idarəetmə formasının yaradılmasını tələb edir.

Aktivlərin və passivlərin idarə edilməsi bir neçə mərhələdən ibarətdir (Şəkil 2.12).

Şəkil 2.4. Təşkilatın aktivlərin və passivlərin idarə olunması mərhələləri

Mərhələ 1. Təşkilatın maliyyə məqsədlərinin formallaşdırılması. Bu mərhələdə qısa- və uzunmüddətli dövrlərdə əldə ediləcək prioritetlər müəyyən olunur. Məsələn, bir il ərzində müəyyən bir gəlir səviyyəsinə nail olunması, bu zaman təşkilatın valyuta riskləri minimum olmalıdır (məqbul riskin hədləri müəyyən edilir).

Mərhələ 2. Təşkilatın maliyyə məqsədlərinə uyğun olaraq (mənfəət və riskə məruz qalma səviyyəsinə görə) aktivlər və passivlər arasında tarazlığa nail olan aktivlər və passivlərin idarəetmə strategiyasının müəyyən edilməsi. Burada əsas vəzifə sənayenin və təşkilatın özünün

xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq aktiv və öhdəliklərin optimal nisbətini hesablamaqdır.

Mərhələ 3. Aktivlərin və passivlərin seçilmiş idarəetmə strategiyasının həyata keçirilməsinə imkan verən qaydaların, reqlamentlərin, tədbirlərin, metodların hazırlanması.

Mərhələ 4. Aktivlərin və passivlərin seçilmiş idarəetmə strategiyasının icrasına nəzarət.

Bank sektorunda aktiv və passivlərin idarə edilməsindən geniş istifadə olunur. Bu sahədə risk-menecmentin inkişafının ilkin mərhələlərində aktivlərin idarə edilməsi strategiyasından istifadə olunurdu (1960-cı illərə qədər). Əsas diqqətin vəsaitlərin cəlb edilməsinə deyil, aktivlərin yerləşdirilməsinə yönəldilməsi ondan ibarət idi. Aktivlərin əhəmiyyətli hissəsi yüksək likvid formada saxlanılırdı. Bu zaman kreditlərin əksəriyyəti qısamüddətli olub.

1960-cı illərdən sonra faiz dərəcələri yüksəlməyə başladı, vəsaitlərin cəlb edilməsi sahəsində rəqabət artdı, buna görə də öhdəliklərin idarə edilməsi strategiyası üstünlük təşkil etməyə başladı. Onun mahiyyəti bankın vəsaitlərinin mənbələrinə nəzarətin qurulmasından ibarət idi. Hesab olunurdu ki, nə qədər çox vəsait yığılsa, bank üçün bir o qədər yaxşıdır. Lakin bu strategiya çərçivəsində vəsaitin səmərəli yerləşdirilməsi məsələlərinə az diqqət yetirildi.

Müasir yanaşma aktivləri və passivləri bütövlükdə nəzərdən keçirir. Bu strategiya təkcə yüksək mənfəət əldə etməyə deyil, həm də məqbul risk səviyyəsinə nail olmağa imkan verir. Bundan əlavə, aktivlərin və passivlərin balanslaşdırılmış surətdə idarə edilməsi bank likvidliyinin idarə olunması sistemini səmərəli surətdə qurmağa imkan verir. Bu yanaşmanın variantlarından biri bankın likvid vəsaitlərə

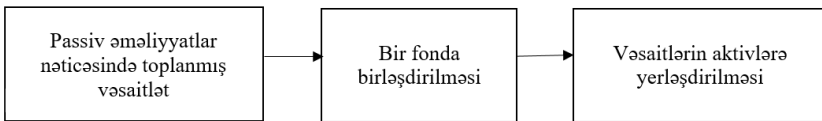
gözlənilən tələbinin bir hissəsini yüksək likvidli qiymətli kağızlarda bank tərəfindən akkumulyasiya edilməsidir.

Əgər bankda aktivlərin və passivlərin idarə olunmasında vahid yanaşmadan istifadə edilmirsə, o zaman bankın əmanətçiləri ilə onun səhmdarları arasında maraqlar toqquşması yaranır. Bu münaqişə likvidlik tələbləri ilə əməliyyatların arzu olunan gəlirliliyi arasında qaçılmaz ziddiyyətdə özünü göstərir.

Maliyyə bazarlarının qeyri-sabit olduğu və yüksək maliyyə risklərinin mövcud olduğu müasir şəraitdə aktivlərn və öhdəliklərin idarə edilməsi bank risklərinin idarə olunmasının ən effektiv üsullarından biridir.

Bankda aktivlərin və öhdəliklərin idarə edilməsinin əsas üsullarını nəzərdən keçirək.

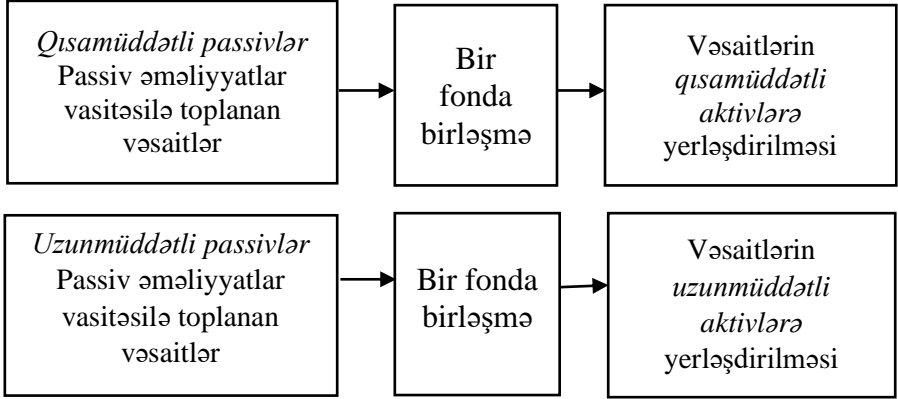
Fond mənbələrinin birləşdirilməsi üsulu. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, passiv əməliyyatlar vasitəsilə toplanan bütün vəsaitlər bir fondda birləşdirilir və aktivlər arasında bölüşdürülməyə yönəldilir . Belə olan halda başlıca vəzifə aktivlərin effektiv şəkildə bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bu üsul ən sadədir, lakin eyni zamanda aktivlər və passivlər arasında əlaqənin pozulması təhlükəsi var.

Şəkil 2.13 Bankın aktivlərinin və passivlərinin idarə olunmasında fondların birləşdirilməsi üsulu

Fond mənbələrinin ayrılması üsulu. Bu üsuldən istifadə etməklə vəsaitlərin dövriyyə sürətindən asılı olaraq onların

mənbələri və yerləşdirilməsi istiqamətlərinin bölüşdürülməsi həyata keçirilir. Misal üçün, qısamüddətli mənbələrdən formalaşdırılmış fond da qısamüddətli aktivlərə bölüşdürülür (Şəkil 2.13).

Şəkil 2.14. Fond mənbələrinin ayrılması metodundan istifadənin nümunəsi

Bu metodun üstünlükləri ondan ibarətdir ki, aktivlər və passivlər arasında ödəmə müddətlərinə və likvid aktivlərin optimal səviyyəsinə nail olunur. Fond mənbələrinin ayrılması metodunun əsas çatışmazlığı müxtəlif fondlar arasında əlaqənin olmamasından ibarətdir.

Fondun idarə olunmasına dair balanslaşdırılmış yanaşma. Bu üsul ən effektivdir, onun köməyi ilə bankın gəlirləri və xərcləri arasındakı fərqi maksimuma çatdırmaq mümkündür. Bu zaman maliyyə risklərinin idarə edilməsinə böyük diqqət yetirilir.

Açıq mövqenin idarə edilməsi aktivlərin və passivlərin idarə olunması ilə sıx bağlıdır. Bu üsulu valyuta əməliyyatlarının idarə edilməsində nəzərdən keçirərik.

Beləliklə, aktiv və passivlərin idarə edilməsi hesabına təşkilatın maliyyə risklərini müəyyən etməyə və tənzimləməyə imkan verən effektiv sistem yaratmaq mümkündür. Bu üsullar xüsusilə bank sektorunda geniş istifadə olunur.

Özünü yoxlamaq üçün suallar

1. Maliyyə riskləri hansı iki qrupa bölünür?
2. Hansı maliyyə riskləri sistematik (diversifikasiya olunmayan) kimi təsnif edilir?
3. Hansı maliyyə riskləri qeyri-sistematik kimi təsnif edilə bilər?
4. Likvidlik riskinin növrəni açıqlayın?
5. Maliyyə risk-menecmentinin idarə olunmasının əsas funksiyalarını sadalayın.
6. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi prosesinin mərhələlərini qeyd edin.
7. Maliyyə risklərinin identifikasiyası və qiymətləndirilməsi üçün keyfiyyət və kəmiyyət üsullarını sadalayın.
8. Maliyyə risklərinin idarə edilməsi strategiyaları hansılardır?
9. Risklərin ötürülməsi strategiyasının mahiyyəti nədən ibarətdir?
10. Risk işlərinin mənasını və onun təyin olunmasının üsullarını açıqlayın
11. Aktiv və passivlərin idarə edilməsi üsullarını açıqlayın.

3.
BAZAR RİSKLƏRİ VƏ MALİYYƏ
BAZARININ İNSTİTUTLARINDA
YARANAN RİSKLƏR

3.1. Bazar riskləri və onların idarə edilməsi

Bazar riski – bazar amillərinin mənfi dinamikası nəticəsində açıq mövqələr üzrə mümkün itkilər riskidir. Bazar riski faiz dərəcələrinin, valyuta məzənnələrinin, səhm qiymətlərinin və əmtəə müqavilələrinin dəyişməsi nəticəsində aktivlərin dəyərinin mənfi dəyişmə ehtimalı ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə desək, bazar riski dörd maliyyə bazarında baş verən qiymət dəyişiklikləri ilə şərtləndirilir: sabit gəlir bazarı (sabit gəlirli alətlər - depozitlər, veksellər və istiqrazlar - dövlət və korporativ), səhm bazarı, valyuta bazarı və əmtəə bazarında. Bu bazarların qeyri-sabitliyi müəssisələri həmin bazarlarda dövriyyədə olan alətlərin qiymətlərinin dəyişməsi riskinə məruz qoyur. Lakin risk təkcə bazar dəyişikliyi səbəbindən deyil, həm də riski üzərinə götürə və ya ondan qurtula bilən bazar iştirakçılarının gördüyü tədbirlər nəticəsində də yaranır. Təzahür mənbəyinə və ya bazar segmentlərinə görə bazar riskləri aşağıdakı əsas növlərə təsnif olunur:

- faiz dərəcəsi riski;
- valyuta riski;
- qiymət riski (əmtəə və fond riski).

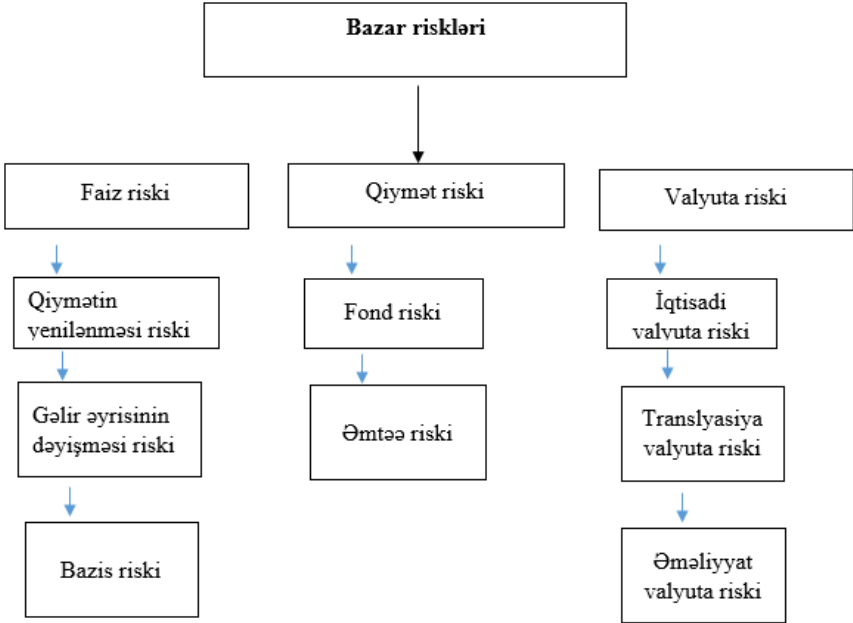
Bazar risklərinin ümumi təsnifatı *Şəkil 3.1-da* təqdim olunur.

Faiz riski – faiz dərəcələrində və ya faiz gətirən aktivlərin dəyərinin dəyişməsi nəticəsində yaranan mümkün itkilərin ehtimal göstəricisidir.

Başqa sözlə, faiz dərəcəsi riski – bazarda faiz dərəcələrinin səviyyəsinin dəyişməsi nəticəsində şirkətin xalis gəlirinin və kapitalının bazar dəyərinin azalması ehtimalıdır.

Faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər faizlər üzrə əldə olunan xalis gəlirə və faiz və əməliyyat xərcləri ilə bağlı digər

gəlirlərin səviyyəsinə təsir etməklə müəssisənin pul vəsaitlərinin daxil olmasına təsir göstərir.

Faiz riski üç növ üzrə təsnif edilir:

- qiymətin yenilənməsi riski ;
- bazis riski (və ya baza riski);
- gəlir əyrisinin dəyişmə riski.

Qiymətin yenilənməsi riski təsbit olunmuş (sabit) faiz dərəcələri olan məhsulların ödəmə müddətlərində mümkün dəyişikliklərdən, habelə müəssisənin aktiv və öhdəlikləri üzrə dəyişən (üzən) faiz dərəcələrində baş verə biləcək dəyişikliklərdən ibarətdir. Bu risk növü eyni baza dərəcəsi ilə resursların cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi zamanı yaranır, lakin onların yenidən baxılma tarixinə nisbətən müəyyən vaxt boşluğu ilə əmələ gəlir, yəni, aktiv və öhdəliklərin

strukturunda dəyişikliklərlə əlaqədardır. Faiz dərəcələrinin bu cür tərəddüd etməsi müəssisənin gəlirlərinin və alətlərinin dəyərinin azalması ilə nəticələnə bilər.

Bazis riski vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üçün müxtəlif növ faiz dərəcələrindən istifadə edildiyi zaman əmələ gəlməyə başlayır. Bazis riski, faiz dərəcələrinin hərəkətində asimmetriyanın yaranması və ya vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi dərəcələri arasında faiz marjasının azalması, habelə qarşılıqlı hedcləşmə üçün istifadə olunan iki maliyyə alətinin faiz dərəcələrində əmələ gələn qeyri-mütənasib dəyişikliklərlə şərtləndirilib. Məsələn, biri digərini maliyyələşdirmək üçün istifadə olunan iki aktiv arasında faiz dərəcələrində dəyişikliklər tam uyğun gəlmədikdə, bazis riskinin baş verməsi mümkün olur. Faiz dərəcələrinin belə dəyişməsi faiz dərəcələrinin, pul vəsaitlərinin hərəkətinin, müəssisənin aktiv və öhdəliklərindən əldə edilən gəlirlərin ümumi səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olur.

Gəlirlilik ayrısının dəyişmə riski gəlir ayrısının mailliliyinin və formasının biznesin mənfəətinə və iqtisadi dəyərinə mənfəətli təsir göstərə biləcək dəyişikliklər riskidir. Gəlir ayrısının qrafikində gözlənilməz dəyişikliklər zamanı gəlir ayrısının risk səviyyəsi kəskin yüksəlir. Gəlir ayrısındakı paralel dəyişikliklərdən sığortalama üsulu, məsələn, eyni emitentin üç il ödəmə müddəti olan veksellərin qısa mövqeyi ilə 15 il ödəmə müddəti olan istiqrazların uzun mövqeyinin hedcinq edilməsidir.

Beləliklə, *bazis (baza) riski* iki fərqli faiz dərəcəsi arasındakı əlaqəni əks etdirir, gəlir ayrısı riski isə eyni faiz dərəcələrində mənfəətli dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Faiz riskləri həm müəssisənin gəlirinə, həm də iqtisadi dəyərinə mənfəətli təsir göstərir. Ona görə də faiz dərəcəsi risklərini təhlil etmək,

onların qiymətləndirməsini və idarə olunmasını həyata keçirmək çox vacibdir.

Faiz dərəcəsi riskinin səviyyəsinə təsir edən əsas amillər bunlardır:

- ölkədə iqtisadi inkişafın sabitliyi;
- bazar konyunkturunun qeyri-sabitliyi;
- müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun ödəmə qabiliyyəti və dayanıqlığı;
- bazarda faiz dərəcələrinin dəyişmə dinamikası.

Faiz dərəcəsi riskinin səviyyəsini təhlil etmək üçün əsas meyarlara aşağıdakılar daxildir:

- ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyaarı və perspektivləri;
- şirkətin bazar şəraitində baş verən dəyişikliklərə operativ və effektiv reaksiya vermək bacarığı;
- maliyyə sisteminin və bazarların sabitliyi;
- maliyyə alətlərinin bazar konyukturasında baş verən dəyişikliklərdən asılılığı.

Qiymət (qiymətlərin dəyişməsi) riski – həm maliyyə, həm də real aktivlərə has olan riskdir. Bu səbəbdən qiymət riski fond və əmtəə riskinə səciyyəlidir.

Fond riski səhmlərin dəyərindəki dəyişikliklər nəticəsində yarana biləcək itkilərin ehtimal göstəricisidir. Aşağıdakı amillər fond riskinin səviyyəsinə təsir göstərir:

- 1) fundamental, yəni, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının gözləntilərinə təsir edən milli iqtisadiyyatın vəziyyətinin əsas makroiqtisadi göstəriciləri;
- 2) texniki, yəni, keçmişdə bazarın inkişaf tendensiyaasının gələcəkdə də davam edə biləcəyi ehtimalına əsaslanaraq bazarın texniki təhlili nəticəsində əldə olunan göstəricilər;
- 3) səhm emitentinin maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi;

4) qısamüddətli gözlənilməz təbii (təbii fəlakətlər, fəlakətlər), siyasi (müharibələr, prezident və hökumət dəyişikliyi, siyasi qalmaqallar, terror aktları və s.) və psixoloji amillər (ölkələrin və onların buraxılmış qiymətli kağızlarının imicinin qavranılması, siyasi liderlər tərəfindən səsləndirilən fikirlər və s.).

Fundamental təhlil alıcılıq qabiliyyətinin dinamikası, ümumi daxili məhsul (ÜDM), faiz dərəcələrinin dəyişməsi, işsizlik səviyyəsi, inflyasiya templəri, tədiyyə balansının səviyyəsi, səhm bazarının aparıcı indeksləri kimi göstəricilərin təhlilinə əsaslanaraq həyata keçirilir.

Səhm bazarları təkcə fundamental deyil, həm də psixoloji amillərin (bazar iştirakçılarının gözləntiləri), bazar iştirakçılarının hərəkətlərinin təsiri altında qeyri-sabit vəziyyətə keçid ala bilər, buna görə də bazarda dövriyyədə olan səhmlərin məzənnəsi ilə bağlı tarixi məlumatlar əsasında yerinə yetirilən proqnozlaşdırma bazarın gözləntilərini əks etdirən böhran ssenariləri ilə tamamlanmalıdır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, səhmlərin bazar dəyərinin hərəkəti özü də fundamental amillərə təsir edə bilər.

Əmtəə riski - əmtəə bazarlarında məhsulların maya dəyərinin aşağı dəyişməsi nəticəsində əmlə gəlməsi mümkün olan itkilərin ehtimal göstəricisidir. Əmtəə riski, o cümlədən baza aktiv kimi çıxış edən törəmə maliyyə alətləri də daxil olmaqla, əmtəə bazarlarında bazar konyunkturasının əlverişsiz dəyişməsi nəticəsində yaranır.

Əmtəə, fiziki məhsul, misal üçün, neft, qaz və ya taxıl kimi əmtəə bazarında satılan fiziki məhsullar kimi müəyyən edilir. Bu risk növü çox vaxt valyuta və ya faiz dərəcəsi riski ilə müqayisədə daha mürəkkəb və dəyişkən xarakterə malikdir.

Bunun səbəblərindən biri milli və ya xarici valyutada olan vəsaitlərin likvidliyi ilə müqayisədə bazarda məhsulların

daha aşağı likvidliyə malik olmasıdır ki, bu da tələb və təklifin dəyişməsinin malların qiymətinə və qiymətlərinin sabitliyinə daha nəzərəcarpacaq təsir göstərə bilər.

Valyuta riski – bir valyutanın digər valyutaya nisbətdə məzənnəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar aktivlərin dəyərinin mənfəi istiqamətdə dəyişməsi nəticəsində mümkün itkilərin ehtimal göstəricisidir.

Valyuta məzənnələrinin bir-birinə münasibətdə dəyişməsi çoxsaylı amillərlə, məsələn, valyutaların daxili dəyərinin dəyişməsi, ölkədən ölkəyə pul axınının daimi dəyişməsi və spekulyativ əməliyyatlarla əlaqədar baş verir.

Valyuta riski üç növə təsnif olunur: əməliyyat, translyasiya və iqtisadi.

Əməliyyat valyuta riski valyuta məzənnəsinin dəyişməsinin müəssisənin kreditör və debitor borclarına təsirindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, bu, ödənişin aparıldığı məzənnə ilə həmin ödənişin yerli valyutada qeydə alındığı məzənnə arasındakı fərkdir. Bu risk növü valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklərin gözlənilən pul vəsaitlərinin hərəkətinə birbaşa təsiri nəticəsində mənfəət və ya zərərlərin tam şəkildə əldə olunmamasının ehtimalı kimi müəyyən edilə bilər.

Əməliyyat riski gələcəkdə hər hansı zaman anında baş verəcək ödənişlərin həyata keçirilməsi və ya xarici valyutada vəsaitlərin alınması ilə bağlı müqavilələr bağlanılarkən əmələ gəlməyə başlayır.

Əgər məzənnənin dəyişməsi pul vəsaitlərinin ödənilməsindən və ya alınmasından əvvəl baş veribsə, o zaman müəssisə ödənişi həyata keçirmək üçün nəzərdə tutulduğundan daha çox milli valyuta xərcləyə və ya xarici valyuta daxilolmalarından əldə olunan öz milli valyutasını daha az ala

bilər. Beləliklə, valyutanın daxil olması gözləniləndən az, çıxış isə çox olacaq.

Translyasiya valyuta riski xarici valyuta hesabları və ya əməliyyatları milli valyutada yenidən qiymətləndirildikdə yaranır. Misal üçün, ana şirkət tərəfindən maliyyə hesabatlarının dövrü konsolidasiyasının həyata keçirilməsi translyasiya riskinin əmələ gəlməsinə kömək edir. Bu risk növü həm də “hesablaşma riski” adı ilə tanınır. Onun mənbələri müxtəlif ölkələrin valyutalarında ifadə olunan aktivlər və öhdəliklər arasında uyğunsuzluq ehtimalıdır.

Translyasiya valyuta riski, əməliyyat riskindən fərqli olaraq, pul vəsaitlərinin hərəkəti və ya ödənişlərin miqdarı ilə əlaqəli deyil. Mənfəətin itirilməsi və ya azalması riski çox-millətli korporasiyanın və onun xarici törəmə müəssisələrinin konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı əmələ gəlməyə başlayır.

Belə korporasiyada aktivlər, öhdəliklər və mənfəətin miqdarı haqqında konsolidasiya edilmiş hesabatlar hazırlandığı zaman, xarici törəmə müəssisələrin müvafiq rəqəmləri onların milli valyutasından bütün qrupun hesabat valyutasına çevrilir.

Ümumi mənfəət böyük dərəcədə xarici törəmə müəssisənin mənfəətindən asılı olmadıqda, translyasiya riskindən əmələ gələ biləcək zərər ehtimalı əməliyyat riskindən xeyli dərəcədə azdır.

Translyasiya valyuta riski aşağıdakı hallarda yaranır:

- müəssisənin, o cümlədən onun digər ölkələrdə fəaliyyət göstərən filial və filialların səmərəliliyinin ümumi qiymətləndirilməsinə ehtiyac əmələ gələndə;
- konsolidasiya edilmiş balans ehtiyac yarananda;

- vergilərin əsas şirkətin yerləşdiyi ölkənin valyutası ilə yenidən hesablanması baş verdikdə.

İqtisadi valyuta riski valyuta məzənnəsindəki dəyişikliklərin uzunmüddətli perspektivdə ölkənin iqtisadi vəziyyətinə və ya müəssisənin iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsirdə ifadə olunur. Məsələn, yerli valyutanın dəyərsizləşməsi idxalın azalmasına, ixracın isə artmasına səbəb olur.

Müəssisə müntəzəm olaraq xaricdə mal idxal edirsə və ya başqa ölkələrdə öz məhsulunu satırsa, o zaman valyuta məzənnələrində baş verən mənfi dəyişikliklərlə əlaqədar gəlirlərin azalması və ya xərclərin artması riski ilə üzləşir. Məhz belə uzunmüddətli risk iqtisadi risk adlanır.

Xarici ticarət əməliyyatları ilə məşğul olan müəssisədə bir valyuta ilə xərc çəkib, digər valyuta ilə gəlir əldə etdiyinə görə həmişə itki riski ilə üzləşmək təhlükəsi gündəmdə olur. Valyuta məzənnələrində baş verən hər hansı dəyişikliklər belə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi və ya yaxşılaşması ilə nəticələnə bilər.

İqtisadi risk şirkət gələcəkdə ticarət əməliyyatları həyata keçirməyi planlaşdırdığı təqdirdə yaranır. İqtisadi risk xarici valyutalarla bağlı riskin uzunmüddətli və potensial olaraq ən təhlükəli təzahürüdür. Bu, müəssisələrə ən çox zərər verə bilər.

İqtisadi riskə məruz qalmanın nəticələri aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

- gələcək əməliyyatlar üzrə mənfəətin azalması;
- xarici istehsalçılarla müqayisədə qiymət rəqabət qabiliyyətinin müəyyən hissəsinin itirilməsi.

Bazar riskləri iki forma şəklində ola bilər: mütləq və nisbi formada.

Mütləq risk pul ifadəsində, məsələn, ABŞ dolları və ya manatla ifadə edilən potensial itkilərlə ölçülür.

Nisbi risk ilkin indeksə nisbətən ölçülür. Vahidin hissələri və ya faizlə ölçülür.

Beləliklə, riskin birinci forması ümumi gəlirliliyin tərəddüdləri üzərində təmərküzləşib, ikincisi isə indeksdən kənarlaşmadan asılı olaraq riskin qiymətləndirilməsini həyata keçirir.

Bu və ya digər aktiv yaud hər hansı maliyyə alətləri ilə bağlı olan bazar riskləri ayrıca, təcrid olunmuş bir formada nəzərdən keçirilə bilməz, lakin onların portfelin ümumi gəlirliyinə və ümumi riskinə təsiri nöqtəyi-nəzərdən müəssisənin bütün aktiv və öhdəlikləri portfeli kontekstində təhlil edilməlidir. Buna görə də bazar riskinin hər bir növü şirkətin aktivlər portfelinin strukturundan asılı olaraq ümumi bazar riskindən və xüsusi riskdən ibarətdir.

Ümumi bazar riski hər bir bazanın ayrıca nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur, yəni, hər bir risk növü müxtəlif bazarlar və risklər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nəzərə alınmadan fərdi olaraq ölçülür. Spesifik risk bazarlar arasındakı əlaqəni və birinin dinamikasının digərinə mümkün təsirini nəzərə alaraq konsolidə olunmuş əsasda risklərin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Misal üçün, məzənnəsində baş verən dəyişikliklər həmin valyutada buraxılmış istiqrazların dəyərinə təsir göstərə bilər.

Bazar riskinin kəmiyyət səviyyəsini xarakterizə edən onun (bazar riskinin) əsas göstəriciləri qismində onun maliyyə göstəricilərinin volatilliyi, eləcə də fəaliyyət meyarlarının onların fəsadlarına həssaslığın göstəricisidir.

Maliyyə indikatorların volatillik göstəricisi, yəni, dəyişkənlik göstəricisi, gözlənilən gəlirlilikdən standart

kənarlaşmanı ifadə edir. Maliyyə dəyişənlərinin volatilliyi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi çox vaxt olduqca mürəkkəb prosesə çevrilir və bəzən isə mümkün olmayan bir məsələyə çevrilir. Lakin həssaslıq göstəricisinin köməyi ilə müəssisələr, misal üçün, törəmə maliyyə alətlərindən istifadə etməklə bazar risklərinin səviyyəsi üzərində nəzarəti təmin edə bilirlər.

Xətti həssaslıq müxtəlif maliyyə alətləri üçün fərqli şəkildə müəyyən edilir. Belə ki, sabit gəlir bazarında faiz dərəcəsinin hərəkətinə (dəyişməsinə) həssaslıq dürasıya ilə ölçülür. Səhmlər bazarında bütövlükdə bazarla əlaqədar həssaslıq, misal üçün, fond indeksi ilə bağlı, sistemativ risk adlanır və beta əmsalı (β) ilə müəyyən edilir. Törəmə alətlər bazarında baza aktivinə olan qiymətindəki dəyişikliklərə həssaslıq delta (δ) ilə ölçülür.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar riski təkcə adi maliyyə alətlərinə deyil, həm də opsiyonlar, svoplar, fyuçerslər, forvardlar və bu kimi digər törəmə maliyyə alətlərinə xasdır.

Törəmə maliyyə alətlərinin bazar riskini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan bir çox göstəricilər vardır ki, bunlara qabarıqlıq, qamma, veqa, teta və s. daxildir. Real təcrübədə bazar risklərinin fundamental təhlili aparılarkən digər göstəricilərdən də istifadə olunur ki, onlar da bazar risklərinin müəssisənin fəaliyyət meyarlarının bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərə həssaslığını xarakterizə edir. Bunlara aşağıdakılar daxildir: likvidlik və maliyyə dayanıqlığı əmsalları, maliyyə rıçaqının effekti (leveric effekti), müxtəlif iqtisadi göstəricilərin elastiklik əmsalları və s. Bütün bu göstəricilər müəssisənin fəaliyyəti üçün meyarların həssaslığını qiymətləndirir, habelə risk faktorları arasında əlaqə və asılılıqları müəyyən edir.

Bazar risklərinin idarə edilməsi üsulları:

- Qiymətli kağızların alqı-satqısına dair fyuçers kontraktları.

- İnvestisiya portfelinin diversifikasiyası. Bu, bazar riski səviyyəsinin azaldılmasının bu günə olan ən vacib və səmərəli alətidir.

Özünə nəzarət üçün suallar:

1. "Bazar riski"ni səciyyələndirin və onun təsnifatını aparın.

2. Faiz dərəcəsi riskinin əsas növləri hansılardır və onların mahiyyəti nədir?

3. Valyuta riskinin əsas növləri və onların xarakteri barədə danışın.

3.2. Banklarda maliyyə risklərinin idarə edilməsi

3.2.1 Bank riskləri və onların xüsusiyyətləri

Bank riskləri – maliyyə risklərinin bir növüdür.

Bank riski - daxili və xarici amillərlə bağlı mənfi hadisələrin baş verməsi səbəbindən kredit təşkilatının itkilərə məruz qalması və likvidliyinin pisləşməsi ehtimalıdır.

Bank risklərinin amilləri. Maliyyə risklərinin banklar üçün əhəmiyyətli hesab oluna biləcək amilləri (səbəbləri, mənbələri) ümumi halda aşağıdakılara bölünə bilər:

daxili – təşkeildici strukturun mürəkkəbliyi, işçilərin ixtisaslaşma səviyyəsi, təşkilati dəyişikliklər, kadr axını və s.

xarici – kredit təşkilatının fəaliyyətinin iqtisadi şəraitinin dəyişməsi, tətbiq olunan texnologiyalar və s.

Risqlərin daxili (bank daxili) amilləri bankların fəaliyyəti nəticəsində yaranır və onlar tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların xarakterindən, əmək və istehsalın təşkilindən, bankların özləri tərəfindən öz həyat fəaliyyətinin bütün tərəflərinin idarə olunmasından asılıdır.

Bunlara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- ✓ bankın passivlərinin, aktivlərinin, şəxsi kapitalının qeyri-effektiv strukturunu;
- ✓ bankın rəhbərliyi tərəfindən işlənilib hazırlanmış qeyri-effektiv strategiya və siyasətini, o cümlədən, risklərin ölçülərinin və dərəcəsinin yanlış qiymətləndirmələrini (misal üçün, eyni kreditin dəfələrlə prolönqasiyası haqqında qərarın qəbul edilməsi), əməliyyatların keçirilməsi şəraitinin və müddətlərinin yanlış təyin edilməsini, bankın xərcləri və itkiləri ilə bağlı lazımi nəzarət tədbirlərinin olmaması və s.;
- ✓ bank əməkdaşlarının peşəkarlığının lazımi səviyyədə olmaması;
- ✓ bankın informasiya, maliyyə və digər təhlükəsizliyinin qeyri-qənaətbəxş şəkildə təmin edilməsi;
- ✓ bankın kompüter sistemində pozulmaların, sənədlərin itirilməsinin, mühasibat əməliyyatlarının lazımi vaxtlarda olmayan və yanlış surətdə yerinə yetirilən əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- ✓ bank əməkdaşları tərəfindən sui-istifadə və dələduzluq hallarından tam zəmanətlərin verilməməsi və s.

Bank risklərinin xarici amilləri. Bu, bankların özlərindən asılı olmayan və xarici mühitdə baş verən potensial cəhətdən əlverişsiz hallardır.

Belə hallara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- siyasi;
- ✓ sosial;
- ✓ hüquqi (hüquqi normaların olmaması, hüquqi normaların sərtləşdirilməsi, belə normaların pozulması);
- ✓ ümumiqtisadi və maliyyə;
- ✓ rəqabət halları (bazar iştirakçıları tərəfindən təzyiqlərin göstərilməsi);
- ✓ informasiya halları (siyasi, sosial, iqtisadi, texniki, kommersiya, maliyyə və bu kimi digər informasiyanın olmaması yaxud çatışmazlığı);
- ✓ təbii fəlakətlər (qarşısı alınması mümkün olmayan əlverişsiz təbii hadisələr), eləcə də soyğunçuluq, qəzalar, yanğın hadisələri.

Bank risklərinin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

1. Kredit riski
2. Valyuta riski
3. Faiz riski
4. Bazar riski
5. Likvidlik riski
6. Ölkə riski
7. Əməliyyat riski
8. Reputasiya riski
9. Hüquqi risk
10. Strateji risk və s.

Bu risklərdən dördü – kredit riski, bazar riski, valyuta riski və əməliyyat riski *tipik bank riskləri* növünə aiddir. Ümumiyyətlə, bütün bank riskləri, tiplərindən və növlərindən asılı olaraq müxtəlif kateqoriyalara bölünür

Bank risklərinin idarə edilməsi

Bank itkilərinin ehtimalını aşağı salmaq üçün həmin risklərin idarə olunmasını həyata keçirmək lazımdır. Risklərin hər növü üçün banklar tərəfindən müəyyən müqavimət siyasəti həyata keçirilir ki, onun başlıca məqsədi itkiləri azatmaqdan və ya mənfə fəsadları yumşatmaqdan ibarətdir.

Risklərin idarə olunması bütün bank fəaliyyətinin bütöv kompleksinə sıx şəkildə inteqrasiya olunmuşdur. Bankın bir mürəkkəb orqanizm olmaqla bütün komponentləri onun başlıca məqsədinin – maksimum mənfəətin əldə olunmasına tabe etdirilir, və məhz bunun hesabına bankın dəyərinin, onun səhmlərinin, reytinginin, maliyyə dayanıqlığının artımı təmin edilmiş olur.

Lakin qeyd etdiyimiz bu məqsədə aşağıdakıların mövcudluğu şəraitində nail oluna bilər:

- riskin proqnozlaşdırılması, yəni zərərlərin, itkilərin, böhran vəziyyətlərinin, riskin maddiləşdirilməsi ehtimalının, eləcə də kəmiyyət ifadəsində itkilərin ehtimal olunan həcmələrinin mümkün mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi yaxud üzə çıxarılması;
- risklərin minimallaşdırılması, onların önləndirilməsi, neytrallaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlərin geniş kompleksi;
- bankın korporativ mədəniyyət rəqəna yüksəldilmiş səmərəli və məhsuldar daxili nəzarətin olması. Burada risk-menecer tərəfindən rəhbərlik edilən əlaqələndirici koordinasiya mərkəzinin fəaliyyəti qeyd edilməlidir, həmin mərkəzin başlıca vəzifəsi – risklərin idarə olunması prosedurlarının monitorinqi, həmin prosedurlara onların riayət edilməsi, yenilənməsi, təkmilləşdirilməsi;
- risklərin idarə olunması istiqamətində tətbiq edilə biləcək təsirli mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və onların

gündəlik bank təcrübəsinə tətbiqində ali rəhbərliyin və sınavi əməkdaşların marağı, öhdəlikləri və məsuliyyəti.

Banklarda risklərin idarə edilməsinin effektiv sisteminin qurulması prinsipləri

- ✓ resursların cəlb olunması və yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatların yerinə yetirilməsi zamanı qərarların qəbul edilməsinin kollegiallığı;
- ✓ bankın idarəçiliyini həyata keçirən və kompetensiyalarına risklərin idarə edilməsi məsələləri daxil olan orqanların səlahiyyətlərinin dəqiq reqlamentasiyası;
- ✓ yol verilən risklərin üstələnməsi və bank işinin təhlükəsiz surətdə aparılmasının iqtisadi normativlərinə riayət olunmaması mümkünlüyündən bankı zəmanətli şəkildə qoruyan hüddudlar çərçivəsində risk əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;
- ✓ bank əməliyyatlarının əsas növləri üzrə mərkəzləşdirilmiş limit siyasətinin yürüdülməsi;
- ✓ riskin yaranması mümkünlüyü ilə bağlı olan əməliyyatların aparılması qaydasının bankın lokal normativ-hüquqi aktlarla detallı surətdə reqlamentləşdirilməsi.

Bank risklərinin idarə olunmasına dair müxtəlif yanaşmalar mövcuddur.

Belə ki, *bazar yönəlik yanaşma* şəraitində tənzimlənmə orqanlarının bütün diqqətləri risklərin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən tədbirlərin stimullaşdırılması üzərində cəmləşir. İdarəetmə orqanları banklar haqqında qanunvericiliyə riayət edilməsi monitorinqindən banklarda risklərin idarə olunması prosesinin monitorinqinə keçir.

Lakin dimanik surətdə dəyişikliklərə məruz qalan iqtisadiyyat və, xüsusən, onun maliyyə sahəsi şəraitində bank nəzarəti orqanları bank sisteminin dayanıqlığını təmin etmək

iqtidarında olmur. Bu məqsədlə risklərin idarə olunmasına dair *tərəfdaşlıq yanaşması* işlənib hazırlanmışdır. Həmin yanaşma risklərin idarə olunması prosesinə tək cə nəzarət orqanlarını deyil, həm də xarici auditorları, bankın rəhbərliyini, və hətta bankın fəaliyyəti ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəli olan ictimaiyyəti – kreditorları, investorları, müştəriləri də daxil edir.

Bu zaman onlardan hər biri özünə aid olan və dəqiq müəyyənləşdirilmiş funksiyanı yerinə yetirir:

- tənzimləmə və nəzarət orqanları normativ-hüquqi bazanı təyin edir,
- bankın ali rəhbərliyi tam şəkildə bankın dayanıqlığına görə məsuliyyət daşıyır,
- xarici auditorlar öz ənənəvi təhlilini bank risklərinin təhlili ilə tamamlamalıdır,
- kütləvi informasiya vasitələri, maliyyə analitikləri, brokerlər, reyting agentlikləri tərəfindən həyata keçirilən monitorinq əsasında qəbul edilən qərarlara görə ictimaiyyət məsuliyyət daşmalıdır,

Bank sistemi səviyyəsində bank risklərinin tənzimlənməsinin əsas mexanizmləri qismində aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

- yaradılan banklar üçün kapitalın minimal ölçüsü;
- kapitalın tərkibinə dair irəli sürülən tələblər;
- daxili nəzarət və risklərin idarə olunması xidmətlərinin təşkili və fəaliyyəti standartları;
- maliyyə vəziyyəti və bankın ümumi riski haqqında informasiyanın açıqlanmasına dair tələblər;
- hecləşmə - nağd vəsaitlər bazarında və istiqamət baxımından əksi olan, yəni fyüçers bazarında olan öhdəliklərin balanslaşdırılması.

Risqlərin mۆxtəlif forma və nۆvlərinə qarşı bankın dayanıqlığı bankın ali menecmentinin (rəhbərliyinin) təcrübəsindən son dərəcə sıx bağılı olmaqla yanaşı həm də çox asılıdır. Risklərin idarə olunması prosesinin əsas iştirakçıları qismində Direktorlar Şurası çıxış edir. Onun funksiyalarına risklərin idarə olunması strategiyasının formalaşdırılması, kapitalın tərkibinin, eləcə də risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması metodlarının təsdiq edilməsi, hər bir səviyyədə strategiyanın bölüşdürülməsi şərtilə effektiv fəaliyyət göstərmək iqtidarında olan risk-menecment strukturunun yaradılması kimi məsələlər daxildir. Belə olan halda Direktorlar Şurası onun tərəfindən işlənilib hazırlanmış strategiyanın həyata keçirilməsi üzərində yalnız nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir və, bununla yanaşı, bankın menecerlərinə operativ fəaliyyəti tapşırır.

Risqlərin idarə olunmasının başlıca elementlərinə aşağıdakılar aiddir:

- risklərin idarə edilməsi üzrə ixtisaslaşmış təşkil edilmiş strukturun yaradılması;
- risklərin idarə olunması strategiyasının işlənilib hazırlanması;
- riskin münasib səviyyəsinin indikatorlarının üzə çıxarılması;
- risklərin təhlilinin aparılması nəzərə alınmaqla işgüzar qərarların qəbul edilməsi.

Bankın rəhbərliyi “risk strategiyası” adlandırılan məsələnin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olur.

Həmin məsələnin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı riskin kəmiyyətinə təsir edən amillərin üzə çıxarılması (identifikasiyası);

- riskə təsir göstərmək gücü nöqtəyi-nəzərdən üzə çıxarılmış amillərin təhlili;
- riskin konkret növünün qiymətləndirilməsi (nöqtəli təhlil);
- riskin optimal növünün müəyyən olunması (risklərin idarə olunmasının üçüncü bəndi ilə üst-üstə düşür);
- riskin münasib səviyyəsinə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərdən ayrı-ayrı tədbirlərin təhlili;
- riskin aşağı salınması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması.

Bank risklərinin idarə edilməsinə dair Beynəlxalq standartlar şərti olaraq üç istiqamətə bölünür :

- şəffaflığın təminatının makroiqtisadi siyasəti,
- bazarın institusional strukturu,
- maliyyə nəzarəti .

Onlar BVF, Dünya Bankı, Bazel Komitəsi, FATF (Çirkli Pulların yuyulmasının qarşısının alınmasına dair Maliyyə Tədbirlərinin hazırlanması üzrə İşçi Qrupu), OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) tərəfindən hazırlanır.

Bank nəzarəti üzrə Bazel komitəsi

1974-cü ildə Beynəlxalq hesablaşmalar bankının nəzdində yaradılmışdır. (Bazel, İsveçrə). Komitənin əsas vəzifəsi bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi sahəsində vahid standartların tətbiq edilməsidir. Bu məqsədlə Komitə üzv ölkələrin tənzimləyici orqanları üçün direktivlər və tövsiyyələr hazırlayır. Bu tövsiyyələr mütləq icra xarakteri daşımır, lakin bir çox hallarda üzv ölkələrin milli qanunvericiliyində əksini tapır.

Bazel Komitəsinin Əsas Standartları :

- Effektiv nəzarətin Əsas prinsipləri (1997 r., 2006 –cı ildə yenidən baxılıb)

- Bazel I
- Bazel II
- Bazel III

3.2.2. Banklarda kredit riskinin idarə edilməsi

Kredit riski bank riskləri arasında əsas risk sayılır. Onun idarə edilməsi bankın fəaliyyətinin effektivliyini təyin edir. *Kredit riski* borcalanın faizləri, əsas borcu və ya hər ikisini ödəyə bilməməsi nəticəsində yaranan riskdir. Səbəb, bir qayda olaraq borcalanların müflisləşməsi və ya pul vəsaitlərinin olmamasıdır.

Bundan əlavə, qeyd olunan maliyyə öhdəliklərinə borclunun alınmış kreditlər, o cümlədən banklararası kreditlər (depozitlər, borclanmalar), yerləşdirilmiş digər vəsaitlər üzrə öhdəlikləri, o cümlədən borc qiymətli kağızların, səhmlərin və kredit müqaviləsi üzrə verilmiş veksellərin alınması (geri qaytarılması) tələbləri daxil edilə bilər.

Belə ki, kredit riskində mərkəzi həlqə qismində məhz Mərkəzi Bankın qüvvədə olan mövcud aktları ilə tənzimlənən kredit borcu çıxış edir.

Kommersiya banklarının kredit əməliyyatları bank fəaliyyətinin son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli növlərindən biridir. Doğrudur, maliyyə bazarında kreditləşmə ən riskli hesab olunur, lakin bununla bərabər, kredit təşkilatlarının ən gəlirli aktivləri kimi öz mövqeyini qoruyub saxlamağın öhdəsindən gələ bilər. Məhz həmin səbəbə görə də kredit riski bank riskinin əsas növü olmuş və olmaqda da davam edir.

Qlobal miqyasda kredit riski hadisəsinə həmçinin bu və ya digər kredit təşkilatının defolta uğramaq riski də daxildir.

Kredit risklərinin *artmasının əsas səbəbləri* kimi aşağıdakıları göstərmək olar :

- Siyasi qeyri-sabitlik,
- iqtisadi tənəzzül,
- ticarət tərəfdaşlarının iflası,
- rəqabət,
- köhnəlmiş məhsul və texnologiyalar,
- vəsait çatışmazlığı,
- mövcud iqtisadi vəziyyətdə qeyri-adekvat idarəetmə,
- vətəndaş iğtişaşları, hərbi əməliyyatlar,

və digər.

Kredit risklərinin yaranmasının səbəbləri aşağıdakılar ola bilər :

- Ölkənin, bölgənin iqtisadi sistemində xoşagəlməz dəyişikliklər;
- İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində böhran vəziyyətləri;
- Sosial, iqtisadi, siyasi və iş sahəsində dəyişikliklər nəticəsində borc alanın; maliyyə nəticəsinin qənaətbəxş olmaması;
- Təminatın bazar qiymətinin dəyişməsi və ya keyfiyyətinin aşağı düşməsi (girovun);
- Borcalanın məsuliyyətsizliyi, səhlənkarlığı , kreditin istifadəsindən sui-istifadə, həmçinin borcalanın iş reputasiyasının pisləşməsi . (Goodwill)

Bununla yanaşı , bazarda kredit riskinin səviyyəsini azaldan amillər də yer alır. Kommersiya bankı üçün kredit riski vəziyyətinin yumşaldılması kimi kredit portfeli üçün formalaşan ehtiyat dəyərləndirilə bilər. Kredit portfeli üzrə ehtiyat qismində “ssudalar üzrə müvəqqəti itkilər üçün rezerv” adı altında ehtiyatlar çıxış edə bilər.

Kredit riski üçün, artıq yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, kreditlər üzrə müvəqqəti itkilər üçün ehtiyatın formalaşması xarakterik səciyyə daşıyır.

Hazırda kreditlər üzrə müvəqqəti itkilər üçün ehtiyatın formalaşdırılması hər bir kommersiya bankı tərəfindən aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir:

1. Ssudaların (kreditlərin) təsnifləşdirilməsi və ehtiyatın formalaşdırılması üzrə faktiki tədbirlərin Mərkəzi Bankın normativ sənədlərinin və kredit təşkilatının kreditlərin təsnifatı və ehtiyatın formalaşdırılması məsələləri üzrə kredit təşkilatının səlahiyyətli orqan tərəfindən qəbul edilmiş daxili sənədlərinin tələblərinə uyğunluğu. Belə olan halda kredit təşkilatının daxili sənədi olmalıdır ki, bu sənəddə kredit itkiləri üçün ehtiyatın məbləğinin müəyyən edilməsi metodologiyası mərhələlərlə təsvir edilməlidir.

2. Kreditlərin təsnifləşdirilməsi və ehtiyatların yaradılmasının əhatə dairəsi ilə bağlı bütün məlumatların kompleksli (hərtərəfli) və obyektiv təhlili;

3. Ssudaların (kreditlərin) təsnifləşdirilməsinin və (və ya) ehtiyatın formalaşdırılmasının vaxtında aparılması və ehtiyatın həcmindəki dəyişikliklərin uçot və hesabatda əks etdirilməsinin etibarlılığı. Ssudaların (kreditlərin) təsnifatının aparılması zamanı ehtiyatın məbləği bank tərəfindən kreditə xidmət prosesində ssudanın (kreditin) keyfiyyətində dəyişikliklər baş verdikdə dəqiqləşdirilə və dəyişdirilə bilər.

Kredit riskinin ölçüsü kimi ehtiyat həm konkret ssuda, həm də ssudalar portfeli üçün formalaşdırıla bilər. Əgər bank ssudalar portfeli üzrə ehtiyatları formalaşdıracaqsa, ssudalar həmcins olmalıdır. Həmcins ssudalar – bu, həmcins tələbləri olan ssudalardır. Formalaşdırılması həyata keçirilmiş ehtiyat bankın kreditləşmədə itkilərin səviyyəsinə uyğun olmalıdır və ya bank tərəfindən bu itkilərə məruz qalma ehtimalını əks etdirməlidir.

Ümumiyyətlə, bankın ssudalar üzrə mümkün itkilər üçün ehtiyatı risk faktorlarının həyata keçirilməsindən asılı olaraq 5 qrupa bölünməlidir:

I (ən yüksək) keyfiyyət kateqoriyası (standart ssudalar) – kredit riskinin olmaması (borcalan tərəfindən kredit öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi səbəbindən maliyyə itkiləri ehtimalı sıfıra bərabərdir);

II keyfiyyət kateqoriyası (qeyri-standart kreditlər) – orta dərəcəli kredit riski (borcalan tərəfindən kredit öhdəliklərini yerinə yetirməməsi və ya lazımınca yerinə yetirməməsi səbəbindən maliyyə itkiləri ehtimalı onun 1%-dən 20%-ə qədər dəyərsizləşməsinə səbəb olur);

III keyfiyyət kateqoriyası (şübhəli ssudalar) - əhəmiyyətli kredit riski (borcalan tərəfindən ssuda üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi nəticəsində maliyyə itkiləri ehtimalı onun 21%-dən 50%-ə qədər dəyərsizləşməsinə səbəb olur);

IV keyfiyyət kateqoriyası (problemlı ssudalar) – yüksək kredit riski (borcalan tərəfindən ssuda üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və ya lazımınca yerinə yetirilməməsi nəticəsində maliyyə itkiləri ehtimalı onun 51%-dən 100%-ə qədər dəyərsizləşməsinə səbəb olur);

V (ən aşağı) keyfiyyət kateqoriyası (ümitsiz ssudalar) - borcalanın ssuda üzrə öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya ondan imtina etməsi səbəbindən kreditin qaytarılması imkanı yoxdur, bu da kreditin tam (100% məbləğində) dəyərsizləşməsinə şərtləndirir.

Kommersiya bankı tərəfindən formalaşdırılan risk qruplarında, bir qayda olaraq, kredit əməliyyatlarının aparılması zamanı itkilərə görə kompensasiya faizi müəyyən edilməlidir.

Bir qayda olaraq, ümumiyyətlə, ehtiyatları əks etdirən şkala 0-dan 100% -ə qədər olan qradasiya daxilində olmalıdır.

Kredit riski müəyyən edilərkən ssudalar portfelinin keyfiyyətinə ayrıca diqqət yetirilir ki, bu da yaxşı, orta və ya pis keyfiyyət kimi müəyyən edilə bilər. Ssudaların keyfiyyətinin bölüşdürülməsi aşağıdakı əsas komponentlərdən asılıdır:

1. Borcun xidmət olunması;
2. Borcalanın maliyyə vəziyyəti.

Məlum olduğu kimi, kredit portfeli ilə kommertiya bankının digər portfelleri arasındakı keyfiyyət fərqi kreditin və kredit xarakteri kateqoriyalarının belə bir mahiyyət xüsusiyyətlərindən asılıdır ki, burada, ilk növbədə, münasibətlərin iştirakçıları arasında dəyərin qaytarılması hərəkəti, habelə münasibətlər obyektinin pul xarakteri yer alır.

Bu zaman kredit risklərinin müəyyən edilməsi qaydası bankın daxili sənədlərində öz əksini tapmalıdır. Bir qayda olaraq, sözügedən həmin daxili sənəd Mərkəzi Bankla razılaşıdırılmalıdır.

Ümumiyyətlə, bankın kredit riskinin müəyyən edilməsi qaydaları aşağıdakı elementləri ehtiva etməlidir:

(Bu elementlər bankın daxili sənədlərində mütləq şəkildə öz əksini tapmalıdır)

1) ssudaların qiymətləndirilməsi qaydası, o cümlədən ssudaların qiymətləndirilməsi meyarları, ssudaların qiymətləndirilməsinin sənədləşdirilməsi və təsdiqi qaydası;

2) ehtiyatın formalaşdırılması ilə bağlı qərarların qəbulu və icrası qaydası;

3) kreditlər üzrə borcun ümitsiz hesab edilməsi haqqında qərarların qəbul olunması qaydası;

4) borcalanın fəaliyyətinin gerçəkliyini müəyyən etmək üçün istifadə olunan qaydaların (metodların, prosedurların) təsviri;

5) borcalanın - hüquqi şəxsin fəaliyyətinin gerçəkliyini müəyyən etmək üçün istifadə olunan qaydaların (metodların, prosedurların) təsviri;

6) borcalanın maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə olunan qaydaların (metodların, prosedurların) təsviri, bu məsələ ilə bağlı istifadə edilən əsas məlumat mənbələrinin siyahısı;

7) borcalanın kredit təşkilatında açdığı bank hesabları üzrə pul vəsaitlərinin hərəkətinin əhəmiyyətlik meyarları;

8) borcalanın bank hesablarına ödənilməmiş hesablaşma sənədlərinin, büdcəyə, yerli büdcələrə və büdcədən kənar fondlara borcun, Mərkəzi Bank qarşısında vaxtı keçmiş pul öhdəliklərinin cari işinin məbləğlərinin və müddətlərinin əhəmiyyətlik meyarları;

9) borcalan tərəfindən verilən məlumatın qiymətləndirilməsi meyarları (o cümlədən, bu məlumatın tamlığı, aktuallığı, etibarlılığı), habelə borcalan haqqında məlumatların əldə edilməsi tədbirləri;

10) ssudalar üzrə ehtiyatların məbləğinin qiymətləndirilməsinin və müəyyən edilməsinin düzgünlüyünə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydası;

11) borcalan üçün vaxtı keçmiş debitor borclarının əhəmiyyətlik meyarları;

12) girovun likvidliyinin qiymətləndirilməsi qaydası və tezliyi, habelə kredit üzrə girov nəzərə alınmaqla ehtiyat məbləğinin müəyyən edilməsi (dəqiqləşdirilməsi) qaydası;

13) həm cins ssudalar portfeli üzrə kredit riskinin qiymətləndirilməsi qaydası;

14) ehtiyatın formalaşdırılması (ölçünün dəqiqləşdirilməsi) qaydası və dövriliyi;

15) kredit riskinin məbləğinə əhəmiyyətli təsir göstərən digər müddəalar.

Ümumiyyətlə, bankda kredit riskinin müəyyən edilməsi üçün metodoloji bazisə daxil olan elementlərin siyahısında kredit riskinin məbləğinin müəyyən edilməsi üçün zəruri olan digər elementlər də mövcud ola bilər.

Bundan əlavə, bankın kredit riskinin səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi çərçivəsində ilk növbədə müştərinin kredit qabiliyyətinin meyarlarını müəyyən etmək lazımdır.

Kredit qabiliyyətinin səviyyəsi bankın risk dərəcəsini müəyyən etməli və bank tərəfindən yaradılmış ehtiyatla korrelyasiya olunmalıdır. Bir qayda olaraq, borcalan – hüquqi və fiziki şəxslər üçün riskin, o cümlədən kredit riskinin qiymətləndirilməsi metodologiyası bir qədər fərqlidir.

Müştərinin kredit qabiliyyəti bir neçə meyardan ibarət olmalıdır. Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq, kredit qabiliyyətinin əsas meyarlarının bunlardan ibarət olduğunu görə bilərik:

1) bank müştərisinin fəaliyyət göstərdiyi biznes sektoru, borcalanın - hüquqi şəxsin həyata keçirdiyi fəaliyyətinin xarakteri;

2) borcalanın aldığı ssudanı vaxtında qaytarmaq imkanı və qabiliyyəti;

3) yaranan kredit borcuna vaxtında xidmət göstərmək imkanı;

4) mənfəət əldə etmək imkanı və kredit üzrə borcun ödənilməsi üçün fondun formalaşdırılması imkanı;

5) kapital (hüquqi şəxs üçün);

6) kredit sövdələşməsinin həyata keçirilməsi şərtləri;

7) müvafiq ehtiyatın düzgün formalaşdırılması üzərində müvafiq nəzarət tədbirlərinin yerinə yetirilməsi.

Bankların kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı, bir qayda olaraq, müştəri-borcalan haqqında rəy formalaşdıraraq, borcalana verilə biləcək kredit limiti müəyyən edilir. Bankların fəaliyyət təcrübəsində biz borcalanların eyni tip qruplara birləşməsini müşahidə edə bilərik ki, bu da sonradan bank tərəfindən həmin müştərilərin risk profili ilə bağlı vahid mülahizələrin formalaşmasını nəzərdə tutur. Və nəticə olaraq bu, sözügedən həmin qrupa daxil olan bütün borcalanlar üçün vahid yanaşmaların formalaşmasına gətirib çıxarır.

Bir qrup müştəri üçün vahid yanaşmaların tətbiq edilməsi nəticəsində bank tərəfindən limit demək olar ki, bu qrup üçün eyni şəkildə hesablanır. Amma istənilən halda, bankın müştəri barədə rəyi fərdidir və tam olaraq konkret müştərinin profilindən asılıdır.

Kredit riskinin müəyyən edilməsində borcalanın kredit tarixçəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bankların böyük əksəriyyəti kredit tarixçəsini borcalan tərəfindən müəyyən müddət ərzində kreditlər üzrə kredit öhdəliklərinin ödənilməsi dinamikası kimi qəbul edir. Praktikada borcalanın kredit tarixçəsi iki seqmentdən ibarətdir, birinci seqment keçmiş təqvim ilinin məlumatlarını, ikinci seqment isə cari təqvim ilinin kredit tarixçəsini özündə əks etdirir.

Borcalanın maliyyə vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi çərçivəsində bank aşağıdakı göstəriciləri araşdırmağa cəhd edir:

1) ümumi mənfəət norması - əməliyyat və satışdankənar gəlirlərin və xərclərin uçotundan əvvəl təsərrüfat birliyinin ümumi gəlirliliyini, yəni istehsalın rentabelliği əks etdirir;

2) xalis mənfəət norması - məhsulların istehsalı və satışı üzrə bütün məsrəflər nəzərə alınmaqla hesablanır, məhsulun (xidmətlərin) satışının rentabelliyini xarakterizə edir;

3) cari likvidlik əmsalı - təşkilatın likvidliyinin ümumi qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur, qısamüddətli kreditor borclarının likvid qısamüddətli dövriyyə aktivləri ilə hansı dərəcədə əhatə olunduğunu xarakterizə edir;

4) xalis aktivlərin dəyəri - balansın likvidliyini xarakterizə edir, öz vəsaitləri hesabına formalaşan əmlakın dəyərini əks etdirir.

Kredit qabiliyyətinin daha dolğun tərifinin ifadə olunması üçün bəzi banklar kreditor borclarının dəyişmə dinamikasını da araşdırır.

Bu göstəricilərin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən, bank borcalanın maliyyə vəziyyəti haqqında yaxşı, orta və ya pis kimi qiymətləndirilə bilən nəticə çıxarır. Borcalanın maliyyə vəziyyəti kimi təsnifləşdirilməsi üçün daha konkret tələblər hər bir bank üçün fərdidir.

Bankda, artıq qeyd edildiyi kimi, kredit risklərin qiymətləndirilməsi üçün öz metodikası mövcud olmalıdır, burada dörd göstəricinin hamısı yer almalı, onların hər biri üçün balların təyin edilməsi proseduru işlənib hazırlanmalı, balların ümumi sayı 100-500 bal olmalı, şkalanın ifrat nöqtələri borcalana lazımi məbləğin verilməsi və ya kredit verməkdən imtina edilməsi barədə qəbul edilmiş qərarlara uyğun olmalıdır.

Kredit tarixçəsi iki mövqedən xarakterizə oluna bilər:

1) müsbət – kredit borcu üzrə bütün öhdəliklərin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirildiyini və kredit müqaviləsinin qüvvədə olduğu müddətdə 5 təqvim günü daxil olmaqla, ümumilikdə 30 təqvim gündən artıq olmayan zaman

kəsiyində faiz və (və ya) əsas borc üzrə borc alandan asılı olmayan səbəblərə görə vaxtı keçmiş ödənişlərin baş verdiyini nəzərdə tutur;

2) mənfə - əgər kredit müqaviləsi üzrə ödənişlər mövcud deyilsə və həmin ödəmələrin olmaması ödənişlərin aparılmadığı zaman kəsiyində faizlə yaxud əsas borc üzrə əmələ gəlmək şərtilə 5 gündən artıq, lakin 30 gündən az bir dövrü əhatə edirsə ssuda üzrə öhdəliklər fərqli, qeyri-pul vasitəsilə ödənilə bilər, və ya sözügedən öhdəliklərin həyata keçirilməsi zəminin kredit müqaviləsi üzrə hərəkətlər nəticəsində təmin edilibsə (onun mövcudluğu təqdirdə).

Bundan əlavə, kredit riskinin müəyyən edilməsi metodologiyasının bir hissəsi kimi, hər bir kommərsiya bankı verilmiş kreditlər üzrə minimum ehtiyatı hesablayır ki, bu da verilmiş ssudalar üzrə təxmin edilən ehtiyatın və müvafiq ssuda keyfiyyət qrupu üzrə girovun yaxud zəminin dəyərinin məcmusu kimi hesablanır.

Nəticədə, kommərsiya bankının işçiləri bütün lazımı hesablamaları apardıqdan sonra rəqəmsal ifadədə, bal şəklində konkret borcalan üçün bal toplaya və borcalana – hüquqi şəxsə kreditin verilməsinin mümkün olub-olmadığını müəyyən edə bilərlər. Bunun mümkün olduğu təqdirdə isə həmin müştəri – hüquqi şəxs üçün kredit limitinin nədən ibarət olacağı təyin olunur.

Beləliklə, kredit riskini azaltmağın əsas yolları :

- “keyfiyyət” kateqoriyaları üzrə müştərilərin təsnifatı;
- hər borcalana kredit riski limitinin müəyyən edilməsi;
- ölkənin sənaye sahələri və regionları üzrə kredit limitlərinin müəyyən edilməsi;

- kredit portfelinin diversifikasiyası, yəni onların daha kiçik məbləğlərə bölünməsi və çoxlu sayda borcalanlar arasında bölüşdürülməsi, kredit şərtlərinə, təminat növünə, sahəyə görə bölgüsü;

- borcalanın əsas məbləği və faizləri ödəmək qabiliyyətinin (kredit qabiliyyətinin) ilkin qiymətləndirilməsi;

- müştərinin kredit tərəfinin öyrənilməsi, o cümlədən kredit resurslarından istifadəyə nəzarət.

Kredit riskinin idarə edilməsi özündə aşağıdakıları ehtiva edir:

- *Kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi.* Kredit riskinin idarə edilməsinin ən geniş yayılmış, özünü sübut etmiş metodudur. Bu məsələyə hər bəknin öz yanaşması var. Bununla yanaşı, müştərinin kredit tarixçəsi də yoxlanılır.
- *Diversifikasiya.* Bankın kredit portfelində müxtəlif müddətli, təyinatlı, ölçülü, təminatlı kreditlər nə qədər çox olarsa, kredit riski bir o qədər az olar.
- *Kifayət qədər təminatın (girovun) cəlb olunması.* Bu üsul verilmiş kreditin və ona hesablanmış faizlərin demək olar ki, qaytarılmasına tam zəmanət verir. Kreditin qaytarılmaması zamanı bank girov qoyulmuş aktivi satmaq hüququna malikdir. Belə olduğu halda bank öz itkilərini qarşılıqlamış olur.

3.2.3. Valyuta risklərinin idarə edilməsi

Sözün geniş mənasında *valyuta əməliyyatları* – bu, nominal dəyəri xarici valyuta ifadə edilmiş sənədlər və sövdələşmələrin rəsmiləşdirilməsi üzrə ardıcıl hərəkətlərin məcmusudur. Onlar kredit təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların bütün növlərini əhatə edə bilər.

Dar mənada valyuta əməliyyatları – bu, xarici valyutanın alışı və satışı üzrə sövdələşmələrdir.

Valyuta – bu, xarici dövlətlərin pul nişanlarıdır:

- 1) Xarici dövlətin ərazisində dövriyyədə olan və onun ərazisində qanuni ödəniş vasitəsi hesab edilən banknot, xəzinədarlıq biletləri, sikkələr şəkində pul nişanları, eləcə də tədavüldən çıxarılan yaxud çıxarılmış, lakin mübadilə edilməli olan pul nişanlarıdır;
- 2) Xarici dövlətlərin pul vasitələrində, eləcə də beynəlxalq pul yaxud hesablama vahidlərində bank hesablarında və bank əmanətlərində yerləşdirilən vəsaitlər.

“Valyuta sərəvətlərinə” aşağıdakılar aiddir:

- xarici valyuta;
- xarici valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızlar;
- qiymətli metallar;
- qiymətli daşlar

Valyuta əməliyyatlarının subyektləri qismində sövdələşmələr və hesablaşmalar həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər (rezidentlər, qeyri-rezidentlər), eləcə də valyuta bazarlarında və beynəlxalq hesablaşmalar sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin vasitəçiləri və iştirakçıları çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasında xarici valyuta ilə aparılan əməliyyatlar qəbul edilmiş *“Valyuta tənzimi”* haqqında Qanuna, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının normativ sənədlərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsinin əsas orqanı - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankıdır.

Yuxarıda adı çəkilən Qanuna uyğun olaraq, banklara maddi dəyərlərin istehsal, ticarəti və sığortası qadağan olunur. Banklar yalnız valyuta və kredit risklərini sığorta edə bilirlər.

Valyuta əməliyyatların menecmenti

Valyuta əməliyyatları üzrə risk-menecmentin həyata keçirilməsi zamanı aşağıdakılar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir:

- 1) Valyuta əməliyyatları sahəsində kredit təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən siyasətin düzgün və məntiqli şəkildə qurulması;
- 2) Valyuta əməliyyatları üzrə tam və müfəssəl metodoloji bazasının yaradılması;
- 3) Valyuta əməliyyatları həyata keçirən struktur bölmələri arasında vəzifə öhdəliklərinin və təşkiledici əlaqələrin effektiv bölüşdürülməsi;
- 4) Valyuta risklərinin idarə olunmasının təşkili.

Ayrı-ayrı valyuta əməliyyatları çərçivəsində menecmentin əsas istiqamətləri sırasında aşağıdakıların idarə olunması qeyd edilə bilər:

- Valyuta risklərinin, valyuta əməliyyatların həyata keçirilməsi zamanı əməliyyat və digər yanaşı risklərin idarə olunması;
- Müştərilərin valyuta hesablarının açılması və aparılmasının idarə olunması;
- Kommersiya bankının qeyri-ticarət əməliyyatlarının idarə olunması;
- Xarici valyutanın gətirilməsi və çıxarılmasının idarə olunması;
- Xarici banklarla müxbir münasibətlərin təyin edilməsinin idarə olunması;
- Konversiya əməliyyatlarının idarə olunması;
- əmtəə və xidmətlərin ixracı və idxalı ilə bağlı beynəlxalq hesablaşmalar üzrə əməliyyatların idarə olunması;
- Bank tərəfindən valyuta vəsaitlərinin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatların idarə olunması;

- Xarici valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların idarə olunması;
- Ehtiyatların yaradılmasına yönəlmiş əməliyyatların idarə olunması;
- Öhdəliklərin yerinə yetirilməsi təminatının idarə olunması;
- Əməliyyatların ilkin qeydiyyatının idarə olunması;
- Valyutanın qaytarılmasının (repatriasiyasının) idarə olunması.

Valyuta risklərinin idarə olunmasına bank menecmentinin açıq valyuta mövqeyinin, hecləşmə risklərinin, translyasiya risklərinin, dönərlilik risklərinin, konversiya risklərinin, kommersiya risklərinin, texnoloji risklərinin, valyuta mübadilə məzənnəsinin dəyişməsi riskinin, köçürmə riskinin, sövdələşmə riskinin, ehtiyatların yaradılması üzrə aparılan əməliyyatların idarə olunması kimi məsələlər daxildir.

Banklar özlərinin *müştəri kontingenti tərəfindən valyuta hesablarının açılması və aparılması* zamanı hesabların növlərinin, strukturunun, müddətlərinin, hesabların qeydiyyatdan keçirilməsinin və aparılmasının, mümkün əməliyyatlar və hesablar üzrə minimal qalıqlar üzərində nəzarətin, onların açıq valyuta mövqeyinə təsirinin, eləcə də hesablar üzrə əməliyyatların aparılması üçün vəsaitlərin ehtiyatlarının yaradılmasının idarə olunmasını həyata keçirir.

Qeyri-ticarət əməliyyatların yerinə yetirilməsi zamanı idarəetmə prosesi özündə xarici valyuta və çeklərinin alqı-satqısı qaydasının, eləcə də vəsaitlərin ehtiyatının formalaşdırılması qaydalarına riayət edilməsi üzərində nəzarət tədbirlərinin təşkilini; korporativ və fərdi bank kartlarına xidmətlərin göstərilməsi və buraxılışı üzrə nəzarətin təşkilini, eləcə də

qeyd olunmuş əməliyyatların bank üçün effektivliyinin təhlilini ehtiva edir.

Xarici valyutanın gətirilməsi və çıxarılması gətirilən və çıxarılan nağd pul vəsaitlərinin qanuniliyi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi bank tərəfindən verilən arayışların sayı və düzgünlüyü vasitəsilə idarə olunur.

Xarici banklarla müxbir münasibətlərin təyin edilməsi menecmenti LORO və NOSTRO hesablarının fəaliyyət göstərməsinin effektivliyinin hesablanmasından, müxbir münasibətlər və əməliyyatlar üzrə ödənişlər haqqında müqavilələrin düzgün qaydada rəsmiləşdirilməsindən, hesabların vaxtli-vaxtında üzləşdirilməsindən və hesablaşmalarda bütün kənarlaşmaların üzə çıxarılmasından, müxbir hesabların bağlanması düzgünlüyündən ibarətdir.

Konversiya əməliyyatlarının idarə olunmasına müddətli sövdələşmələrin idarə olunması aiddir: SPOT, forvard, arbitraj, onların vaxtli-vaxtında yerinə yetirilməsi, açıq mövqeyə təsiri üzərində nəzarət və bankın riskləri.

Beynəlxalq hesablaşmalar üzrə əməliyyatların yerinə yetirilməsi zamanı banklar beynəlxalq hesablaşma formalarını (sənədli inkasso və sənədli akkreditivlər, köçürmələr) və zəmanət əməliyyatlarının düzgün tətbiq olunması, eləcə də sövdələşmələrin pasportlarının rəsmiləşdirilməsi və yoxlanılmasını idarə edir.

Valyuta vəsaitlərinin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatların, eləcə də *xarici valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızlarla əməliyyatların idarə olunması* menecmentin manatla aparılan analogi əməliyyatlar üçün qəbul edilmiş ümumi istiqamətlər üzrə yerinə yetirilir. İstisna hallar bu əməliyyatların açıq valyuta mövqeyinə təsirinin, valyuta məzənnələrinin

hərəkəti ilə bağlı bu əməliyyatların həddindən artıq qiymətləndirilməsinin, eləcə də həmin əməliyyatlar üzrə mümkün itkilərə ehtiyatların hədsiz dərəcədə qiymətləndirilməsinin idarə olunmasının zəruriliyi ilə bağlıdır.

Ehtiyatların yaradılması üzrə əməliyyatlar Azərbaycanın Mərkəzi bankı tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının ayrı-ayrı növləri üçün ehtiyatların yaradılması normalarına riayət edilməsi ilə, eləcə də ehtiyatların yaradılması müddətlərinin qaytarılması və vəsaitlərin köçürüldüyü əməliyyatın müddətləri ilə idarə olunur.

Öhdəliklərin təminatının menecmenti əməliyyatda iştirak edən ölkələrin valyuta qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməklə hüquqi cəhətdən düzgün və savadlı tərtib edilmiş daha effektiv təminatın seçimi üzərində nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Valyuta əməliyyatlarının *ilkin qeydiyyatı* ilkin qeydiyyat üçün sənədlərin rəsmiləşdirilməsi qaydasına və rəsmiləşdirmə müddətlərinə riayət edilməsinin, qeydiyyata icazənin alınması yaxud imtina edilməsinin əsaslandırılmasının idarə olunmasını nəzərdə tutur.

Valyutanın qaytarılması menecmenti qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda xarici valyutanın vaxtında və tam şəkildə qaytarılması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini, eləcə də valyutanın qaytarılmadığı təqdirdə bütün halların əsaslandırılmasının yoxlanılmasını nəzərdə tutur.

Banklarda risklərinin yaranması adətən *açıq mövqelər* ilə bağlıdır.

Açıq mövqenin idarə edilməsi aktivlərin və passivlərin idarə olunması ilə sıx bağlıdır. Əsas tərifləri müəyyən edək:

Maliyyə aləti üzrə *uzun mövqe* - əldə edilmiş maliyyə alətidir.

Maliyyə aləti üzrə *qısa mövqe* – satılmış maliyyə alətidir.

Təmiz mövqe - eynicinsli maliyyə alətləri üzrə uzun və qısa mövqələrin saldodur.

Açıq mövqe – xalis mövqələrin bir-birini kompensasiya etmədiyi kəmiyyətdir.

Açıq mövqe üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi – qiymətli kağızlar portfelinin, qiymətli metallara investisiya yatırımları riskinin və valyuta riskinin idarə edilməsində istifadə olunan maliyyə risklərinin idarə olunmasının universal üsuludur.

Nümunə olaraq açıq valyuta mövqeyinin idarə olunmasında banklar tərəfindən toplanmış təcrübədən istifadə edərək maliyyə risklərinin idarə olunmasının bu üsulunu nəzərdən keçirək.

Valyuta əməliyyatları zamanı bank bir valyuta alır, digərini isə satır. Nəticədə bankın aktivlərin və passivlərində məzənnəsi dəyişə bilən müxtəlif valyutalar meydana çıxır. Nəticədə, müəyyən məqamda bankın aktivi onun passivini (bank mənfəət əldə edir) və ya əksinə, passivi aktivi üstələyə bilər (bank zərər alır).

Valyuta mövqeyi – bankın xarici valyutada tələb və öhdəliklərinin nisbətidir. Əgər tələblər və öhdəliklər üst-üstə düşürsə, o zaman valyuta mövqeyi *qapalı*, əks halda isə *açıq* hesab olunur.

Bankın valyuta riski ilə əlaqəli olan *məhz açıq valyuta mövqeyidir*, çünki əməliyyatın bağlanması anında məzənnə əlverişsiz istiqamətdə dəyişə bilər.

Qısa açıq valyuta mövqeyi – belə bir mövqedir ki, bu zaman satılan valyuta üzrə passivlər və öhdəliklər həmin mövqe üzrə aktivləri və tələbləri üstələyir.

Uzun açıq valyuta mövqeyi – belə bir mövqedir ki, burada alınmış valyuta üzrə aktivlər və tələblər passivləri və öhdəlikləri üstələyir.

Bu zaman əgər sövdələşmənin vaxtı, bu mövqelərin həcmi və valyutası tamamilə üst-üstə düşərsə, qısa valyuta mövqeyi uzun valyuta mövqeyi ilə kompensasiya edilə bilər.

Açıq mövqelərin idarə olunması məqsədilə sərhəd qiymətləri sistemi – limitlər müəyyən edilir. Bu göstəricilərin faktiki qiymətləri onların qiymətlərindən artıq olarsa, icazə verilən risk səviyyəsinin üstələnməsi qeydə alınır.

Açıq mövqeni müntəzəm zəmin üzərində idarə etmək üçün xüsusi hesabatlar hazırlanır.

Valyuta risklərinin idarə edilməsi.

- *Kredit müqaviləsində təsbit olunmuş forvard məzənnəsinin nəzərə alınması ilə ssudaların bir valyutada verilməsi zamanı onun digər valyutada ödənilməsi.* Bu tədbir banka kreditin verildiyi valyuta məzənnəsinin mümkün enməsi ilə bağlı yarana biləcək itkilərdən qorunmağa imkan yaradır. Lakin bu məsələ valyuta məzənnəsinin artması zamanı ona əldə edilə biləcək mənfəətin kifayət qədər əhəmiyyətli hissəsinə sahib olmaqda maneçilik də törədə bilər.
- *Forvard valyuta müqavilələri* – sövdələşmə məbləğinin və forvard mübadilə məzənnəsinin razılaşmada təsbit edilməsi zamanı xarici valyutanın alışı və satışı haqqında bank və müştəri arasında müddətli sazişlərin bağlanılmasını nəzərdə tutan əməliyyatlar. Bu, valyuta riskinin idarə olunmasının başlıca alətidir.
- *Fyüçers valyuta müqavilələri.* Forvard valyuta kontraktları kimi eyni rola malikdir, lakin onların razılaşma şərtlərinə asanlıqla yenidən baxıla bilər. Hələki geniş şəkildə yayılmamışdır.

- *Valyuta svopları* – gələcəkdə müxtəlif valyutalarda ödəmələr seriyasında mübadilə haqqında iki tərəf arasında əldə olunan raxılaşma.
- *Ödəmələrin sürətləndirilməsi yaxud ləngidilməsi* (“*leads and lags*” taktikası) Valyuta məzənnələrində baş verə biləcək tərəddüdlərlə əlaqədar proqnozlara və gözləntilərə uyğun olaraq bank öz debitorlardan ödəmələrin sürətləndirilməsini yaxud ləngidilməsini tələb etmək hüququnu özündə saxlayır. Bu metod valyuta riskini tam şəkildə aşağı salmır, çünki verilən proqnozlarda səhv etmək təhlükəsi qalmaqda davam edir.

3.2.4. Faiz risklərinin idarə edilməsi

Faiz dərəcəsi – bu, müəyyən zaman müddəti, adəti üzrə bir il üçün borc kapitalına faiz ödənişlərinin nisbi kəmiyyətidir. İl ərzində faiz ödəmələrinin mütləq cəminin borca götürülmüş vəsaitlərin orta kəmiyyətinə nisbəti kimi hesablanır.

Faizin bazar səviyyəsində baş verən dəyişikliklərə reaksiyanın verilməsi dərəcəsinə görə təsbit olunmuş faiz dərəcələri və üzən faiz dərəcələri ayırd edilir.

Təsbit olunmuş faiz dərəcələri borca alınmış resursların bütün istifadə müddətinə birtərəfli qaydada yenidən nəzərdən keçirilməsi hüququ olmadan təyin edilir. Həm borcalan, həm də kreditor üçün bu o deməkdir ki, bazar faiz dərəcələrinin tərəddüdlərindən asılı olmayan faizlər üzrə xərclərin (gəlirlərin) proqnozlaşdırılması üçün imkan yaranır.

Üzən faiz dərəcələri – bu, orta- və uzunmüddətli borcalınmalar üzrə dərəcələrdir ki, onlar iki tərkib hissədən: bazar konyunkturasına uyğun surətdə dəyişən hərəkətli hissədən əsasən (bir qayda olaraq, kredit resursların təklif edilməsinin banklararası dərəcələrdən istifadə olunur), eləcə də adəti üzrə

kreditləşmənin yaxud borc qiymətli kağızların tədavülünün bütün dövrü ərzində dəyişməz olaraq qalan təsbit olunmuş kəmiyyətdən əmələ gəlir. Təsbit olunmuş artıqlığın miqdarı sövdələşmənin şərtləri və onun risk dərəcəsindən asılı olur.

Nominal və real faiz dərəcəsi ayırd olunur. Dərəcələr arasında qarşılıqlı bağlılıq aşağıdakı ifadə şəklində təqdim edilə bilər.

$$i = r + e,$$

burada, i – nominal yaxud bazar faiz dərəcəsi;

r – real faiz dərəcəsi;

e – inflyasiya tempi.

Banklararası faiz dərəcələri – bu, banklararası pul-kredit bazarında kreditlər üzrə faiz dərəcələridir. Bu dərəcələr daha hərəkətlidir və bazar konyunkturuna daha yüksək dərəcədə səmtləşir.

Banklararası bazar – bu, kredit resursların topdansatış bazarıdır, həmin bazar kommersiya banklarına daha yaxşı şərtlər çərçivəsində yerləşdirilməsi mümkün olmayan müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri üzrə gəlirlərin əldə olunması və likvidliyin təmin edilməsi məqsədləri üçün pul aktivlərinə əlçatanlığı təmin etmək imkanı verir.

Beynəlxalq banklararası maliyyə bazarında daha geniş yayılmış olan faiz dərəcələri arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- **LİBOR** – bu, müxtəlif müddətlər: 1, 2, 6 və 12 ay üzrə London bankları tərəfindən beynəlxalq bazarda pul vəsaitləri təklifinin dərəcələridir. Hər bir iri London bankı bazar konyunkturasından asılı olaraq LİBOR dərəcəsini müstəqil surətdə təyin etmək və dəyişmək iqtidarındadır. Sözün dar mənasında LİBOR – bu, Böyük Britaniyanın ər

iri bankları tərəfindən vəsaitlərin təklifi üzrə orta faiz dərəcəsidir;

- EVRİBOR – bu, kredit resurslarının təklifinin Avropa banklararası dərəcəsidir.

Faiz riski – bu, zaman baxımından faiz dərəcələrinin səviyyəsində baş verən dəyişikliklər nəticəsində maliyyə itkilərinin ehtimalıdır.

Kommersiya bankları münasibətində faiz riski aktivlər, passivlər və kredit təşkilatının balansdankənar alətlər üzrə faiz dərəcələrinin səviyyəsində baş verən dəyişikliklər nəticəsində hətta bank kapitalının dəyərinin itirilməsinə qədər belə bankın əldə etdiyi xalis gəlirin azalması riski kimi müəyyən edilə bilər. Bu isə o deməkdir ki, faiz riski kredit təşkilatının faiz dərəcələrində baş verən əlverişsiz dəyişikliklərinə məruz qalma səviyyəsini əks etdirir. Faiz dərəcəsinin qəbul edilməsi kommersiya bankı üçün tamamilə normal bir hadisədir, və belə bir risk həm də əlavə mənfəətin əldə olunması mənbəyi qismində çıxış edə bilər. Bununla bərabər, həmin bank üçün artıqlıq təşkil edən risk səviyyəsi konkret iqtisadi şəraitdə bəzi hallarda bu bankın maliyyə vəziyyəti üçün kifayət qədər ciddi təhdidlər yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Faiz riski sahəsində risk-menecmentin başlıca məqsədi faiz dərəcələrində baş verən tərəddüdlərin bankın maliyyə nəticəsinə təsirinin qiymətləndirilməsi və idarə olunmasından ibarətdir.

Faiz riski pul bazarının gələcək vəziyyəti ilə bağlı mövcud olan informasiyaların qeyri-müəyyənliyi nəticəsində, eləcə də, misal üçün, inflyasiya templərinin, büdcə kəsiri miqdarının, daxili milli məhsulun artım templərinin və bu kimi digər makroiqtisadi göstəricilərin dəyişikliyi səbəbindən əmələ gəlir. Faiz riski amillərinə həm də kommersiya bankının maliyyə dayanıqlığı kimi factor da aid edilə bilər.

Bazel komitəsi tərəfindən faiz dərəcəsi riskinin idarə olunması Prinsiplərində (1997) faiz riskinin dörd mənbəyi qeyd olunmuşdur: 1) qiymət dəyişməsi riski; 2) gəlirlilik əyrisinin dəyişməsi riski; 3) bazis riski; 4) opsiyonlarla bağlı risklər.

Qiymət dəyişməsi riski. Bu amil kommertsiya bankının faiz riskini daşdığından başlıca səbəbi qismində çıxış edir. Risk aktivlərin və passivlərin ödənilməsi müddətləri üzrə yaranan qeyri-balanslı vəziyyətin, eləcə də balansdan kənar maddələrin (təsbit olunmuş dərəcələrin tətbiqi halı üçün) ya da faiz dərəcələrinə yenidən baxılmasının müxtəlif dərəcəli təciliyi (üzən faiz dərəcələrinin tətbiq olunduğu təqdirdə) əmələ gəlməyə başlayır. Məsələn, əgər bank qısamüddətli depozit hesabına təsbit olunmuş faiz dərəcəsi ilə uzunmüddətli ssudanı fondlaşdırırsa, o zaman həmin bank bazaar faiz dərəcələri yüksəldiyi təqdirdə əməliyyatdan əldə olunan xalis gəlirin aşağı düşməsi ilə üz-üzə qalmalı olacaq. Həmin azalma onunla əlaqədar baş verəcək ki, ssuda üzrə pul axınları bütün dövr ərzində təsbit olunmuş qalmaqda davam edəcək, resurs bazası üzrə pul axınları isə qeyd olunmuş depozitin ödənilmə müddəti bitdikdən sonra artacaq, çünki onun yenidən maliyyələşməsi yalnız daha yüksək faiz dərəcəsi ilə mümkün ola bilər.

Gəlirlilik əyrisinin dəyişməsi riski. Zaman baxımından aktivlər və passivlər üzrə faiz dərəcələrində baş verən dəyişikliklərin üst-üstə düşməməsi müxtəlif faiz dərəcələri arasında qarşılıqlı əlaqəni (ya da faiz dərəcələrinin zaman strukturunu) əks etdirən qrafik əyrisinin konfigurasiyası və formasının dəyişikliklərə uğradığı təqdirdə riskə gətirib çıxara bilər. Riskin həmin bu növü o həqlda əmələ gəlməyə başlayır ki, gəlirlilik qrafiki əyrisində baş verən gözlənilməz dəyişikliklər bankın

gəlirlərinə və əməliyyatın əsasını təşkil edən dəyərə mənfi təsir göstərmiş olur.

Bazis riski. Həmin risk təkrar qiymətləndirilməsi zamanı özünün xarakteristikalarına görə fərqlərə malik olmayan müxtəlif maliyyə alətləri üzrə əldə olunmuş və ödənilmiş faizlərin tənzimlənməsi zamanı qeyri-təkmil korrelyasiya nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn, depozit hesabına ABŞ xəzinədarlığının bir aylıq vekselləri üzrə faiz dərəcəsi bazasında bir illik götürülmüş, eləcə də dəyəri hər ay LIBOR dərəcəsi əsasında təkrar qiymətləndirilməsi aparılan kredit bir il müddətinə maliyyələşdirildiyi bir şəraitdə, bank qiymətləndirmənin əsasını təşkil edən iki dərəcə arasında mövcud olan marjanın gözlənilməz dəyişməsi riskinə məruz qalır.

Opsionlarla bağlı risklər. Opsion sövdələşmələri öz sahiblərinə istiqrazlar, veksellər və digər faizli qiymətli kağızlarla aparılan sövdələşmələr üzrə alış, satış ya da şərtlərinin dəyişməsinə olan hüququ təmin etmiş olur. Həmin bu sətərə özünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə borcalanlar tərəfindən kreditlərinin müddətdən əvvəl ödəmək hüququnu, eləcə də tələb edilmə ilə bağlı müəyyən olunmuş müddətdə öncə depozitlərin götürülməsi hüququnu da aid etmək olar. Banklar tərəfindən bu kimi sövdələşmələrə gedilməsi onlar üçün əhəmiyyətli faiz risklərinin əmələ gəlməsi ilə nəticələnə bilər, çünki müddətlər üzrə aktivlər və passivlərin balansında mümkün dəyişikliklərin baş verməsi reallaşa bilər.

Bu isə o deməkdir ki, faiz dərəcələrində bu və ya digər dəyişikliklərin olması həm bankın gəlirlərində, həm də onun kapitalının dəyərində mənfi əks oluna bilər.

Faiz riskinin qiymətləndirilməsinin əsas metodları qismində aşağıdakı üsulları qeyd edə bilərik:

- Faiz dərəcələrinin dəyişməsinə məruz qala biləcək aktivlər və passivlər arasında fərqi müəyyən edən təhlil metodu (QƏP (ingl.GAP));
- Dürasiya metodu;
- Ssenari modelləşməsi.

GAP-təhlili metodu

Bu üsul aktivlərin və öhdəliklərin həcmələri arasında fərqləri ölçülməsinə əsaslanır ki, burada qeyd etdiyimiz aktivlərin və öhdəliklərin dəyəri verilmiş zaman kəsiyindən sonra dəyişikliklərə məruz qalmalı olacaq. Bununla bərabər, tələblər və öhdəliklər faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi sürətinə, eləcə də dərəcələrin yeni səviyyəsinə keçidinə uyğun olaraq qruplara bölünür. Adəti üzrə aşağıdakı təsnifat tətbiq olunur:

- RSA - hərəkətli faiz dərəcələrinə malik aktivlər;
- RSL - hərəkətli faiz dərəcələrinə malik passivlər.

Aktivlərin və passivlərin qeyd etdiyimiz həmin kateqoriyaları arasında nisbət bankın faiz riskinə məruz qalma dərəcəsini xarakterizə edir. Bu təhlil GAP-təhlil kimi tərif olunur, habelə faiz riskinin qiymətləndirilməsi istiqamətində tətbiq oluna biləcək üsullar sırasında ən sadə metod kimi dəyərləndirilir. Əgər $RSA > RSL$ olarsa, o zaman GAP göstəricisi müsbət hesab olunacaq, əgər $RSA < RSL$ olarsa, onda sözügedən göstərici mənfi kimi dəyərləndiriləcək.

Əgər faiz dərəcələrinin artımı müşahidə olunursa, bank üçün GAP göstəricisinin müsbət olduğu nisbət daha əlverişli hal kimi qəbul ediləcək, yəni hərəkətli faizlərə malik aktivlərin sayı passivlərin müvafiq kəmiyyətini üstələmiş olacaq, bununla əlaqədar aktiv və passiv əməliyyatlar üzrə dərəcələrdə qırılmalar artacaq, yəni faiz marjası böyümüş olacaq.

Əksinə, faizin bazar səviyyəsində azalmalar baş verdiyi təqdirdə əks taktikaya riayət etmək daha məqsədəuyğun

hesab olunacaq, yəni təsbit olunmuş dərəcələrə malik olan aktivlərin üzən faiz dərəcələri olan passivlərlə möhkəmləndirmək daha düzgün qərar kimi dəyərləndiriləcək.

Ümumilikdə, faiz dərəcələrinin ödənilmə (tələb edilmə) müddətlərinə, eləcə də təkrar nəzərdə keçirilmə təciliyyəsinə görə aktivlərin və passivlərin qeyri-balanslı hala gəlməsi nəticəsində xalis faiz gəlirin (yəni, M faiz marjasının) həssaslığı aşağıdakı asılılıqla ifadə olunur:

$$M = GAP \times \Delta i,$$

burada Δi – faiz dərəcələrinin gözlənilən dəyişikliyi.

Bankın faiz riskinə məruz qalma dərəcəsini qiymətləndirmək üçün həm də aşağıdakı göstəricidən istifadə edirlər:

$$IR = GAP : A,$$

burada A – netto-aktivlərdir.

Faiz riskinin idarə olunması faiz dərəcələrinin dəyişməsi tsikli ərzində faiz marjasının maksimallaşdırılması vəzifəsini nəzərdə tutur. Belə idarəetməyə dair bir neçə yanaşma mövcuddur:

- 1) Dərəcələrə, müddətlərə, iqtisadiyyatın sektorlarına görə diversifikasiya olunmuş aktivlər profelinə dəstəkləmək və bunun sayəsində onun maksimal likvidliyin təmin edilməsinə cəhd göstərmək, ödənilmə müddətlərinə görə aktivləri və passivləri maksimum dərəcədə balanslaşdırmaq;
- 2) faiz dərəcələrinin tsiklinin hər bir mərhələsi üçün bankın aktivlərinin və passivlərinin idarə olunmasının müvafiq strategiyasını tətbiq etmək. Məsələn, aşağı faiz dərəcələri mərhələsində onların artımını gözləyərkən vəsaitlərin borlanması müddətlərini artırmaq, təsbit olunmuş faiz dərəcələrinə malik kreditlərin həcmi aşağı salmaq, investisiyaların müddətini azaltmaq, uzunmüddətli istiqrazları

cəlb etmək, kredit xətlərini bağlamaq məqsədəuyğun hesab olunur.

Faiz riskinin məhdudlaşdırılması üsulu qismində kommersiya bankları tərəfindən GAP-ın limitləşdirilmiş göstəricisinin həm mütləq, həm də nisbi miqdarından (aktivlərin passivlərə faiz dərəcələrinin dəyişməsinə qarşı həssas olanların nisbəti kimi), yaxud faiz riskindən əldə edilən xalis faiz gəlirinin (M) maksimal həssaslığının məhdudlaşdırılmasından istifadə oluna bilər.

Dürasiya metodu

Bu üsul faiz dərəcələrinin səviyyəsinin proqnozlaşdırılan hərəkəti zamanı bankın kapitalının dəyərində gözlənilən dəyişikliklərin baş verməsini qiymətləndirməyə imkan yaradır. GAP *dürasiyası* – aktivlərin və passivlərin *dürasiyası* arasında fərgi göstərir. GAP *dürasiyasını* hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$DGAP = DA - (DL \times L : A),$$

burada DA – aktivlərin *dürasiyası*;
 DL – passivlərin *dürasiyası*;
 L – passivlər;
 A – aktivlər.

Dürasiyanın müəyyənləşdirilməsi zamanı ancaq faiz şəklində gəlir gətirən alətlər (faiz alətləri) nəzərə alınır.

Hesablamalar bir neçə mərhələdən ibarət olmaqla həyata keçirilir.

1. Bütün aktivlər və passivlər “faiz” alətlərinə və faiz şəklində gəlir gətirməyənlərə bölünür.
2. *Dürasiya QəPinin* hesablanması zamanı həm aktiv və öhdəliklərin *dürasiyasından*, həm də bankın aktivlərinin və öhdəliklərinin dəyərindən istifadə olunur.

Ayrıca alətin dürsiyasının hesablanması üçün aşağıdakı düstur tətbiq olunur:

$$D = \frac{\sum_{t=1}^n CF_t / (1+i)^t}{PVCF_1},$$

burada

n – sonuncu dövr;

t – dövrlərin sayı;

CF_t – t dövrü ərzində pul axını;

i – ödənilməsinə dair bazar gəlirliliyi;

$PVCF_1$ – aktivin (passivin) cari dəyəri.

Ssenari modelləşməsi

Bu metod bankın balansının gələcək strukturunun müxtəlif ssenarilərinin işlənilib hazırlanmasını, eləcə də faiz dərəcələrinin gəlirlilik əyrisinin dəyişikliklərini nəzərdə tutur. Ümumilikdə ssenari modelləşməsinin nəticələri hesablamalar zamanı bu və ya digər fərz etmələrin tətbiqinin əsaslandırılmasından asılıdır. Modelləşmənin iki əsas üsulunun olduğunu qeyd edə bilərik: statik və dinamik.

Statik modelləşdirmə nəzərdə tutur ki, balans və balansdan kənar tələb və öhdəliklərin strukturu dəyişməyəcək, yəni bank təhlil olunan dövrdə resursların nə cəlb edilməsini, nə də yerləşdirilməsini planlaşdırır.

Dinamik modelləşdirmə balansın və balansdan kənar müddəaların aktivlərin və passivlərin cari strukturuna əsaslanmaqla, lakin vəsaitlərin cəlb edilməsi və yerləşdirilməsi üzrə gələcəkdə nəzərdə tutulan əməliyyatların diqqətə alınması ilə həyata keçirilir.

Ssenari modelləşməsinin nəticəsi qismində qüvvədə olan faiz dərəcələri şəraitində statik ssenari üçün müəyyən olunmuş faiz marjasının ölçüsü və hər bir fərqli model üçün

hesablanmış faiz marjası arasında fərq kimi faiz riskinin qiymətləndirilməsinin özü çıxış edir.

Banklar üçün *faiz riskinin idarə olunmasının əsas prinsipləri* kimi aşağıdakılar qeyd oluna bilər:

- 1) Bankın idarəetmə orqanları tərəfindən faiz riskinin idarə olunması strategiyasının və siyasətinin təsdiq edilməsi. Riskin monitorinqini təşkil olunmasını qiymətləndirmək imkanına malik olmaq üçün bankın idarəetmə orqanları faiz dərəcələrinin dəyişməsi riskinə bankın məruz qalma dərəcəsi haqqında məlumatlandırılmalıdır;
- 2) Faiz dərəcəsinin idarə olunması ilə bağlı məsul şəxslərin yaxud komitələrin dəqiqliklə müəyyənləşdirilməsi. Bu zaman səlahiyyətlərinə risklərin ölçülməsi, risklərin müşahidə edilməsi və onların üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi kimi məsələlər daxil olan əməkdaşlar özündən sonra faiz riskinin əmələ gəlməsinə səbəb olan əməliyyatlar aparan əməkdaşlardan maksimum dərəcədə müstəqil olmalıdırlar;
- 3) Risklərin idarə olunması məsələləri ilə bağlı adekvat siyasətin və təlimatların mövcudluğu; onların bank əməliyyatlarının xarakteri və mürəkkəbliyinə uyğun olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
- 4) Yeni maliyyə məhsullarına və əməliyyatlarına xas olan risklərin eyniləşdirilməsi, eləcə də həmin maliyyə alətlərinin tətbiqinə qədər onların (risklərin) idarə olunmasında adekvatlığının təmin edilməsi;
- 5) Faiz riskinin bütün mənbələrini əhatə etməyə, eləcə də bank əməliyyatların xarakterinə uyğun olan metodlar vasitəsilə faiz dərəcələrində baş verən dəyişikliklərin nəticəsini qiymətləndirməyə imkan verən qiymətləndirmə sistemlərinin mövcudluğu. Bank müntəzəm surətdə tətbiq

olunan metodları onların adekvatlığı nöqtəyi-nəzərdən testdən keçirməlidir. Bankın menecmenti qiymətləndirmədə tətbiq olunan metodların əsasını təşkil edən fərz edilmələri dəqiq və dürüst anlamalıdır;

- 6) Daxili siyasətin və daxili prosedurların müəyyən etdiyi əməliyyat limitlərinin və digər məhdudiyətlərin təyin olunması;
- 7) Faiz riskinin səviyyəsi haqqında hesabatların təqdim edilməsi, eləcə də faiz riskinin qiymətləndirilməsi, monitorinqi, nəzarəti istiqamətində tətbiq olunan adekvat informasiya sistemlərinin mövcudluğu;
- 8) Faiz riskinin idarə olunması prosesinin adekvat daxili nəzarət sisteminin mövcudluğu. Belə bir sistem malik olduğu effektivlik baxımından müntəzəm surətdə tədqiq edilməli və zərurət yarandığı hallarda yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Qeyd etdiyimiz prinsiplərin həyata keçirilməsinin konkret formaları bankın fəaliyyət həcmindən və onun əməliyyatları xarakterindən, eləcə də ali menecment tərəfindən qəbul olunan faiz riskinin səviyyəsindən asılıdır. Faiz riskinin idarə olunmasının xüsusi sənəddə təsbit edilmiş əsas prinsipləri idarəetmənin səlahiyyətli orqanı tərəfindən təsdiq edilməlidir. Bir qayda olaraq, belə sənəd qismində kommərasiya bankının Faiz siyasəti çıxış edir.

Faiz siyasəti, sözün geniş mənasında, - bu, faiz dərəcələrinin idarə olunması vasitəsilə iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərin məcmusudur. Kommərasiya banklarının belə siyasəti bank əməliyyatlarından əldə olunan xalis faiz gəlirinin maksimallaşdırılmasına, kredit riskinin sığortalanmasına, eləcə də bankın balans likvidliyinin idarə olunmasına yönəlib.

Özünü yoxlamaq üçün suallar:

1. Tipik bank riskləri hansılardır?
2. Kredit riskini azaltmasının əsas yollarını açıqlayın.
3. Kredit riskinin idarə edilməsi metodlarını açıqlayın.
4. Valyuta sərvətlərinə nələr daxildir?
5. Hansı valyuta mövgeyi üzrə bankda risklər yaranır?
6. Faiz riskinin növlərini səciyyələndirin.
7. Faiz riski hansı metodlarda qiymətləndirilə bilər?

3.3. Sığorta şirkətlərində maliyyə risklərinin idarə edilməsi

3.3.1 Sığorta sistemi və sığorta bazarının iştirakçıları

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyəti müxtəlif risklərin yaranması ilə bağlıdır və sığorta şirkətləri kimi maliyyə institutları faktiki olaraq iki tərəfdən risklərin təzyiqinə və neqativ, mənfi təsirinə məruz qalır: bir tərəfdən, müxtəlif sığorta və təkrarsığorta müqavilələri əsasında onlara verilən başqa şəxslərin risklərini öz üzərinə götürülməli olurlar, digər tərəfdən isə onlar investisiya və yaxud hər hansı başqa fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində yatırılmış vəsaitlərin sığortaçıya qaytarılmaması və ya da mənfəətin çatışmazlığı ilə bağlı öz şəxsi maliyyə risklərinə malikdir.

Beləliklə, sığorta biznesinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən, sığorta fəaliyyəti sığorta şirkətinin əsas xidmət növü kimi risklərin idarə edilməsi metodların-

dan biridir, digər tərəfdən isə sığorta şirkəti bazar subyektı olmaqla özü potensial nöqtəyi-nəzərdən bir sıra risklərə məruz qalır.

Sığorta riski və ya risk - sığorta obyektı ilə bağlı itkiyə və ya zərəyə səbəb ola biləcək hadisənin yaxud da halın baş vermə ehtimalı, eləcə də sığortaçının bu ehtimala qarşı üzərinə götürdüyü öhdəliklərdir.

Sığorta fəaliyyəti (sığorta işi) – bu, sığorta, təkrarsığorta, qarşılıqlı sığorta üzrə sığortaçıların, eləcə də sığorta ilə bağlı xidmətlərin göstərilməsi üzrə sığorta brokerlərinin təkrarsığorta ilə əlaqəli fəaliyyət sahəsidir.

Azərbaycanda sığorta fəaliyyəti “Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2007-ci il 25 dekabr tarixli 519-IIIQ sayılı Qanunu əsasında həyata keçirilir.

Sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalı maliyyə bazarlarına nəzarət orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş minimum məbləğdən az olmayan miqdarda nağd şəkildə ödənilməlidir. (Qanun).

Azərbaycanda sığorta şirkəti açmaq üçün nizamnamə kapitalı 5.000.000 manat, təkrarsığorta şirkəti üçün isə 10 000 000 manat təşkil edir. Bu gün Azərbaycanda yalnız bir təkrarsığorta şirkəti fəaliyyət göstərir - AzRe Təkrarsığorta.

Sığortaçının nizamnamə kapitalının formalaşdırılması üçün kreditlər və ya borc almalaq şəklində cəlb edilmiş vəsaitlər, girov qoyulmuş və ya qanunsuz əldə edilmiş əmlak, eləcə də dövlət və bələdiyyə büdcələrindən, büdcədənkənar fondlardan və dövlət orqanlarının sərəncamında olan digər vəsaitlərdən, qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, sığorta şirkətinin nizamnamə kapitalında istifadə edilə bilməz. (qanun)

Azərbaycan Respublikasının sığorta qanunvericiliyini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsindən, "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Qanundan və onun əsasında qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlardan, icbari sığorta haqqında qanunlardan, eləcə də Azərbaycan Respublikasının tərəf qismində çıxış etdiyi digər normativ hüquqi aktlar və dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələr təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində sığorta və təkrarsığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün qeyd edilmiş Qanunla müəyyən olunmuş qaydada müvafiq lisenziya (LİS) almaq lazımdır.

Sığortaçı kommersiya təşkilatı olan hüquqi şəxs qismində fəaliyyət göstərməklə işini yalnız Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin təşkilatı-hüquqi formasında həyata keçirə bilər.

Qiymətli kağızlar, o cümlədən sığortaçının səhmləri yalnız adlı qiymətli kağızlar kateqoriyasına aid edilə bilər. (Adlı qiymətli kağızlara adlı səhmlər, adlı istiqrazlar, adlı depozit və əmanət sertifikatları və s. daxildir.)

Sığortaçının nizamnamə kapitalını təşkil edən səhmlər yalnız adi səhmlər formasında ola bilər.

Bəzi anlayışların təriflərini nəzərdən keçirək.

Sığorta - əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, habelə qanunla qadağan olunmayan fəaliyyətlə, o cümlədən sığortaçının yaxud da sığortalının sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində risklərin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir;

Sığorta şirkəti (sığortaçı) sığorta müqaviləsində nəzərdə tutulmuş sığorta hadisəsi baş verdikdə, müəyyən haqq müqabilində dəymiş ziyanı ödəmək öhdəliyini üzərinə götürən təşkilatdır.

Sığorta olunan - sığortaçı ilə sığorta müqaviləsi bağlayan və riskin ötürülməsinə məsuliyyətin ötürülməsi üçün ona sığorta haqqı ödəyən fiziki və ya hüquqi şəxsdir.

Mənfəət əldə edən - sığorta ödənişləri almaq hüququ olan şəxs.

Təkrarsığorta - təkrarsığortaçı ilə bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq sığorta müqaviləsi üzrə sığortaçı tərəfindən sığortalanmış risklərin tam və ya bir hissəsinin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemi;

Müştərək sığorta - müştərək sığorta fondu hesabına sığorta haqlarının ödənilməsinə, risklərin, o cümlədən fondun çəkdiyi gəlir və zərərlərin bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir;

Sığorta müqaviləsi - sığortaçının müəyyən bir kompensasiya halının baş verməsi və ya dəymiş ziyana görə razılaşıdırılmış pul məbləği əsasında ödəmə öhdəliyini öz üzərinə götürməsi şərtlərini müəyyən edən müqavilədir ki, burada sığortalı tərəfindən müvafiq sığorta haqqının ödənilməsi müqabilində sığorta obyektinə bu və ya digər zərərə məruz qala bilər;

Sığorta polisi - sığortaçı tərəfindən sığortaçıya və (və ya) sığortalıya verilən və sığorta müqaviləsinin bağlanmasını təsdiq edən sənəd;

Sığortaçının maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti onun öhdəliklərini vaxtında və tam yerinə yetirməsi ilə şərtləndirilir.

Sığorta sistemi və sığorta bazarının iştirakçıları.

Sığorta sistemi sığorta bazarının iştirakçılarından və maliyyə bazarına nəzarət edən orqandan ibarətdir. Sığorta bazarının *peşəkar iştirakçıları* sığortaçılar, təkrarsığortaçılar, sığorta vasitəçiləri, aktuarilər, müstəqil auditorlar, müstəqil ekspertlər və sığorta sahəsində yardımçı fəaliyyətlə məşğul olan hüquqi şəxslərdir. Sığorta bazarının *digər iştirakçıları* sığortaçılar, sığortalılar və faydalananlardır.

“Sığorta fəaliyyəti haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş hesablaşmalar üzrə ödənişlər yalnız *nağdsız qaydada* həyata keçirilir.

Sığorta şirkətində korporativ idarəetmə:

1. Ali idarəetmə orqanı olan Səhmdarların Ümumi Yığıncağı;

2. Sığortaçının fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirən Direktorlar Şurası;

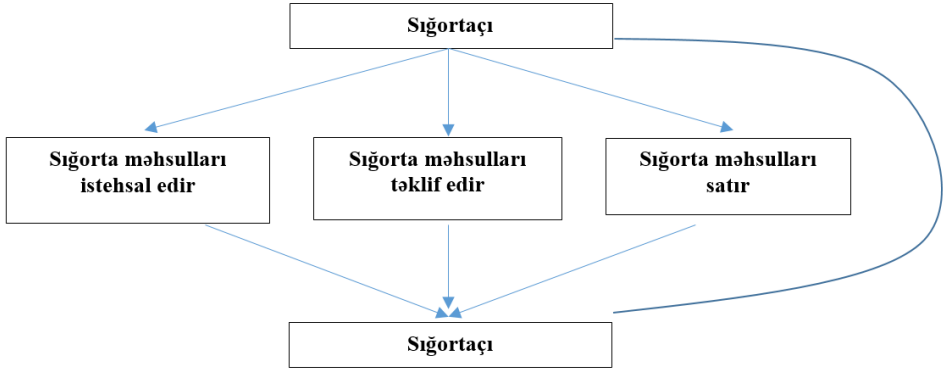
3. İcra orqanı olan İdarəçilər Şurası;

4. Təftiş Komissiyası sığortaçının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir.

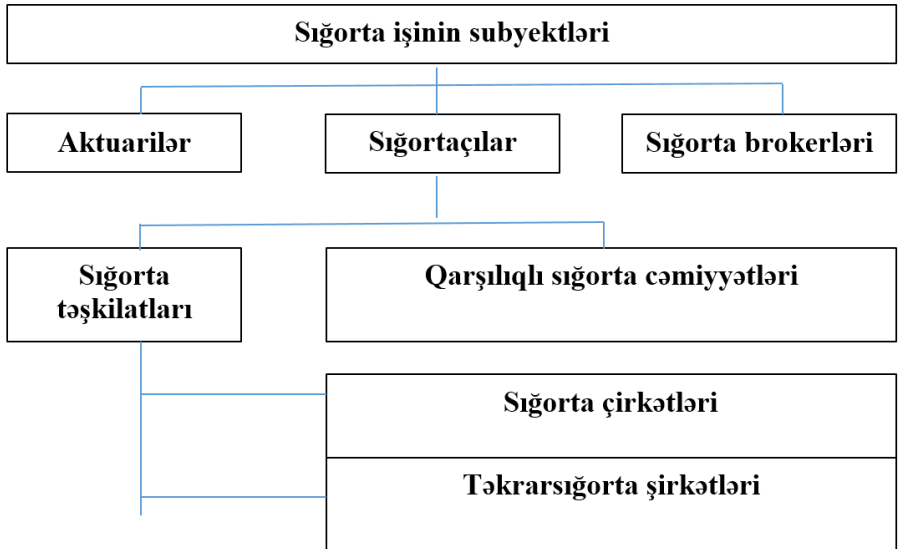
Əhəmiyyətli risklərin davamlı olaraq müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və nəzarət edilməsi məqsədilə *Direktorlar Şurası* risklərin idarə edilməsi üzrə daxili siyasət və qaydaları təsdiq edir. İdarəçilər Şurası ən azı 3 üzvdən (tək sayda üzvdən) ibarət olmalıdır.

Daxili Audit Xidməti İdarəçilər Şurası ilə birlikdə sığortaçının daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinə nəzarət edir. Daxili Audit Xidməti Təftiş Komissiyasının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.

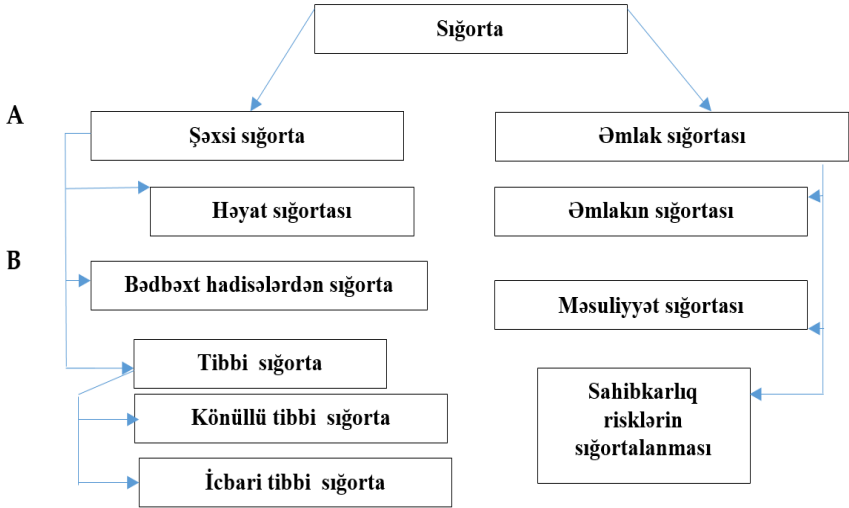
Şəkil 3.3.1 Sığorta bazarının subyekt və obyektləri

Şəkil 3.3.2 Sığorta işinin subyektləri

Şəkil 3.3.3 Sığorta obyektləri

Sığorta müdafiəsi obyektləri qismində əmlak maraqları çıxış edir, onlar qanunla icazə verilən və:

- əmlaka sahib olma, əmlakın üzərində sərəncam vermə, eləcə də əmlakdan istifadə etmə ilə;
- vətəndaşların həyatı, sağlamlığı, əmək qabiliyyəti, eləcə də pensiya təminatı ilə;
- istənilən üçüncü şəxslər qarşısında təsadüf nəticəsində yetirilən zərərə görə sığortaçının vətəndaş məsuliyyəti ilə əlaqəli olan obyektlərdir.

Sığorta vasitəçilərinə sığorta brokerləri və sığorta agentləri aid olunur.

Sığorta agentləri – verilmiş səlahiyyətlərə uyğun olaraq sığortaçının adından və onun tərsiriqləri əsasında fəaliyyət göstərən fiziki və ya hüquqi şəxslərdir.

Sığorta brokerləri – sığortalının və ya sığortaçının göstərişi əsasında öz adından sığorta vasitəçiliyi əməliyyatları

aparmaq üçün lisenziya almış müstəqil fiziki və ya hüquqi şəxslərdir. Sığorta brokeri sığorta müqaviləsinin tərəfi deyil. Onun xidmətləri sığorta müqaviləsinin icrasında vasitəçilik etməkdən və bunun üçün müəyyən faiz tutmaqdan ibarətdir.

Sığorta bazarının fəaliyyət göstərməsi peşəkar risk və zərər qiymətləndiricilərinin – sürveyerlər və acasterlərin mövcud olmasını tələb edir.

Sürveyerlər – sığortalı əmlakı yoxlayan sığorta təşkilatının müfəttişləri və ya agentləridir. Sürveyerin rəyi əsasında sığorta şirkəti sığorta müqaviləsi bağlamaq barədə qərar qəbul edir.

Acasterlər - itkilərin səbəblərini, xarakterini və miqdarını müəyyən etməklə məşğul olan səlahiyyətli şəxslər və ya şirkətlərdir.

Aktuari – qanuna uyğun olaraq iqtisadi-riyazi hesablamalar aparmaqla, habelə sığorta ehtiyatlarını hesablamaqla sığorta haqlarının müəyyən olunması üçün əsaslar təyin edən mütəxəssisdir;

Aktuarinin fəaliyyətinin məqsədləri – sığortaçının müvafiq maliyyə dayanıqlığını və ödəmə qabiliyyətini təmin etmək məqsədilə aşağıdakıları üzə çıxarmaq məqsədilə hesablamalar aparmaq: sığorta tarifləri, tələb olunan kapitalın miqdarı, məcmu kapitalın məbləği, sığortaçının öz kapitalının məbləği. vəsait; sığorta ehtiyatlarının məbləği; zərər dərəcəsi; sığorta və ya təkrarsığorta müqavilələri üzrə fəaliyyət qabiliyyəti imkanları.

Sığorta fəaliyyətinin təməlində zərərə səbəb olan təsadüfi hadisə kimi risk anlayışı dayanır. Bu konsepsiyanın inkişafında *üç mərhələ* qeyd oluna bilər:

1. Risk ən ümumi formada subyektin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin ehtimal paylanması kimi müəyyən edilir.

2. Risk faktiki nəticələrin onların planlaşdırılan gözləntilərindən kənara çıxması kimi müəyyən edilir. Əldə olunan nəticələr bu və ya digər istiqamətdə kənara çıxır və həmin bu kənarlaşmalar riskin ifadəsi kimi dəyərləndirilir.

3. Risk mənfəi nəticələrin ehtimal paylaşdırılması kimi müəyyən edilir. Bu, həmçinin zərərin ehtimal paylaşdırılması kimi də qısaca və dürüst şəkildə ifadə oluna bilər.

Sığorta, mahiyyət etibarilə, sığortalıdan riskin sığortaçıya ötürülməsidir ki, o da öz peşə fəaliyyəti zamanı bu riskləri həmrəylik məsuliyyət sığortası prinsipinə uyğun olaraq yenidən bölüşdürür.

Sığortaçıların birgə iştirakı sığortaçıları arasında riskin bərabərləşdirilməsi istiqamətində riskin zaman və məkan baxımından yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirir. Belə ki, misal üçün, sığortalı üçün yanğın riski – bir ərazidə yerləşən p1 obyektinin dəyərinə malik olan A müəssisəsi və başqa bir ərazidə yerləşən p2 obyektinin dəyərinə malik olan B müəssisəsinin yanğın riski aydın şəkildə qeyri-bərabər paylanır. Lakin B müəssisəsi ilə bağlı sığorta hadisəsi baş verdii təqdirdə sığortalı A zərərin ödənilməsində iştirak edir, çünki o, sığorta haqqını başqa yerdə olduğuna baxmayaraq, ümumi sığorta fonduna köçürür və p1 obyektinin dəyəri əsasında ödəyir.

Beləliklə, *birbaşa sığorta prosesi* obyektiv şəkildə artıq bölüşdürülmüş riskin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. İlkin riskin qiymətləndirilməsi üçün əsas qismində sığorta tarifində öz ifadəsini tapan bir neçə il üzrə toplanmış statistika çıxış edir.

Vurğulamaq lazımdır ki, sığorta vasitəsilə riskin yenidən bölüşdürülməsi və ya bərabərləşdirilməsi digər risklərin idarə edilməsi metodları ilə müqayisədə mühüm xüsusiyyətə malikdir. Daha dəqiq desək, sığorta faktiki olaraq

ilkin riski iki riskə - sığortaçının riski və sığortalının riskinə bölür. Bu risklər öz xüsusiyyətlərinə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir – mənfi hadisə və zərər ehtimalına görə. Sığortaya qəbul edilmiş hadisənin baş vermə ehtimalı sığortaçının formalaşdırdığı qabaqlayıcı tədbirlər ehtiyatından maliyyələşdirilməsi qismən həyata keçirilən qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi hesabına azalır .

Zərərin miqdarı da azalır və sığorta xidmətinin dəyəri çıxılmaqla ilkin riskin məbləğinə bərabər olur. Sığortalının riski ilkin riskdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, çünki zərər sığorta xidmətinin dəyərinin miqdarına qədər azalmış olur, ehtimal isə birə yaxın dəyərə qədər yüksəlir.

Yuxarıdakı qeyd etdiyimiz mülahizələr bizə ehtimal və zərəri birləşdirən ayrılmaz xarakteristikası olan riskin dəyəri kimi iqtisadi kateqoriyanın tətbiqi zərurətini qiymətləndirməyə imkan verir. Belə bir tərifin bir neçə motivasiyası mövcuddur:

- əvvəla, bu kimi bir konsepsiyanın olması risk kateqoriyasının özünü iqtisadi, xüsusən də maliyyə kateqoriyasına aid etmək hüququnu təsdiq edir;

- ikincisi, bu konsepsiya qismən və ya tam qeyri-müəyyənlik şəraitində riskin idarə olunduğu zaman qərar qəbul etmək üçün əlverişli meyardır, məsələn, riskin sığortaya ötürülməsi barədə qərarın qəbul edilməsi yaxud da riski bu qərarı verən şəxsin məsuliyyətində saxlanılması haqqında qərarın qəbul olunması (bu şəxs qismində sığortaçının özü də çıxış edə bilər);

- üçüncüsü, risk pul ekvivalentini əldə etməyə başlayır ki, bu da riskli iqtisadi vəziyyətin maliyyə təhlilində çox rahatdır.

Sığorta sistemi vasitəsilə riskin yenidən bölüşdürülməsi cəmiyyətdə xaosa gətirib çıxaran qeyri-müəyyənliyin dərəcə-sini əhəmiyyətli şəkildə aşağı salır və bununla da cəmiyyətdə entropiyanın azaldılmasına, ətrafda baş verən proseslərin ni-zamlanmasına kömək edir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, riskin yenidən bölüş-dürülməsi bununla bitmir, çünki sığorta üçün riskləri qəbul etməklə sığorta təşkilatları özləri risk daşıyıcılarına çevrilir. Sığortaçılar arasında risklər bərabərləşdiyi təqdirdə yeni risklər, xüsusən də sığortaçılar tərəfindən öz öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi və ya kifayət qədər yerinə yetirilməməsi ilə bağlı risklər yaranmağa başlayır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, risklər müxtəlif meyarlara görə təsnif edilə bilər. Belə təsnifedilmələrdən biri də riskləri xalis və spekulyativ olaraq ayıraraq mümkün nəticəyə görə diferensiaslaşdırma ilə bağlı olan meyardır. Sığorta riskləri aşağıdakı səbəblərə görə xalis risklər kimi təsnif edilir. Bildiyiniz kimi, sığorta riski sığorta şərtləri ilə nəzərdə tutulmuş hadisənin baş verməsi ehtimalıdır, bunun nəticəsində sığortaçı sığorta kompensasiyası (sığorta məbləği) ödəməyə borcludur. Beləliklə, sığortalanmış riskin reallaşması baş vermiş sığorta hadisəsidir. Belə bir vəziyyətdə sığortaçının iki mümkün variantı var: sığorta kompensasiyasını ödəmək üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək və ya yerinə yetirməmək (təbii ki, səbəblər və hüquqi əsaslar olduğu təqdirdə).

Bu isə o deməkdir ki, burada uduş variantı ilkin olaraq nəzərdə tutulmur, hər bir halda sığortaçı üçün sığorta riskinin reallaşdırılması sığorta ehtiyatlarının xərclənməsi ilə bağlı itki (zərər) və ya itkilərin olmamasıdır (sıfır nəticə). Fikrimizcə, sığorta müqaviləsi bağlayarkən sığortaçının aldığı sığorta haqqı sığorta hadisəsi baş vermədiyi halda uduş hesab edilə

bilməz, çünki onun alınması sığorta riskinin reallaşması (sığorta hadisəsinin baş verməsi) ilə səbəb-nəticə əlaqəsinə malik deyildir.

Sığorta biznesində qərarların qəbul edilməsi zamanı riskin mahiyyətini daha yaxşı və dərindən başa düşmək üçün sığorta əməliyyatının nəticəsinin bir modelini nəzərdən keçirərək (sığortaçı ilə sığortalı arasında baş tutan sövdələşmələri).

Fərz edək ki, sığortaçı və sığortalı (bundan sonra müştəri) sığorta müqaviləsi bağlayırlar. Müqavilə qüvvəyə mindikdən sonra sığorta hadisəsinin baş verməsindən və ya baş verməməsindən asılı olaraq sığortaçı ilə müştəri arasında münasibətlər iki şəkildə inkişaf edə bilər:

1) müqavilənin qüvvədə olduğu müddət ərzində sığorta hadisəsi baş vermədikdə, sığortaçı sığorta haqqını alır, müştəri isə onu itirmiş olur;

2) sığorta hadisəsi baş verdikdə, sığortaçı öz öhdəliklərini yerinə yetirəcəyi təqdirdə sığortaçı uduzur, müştəri isə sığorta ödənişini əldə etmiş olur (çünki məlum olduğu kimi, belə hallar da mövcuddur ki, nə zaman sığortaçıların müxtəlif səbəblərdən sığorta ödənişlərini ödəməkdən imtina etməsi baş verir).

Yuxarıdakı təqdim olunmuş modeldən görünür ki, sığorta hadisəsinin baş verməsi həm sığortaçı, həm də onun müştərisi üçün arzuolunmaz hadisədir, çünki, bir qayda olaraq, hər iki tərəf zərərlə üzləşir. Amma onun baş vermə ehtimalı obyektiv reallıqdır və sığorta fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən bu faktın tanınması onlar üçün risk deyil.

Lakin sığorta müqavilələri üzrə üzərinə götürdüyü risklərlə yanaşı, sığorta təşkilatında həm obyektiv, həm də subyektiv komponentə malik olan digər risklər də yaranır.

Ümumiyyətlə, sığorta şirkətləri kimi maliyyə institutlarında yaranan risklər, onların müxtəlif amillərə ikitərəfli məruz qalmalarını nəzərə alaraq (yuxarıda qeyd olunduğu kimi) aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər :

– sığorta fəaliyyəti ilə bağlı risklər, hansı ki, öz növbəsində sığorta müqavilələri üzrə qəbul edilən risklərə və müqavilələrə xidmət göstərilməsi zamanı əmələ gələn risklərə bölünür;

– sığorta fəaliyyəti ilə bağlı olmayan risklər, hansı ki, bir qayda olaraq, xarici bazar mühitinin risklərində özünü göstərən risklərdir, yəni burada söhbət təbii, siyasi və iqtisadi risklərdən gedir.

3.3.2. Sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə xas olan risklər

Sığorta təşkilatlarının fəaliyyətinə xas olan əsas riskləri daha geniş və müfəssəl surətdə nəzərdən keçirək.

1. *Bazar riski.* Bazar riski maliyyə bazarlarında mənfi hərəkətlərlə bağlı itkilərin mümkünlüyünü ifadə edir. Bazar riski makroiqtisadi xarakter daşıyır, yəni bazar risklərinin mənbələri maliyyə sisteminin makroiqtisadi göstəriciləri kimi bazar indeksləri, faiz dərəcələrini əks etdirən əyriyə və s. qeyd oluna bilər.

Sığorta şirkətləri borc qiymətli kağızları bazarının əsas emitentləri və investorlarıdır və buna görə də faiz dərəcəsi və qiymət risklərinə daha çox məruz qalırlar. Beynəlxalq sığorta bazarında fəaliyyət göstərən iri transmilli şirkətlərin, eləcə də müəyyən sığorta növləri üzrə hesablaşmaları xarici valyutada həyata keçirən şirkətlərin fəaliyyəti *valyuta riskinin mənfi təsiri ilə bağlıdır.*

Bazar risklərinin qiymətləndirilməsi, habelə onları idarə edilməsi üçün istifadə olunan əsas məfhum “volatillik” anlayışdır. Maliyyə indekslərinin və alətlərinin volatilliyinin qiymətləndirilməsi, bazar risklərinin qiymətləndirilməsi - VaR riskinin qiymətləndirilməsi istiqamətində tətbiq olunan ən populyar yanaşmanın əsas elementidir.

2. *Kredit riski.* Kredit riski borcalanın, əməliyyatın qarşı tərəfinin, qiymətli kağızlar emitentinin vəziyyətinin pisləşməsi ilə bağlı itkilərin riskidir. Vəziyyətin (reytinqin) pisləşməsi dedikdə borcalanın maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi, eləcə də onun işgüzar nüfuzunun, regiondakı, sənayedəki rəqiblərə nisbətən mövqeyinin dəyişməsi, hər hansı konkret layihəni uğurla başa çatdırmaq qabiliyyətinin azalması və s., yəni borcalanın ödəmə qabiliyyətinə təsir edə biləcək istənilən hər hansı amillər başa düşülür. Belə olan halda baş verən itkilər ya bilavasitə yarana bilər - kreditin ödənilməməsi, pul vəsaitlərinin çatdırılmaması və s., yaxud da dolayı – emitentin qiymətli kağızlarının (məsələn, veksellərin) dəyərinin azalması, kredit üçün ehtiyatların miqdarının artırılması ehtiyacı və s.

Sığorta şirkətləri maliyyə bazarlarında ən böyük sərmayəçilər olmaqla xeyli miqdarda əhəmiyyətli maliyyə vəsaitləri akkumulyasiya edir, məhz bu səbəbə görə onlar bu növə aid riskin mənfi təsirinə kifayət qədər həssaslıq nümayiş etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kredit riskinin mənbəyi borcalan, kontragent və ya emitent olsa da, haqqında danışdığımız həmin risk ilk növbədə sığortaçı və ya digər maliyyə institutu tərəfindən aparılan konkret əməliyyatla bağlıdır.

3. *Likvidlik riskləri.* Likvidlik riskləri dedikdə iki bir-birinə tamamilə zidd, fərqli risk növləri başa düşülür:

- *aktivlərin likvidlik riski* mövcud maliyyə aktivinin satışı zamanı yaranmağa başlayır. Bu risk növü dəyərin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gedilmədən, aktivin tez bir zamanda satışının mümkünsüzlüyü deməkdir. Likvidliyin əsas ölçüsü alışı və satış qiyməti arasındakı bazar fərqi;

- *fondlaşdırmanın (vəsaitlərin cəlb edilməsinin) likvidlik riski* əlverişsiz şəraitdə şirkətin öhdəliklərini yerinə yetirmək, kontragentlərin tələblərini pul resursları ilə ödəmək qabiliyyətinin azalması ilə əlaqədardır, yəni bu risk növünü *ödəmə qabiliyyəti riski* də adlandırmaq olar.

Sığorta şirkətləri likvidlik riskinin ikinci növünə - fondlaşdırmanın likvidlik riskinə kifayət qədər güclü şəkildə məruz qalır. Sığorta üçün qəbul edilən böyük risklər üzrə sığorta hadisələri baş verdikdə, sığorta şirkətlərinin hazırda mövcud olan sığorta ehtiyatları hesabına əhatə etmək iqtidarında olmadıqları öhdəliklər əmələ gəlməyə başlayır.

4. *Əməliyyat riski*. Əməliyyat riski təşkilatdakı proseslərdə, sistemlərdə səhvlər və ya qüsurlar, qeyri-təkmil davranışlar, yanlış qərarlar yaxud da kadrların ixtisaslaşma səviyyələrinin qeyri-kafi olması və ya qeyri-maliyyə xarakterli mənfi xarici hadisələr (məsələn, təbii fəlakətlər) nəticəsində yaranan birbaşa və ya dolaylı itkilər riski kimi müəyyən edilə bilər. Fikrimizcə, *əməliyyat riskləri* aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

- *sığorta hadisəsinin baş vermə riski* (sığorta müqavilələri üzrə qəbul edilən risklər) – xarici mühitdə mənfi dəyişikliklərlə (iqlim dəyişiklikləri, gözlənilən ömür uzunluğunun artması/qısalması və s.) nəticəsində planlaşdırılmamış sığorta hadisələrinin baş verməsi ilə bağlı itkilərin əmələ gəlməsi riski) və ya sığorta üçün qəbul edilmiş riskləri qiymətləndirərkən yol verilmiş səhvlərin riskləri.

Sığorta hadisələrinin risklərini aşağıdakı meyarlara görə fərqləndirmək məqsəduyğun olardı:

– *riskin xarakterinə görə*: əmlakın zədələnməsi riskləri – yangın, daşqın, hər hansı hadisə nəticəsində zədələnmə riskləri; şəxsiyyətə zərər vurma riskləri və s.;

– *sığorta obyektləri üzrə*: binalar, nəqliyyat vasitələri, peşə məsuliyyəti, həyat və s.;

– *sığorta obyektinin strukturuna görə*: fərdi, qrup (kollektiv), institusional;

– *mənbənin təbiətinə görə*: qeyri-müəyyən təbiətli, sosial-texniki təbiətli, adi təbiətli;

• *işçi həyatı (personal) riski* – işçilərin mümkün səhvləri, saxtakarlıqlar, ixtisaslaşma səviyyəsinin qeyri-kafi olması, təşkilatın ştat cədvəlinin qeyri-sabit olması, əmək qanunvericiliyində mənfə dəyişikliklərin mümkünlüyü və bu kimi digər amillərlə bağlı olan itkilər riski.

• *proses riski (tranzaksiya riski)* – *bu, əməliyyatların aparılması və onlar üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi proseslərində, onların uçotunda, hesabatında, qiymət qoyuluşu və müəyyən edilməsində, eləcə də bu kimi digər hallar nəticəsində yarana biləcək səhvlərlə bağlı itkilər riski deməkdir.* Sığorta şirkətlərində bu risk, hər şeydən əvvəl, sığorta tariflərinin (sığorta məhsullarının dəyərinin) düzgün müəyyən edilməməsi ilə bağlıdır: sığorta tarifləri aşağı göstərildikdə, sığorta müqavilələri üzrə sığorta şirkəti birbaşa zərərlərə məruz qalan tərəfə çevriləcək, həddindən artıq şişirdildiyi təqdirdə isə şirkət üçün sığorta məhsullarını satmaq çətinləşəcək və bu da müvafiq itkilərə səbəb ola bilər;

• *texnologiya riski* - istifadə olunan texnologiyaların natamamlığı səbəbindən meydana çıxan itkilər riskidir: sistemlərin tutumluğunun qeyri-kafi olması, onların cari əməliyyatlara

uyğun olmaması, məlumatların emalı metodlarının kobudluğu və ya aşağı keyfiyyətdə olması və s.;

- *ekoloji risklər* – təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi mühitdə baş verən qeyri-maliyyə dəyişiklikləri ilə, yəni qanunvericilikdə, siyasətdə, vergi sistemində, iqlim dəyişikliyinə və s. dəyişikliklərlə bağlı itki riskləri;

- *fiziki müdaxilə riskləri* – təşkilatın fəaliyyətinə birbaşa fiziki müdaxilə nəticəsində yaranan itki riskləri (təbii fəlakətlər, yanğınlar, quldurluqlar, terrorizm və s. ilə bağlı yaranan itki riskləri).

Sığortada risk-menecmentin məqsədi sığorta şirkətinin fəaliyyətinin səmərəliliyini, onun maliyyə sabitliyini və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq meyarların optimallaşdırılması problemlərinin həlli yolu ilə həyata keçirilir: riskin (gələcək) reallaşdırılmasının müsbət təsirini maksimum həddə çatdırmaq və mənfi nəticəni (itkiləri) minimuma endirmək.

Məhz buna görə də iddia etmək olar ki, *sığorta təşkilatının risk-menecmentinin əsas məqsədlərindən biri* onun maliyyə sabitliyi səviyyəsini artırmaqdan ibarətdir, çünki sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyinin müvafiq səviyyəsini təmin etmədən onun səmərəliliyini artırmaq mümkün deyil.

Məlum olduğu kimi, sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyini təmin edən aşağıdakı amillər qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmişdir:

- 1) *iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış sığorta tarifləri;*
- 2) *formalaşdırılmış sığorta ehtiyatları;*
- 3) *sığorta, müştərək sığorta, təkrarsığorta, qarşılıqlı sığorta üzrə öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün kifayət edəcək qədər sığorta ehtiyatlarının vəsaitləri;*
- 4) *şəxsi vəsait (kapital);*

5) *təkrarsığorta sistemi.*

Əgər maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi prosesini risklərin idarə olunması prizmasından nəzərdən keçirsək, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, yuxarıda göstərilən amillərin hamısı, bir tərəfdən, risklərin idarə edilməsi sisteminin elementləri, onların yerinə yetirilməsi isə, digər tərəfdən, sığorta müqavilələri üzrə qəbul edilən və sığorta müqavilələrinə xidmət göstərilməsi ilə bağlı risklərin idarə edilməsi məqsədlərindən başqa bir şey deyil.

Beləliklə, bir tərəfdən maliyyə sabitliyi səviyyəsinin yüksəldilməsi sığortada risklərin idarə edilməsinin əsas məqsədlərindən biridir, digər tərəfdən isə effektiv risklərin idarə olunması sisteminin özü də, öz növbəsində, sığortanın maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinin amili və sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və artırılması sisteminin zəruri elementidir. Dəyişən bazar şəraitinin, eləcə də böhran hadisələrinin aradan qaldırılmasının müasir şəraitində dövlət səviyyəsində müəyyən edilmiş maliyyə sabitliyinin təmin olunması məqsədilə tələblərin yerinə yetirilməsi artıq kifayət etmir. Buna görə də, maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi üçün mövcud amillər sisteminin, misal üçün, maliyyə idarəçiliyinin səviyyəsinin əlavə olunmasına; sığorta ehtiyatlarını və öz vəsaitlərini əhatə etmək üçün qəbul edilmiş aktivlərin optimal investisiya portfelinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutan investisiya siyasətinə; sığortaçının maliyyə sabitliyinin əsası kimi sığorta işində yaranan effektiv risklərin idarə edilməsi sistemində obyektiv ehtiyac duyulur.

Sığorta bazarının normal fəaliyyətinin əsas şərti sığortaçıların və sığorta işinin digər subyektlərinin etibarlılığıdır. Etibarlılıq meyarlarına aşağıdakılar aid olunur: maliyyə

dayanıqlığı, operativlik, eləcə də öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin tamlığı. Müasir şəraitdə sığorta şirkətlərinin maliyyə sabitliyi sığorta fəaliyyətinin səmərəliliyini, sığorta sisteminin inkişafını və sığorta işinə etimadı artıran ən mühüm amildir.

Sığortanın dinamik inkişafına mane olan səbəblər arasında sığortaçıların *maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi problemləri mühüm yer tutur, bunlardan ən əhəmiyyətli olanları sırasında aşağıdakılar qeyd oluna bilər:*

- nizamnamə kapitalının həcminə tələblərin artması ilə əlaqədar sığorta şirkətlərinin sayının kəskin azalması;
- ödəmə qabiliyyətinə dair normativ tələblərə cavab verməyən zərərli sığorta şirkətlərinin sayının artması;
- tanınmış sığorta şirkətlərinin iflası.

Təkrarsığorta sistemi. Təkrarsığorta prosesi sığorta əməliyyatlarının maliyyə dayanıqlığının və istənilən sığorta şirkətinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri şərt qismində çıxış edir.

Təkrarsığorta – bu, riskin ikinci dərəcəli bölgüsü, iqtisadi münasibətlər sistemidir ki, ona uyğun olaraq sığorta üçün riskləri qəbul edən sığortaçı öz maliyyə imkanlarından asılı olaraq həmin risklər üzrə məsuliyyətin bir hissəsini razılaşdırılmış şərtlər əsasında digər sığortaçılara ötürür. Təkrarsığortanın məqsədi, hər şeydən əvvəl, risklərin bölüşdürülməsi və bərabərləşdirilməsi yolu ilə həmcins sığorta portfelinin yaradılmasıdır. Təbii ki, həmin bu məqsədə daha sadə üsulla – arzuolunmaz riskləri rədd etməklə nail olmaq mümkündür, lakin belə bir siyasət şirkətin bazarda sərgilədiyi rəqabət qabiliyyəti baxımından sərfəli deyil.

Təkrarsığorta sığortaçının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə həlledici təsir göstərir.

3.3.3 *Maliyyə risklərinin sığortalanması*

Yalnız bir çox iqtisadi aqentlərin məruz qaldığı və baş vermə ehtimalı yüksək dəqiqliklə məlum olan risklər sığortalana bilər. Bütün maliyyə riskləri arasında kredit riskləri daha çox sığortalanmış olur. Bu riski bank və sığorta şirkəti arasında bölüşdürərək bankların potensial itkilərini azaltmağa imkan yaranır.

Maliyyə risklərinin sığortasının aşağıdakı növləri ayırd edilir: kredit riskinin sığortası, bank girovunun sığortası, debitor borcların sığortası, maliyyə təminatı sığortası, depozit riskinin sığortası, birja risklərinin sığortası.

Kredit riskinin sığortası həmin riskinin başlanması ilə əlaqədar itkilərin qarşısını almaq və ya azaltmaq məqsədi daşıyır. Bu sığorta növü kreditor qismində çıxış edən bankın müdafiəsini nəzərdə tutur. Borcalan borcunu ödəmədikdə və ya müflis olduqda, sığorta şirkəti təqdim edilmiş kredit üzrə borcunu ödəməyi öhdəsinə götürür.

Kredit riskinin sığortasına borcalanın kreditin qaytarılmamasına görə məsuliyyətinin sığortası və kreditin qaytarılmaması riskinin sığortası daxildir. Birinci halda sığortalı qismində borcalan, sığorta obyektı qimində isə onun kreditin vaxtında və tam şəkildə ödənilməsinə görə bank qarşısında daşdığı məsuliyyət çıxış edir. İkinci halda, bank sığortalı kimi qəbul olunur, sığorta obyektı isə kreditin vaxtında və tam ödənilməsinə görə bütün və ya ayrı-ayrı borcalanların bank qarşısında məsuliyyəti hesab edilir.

Öhdəliyin məbləği borcalan tərəfindən ödənilməmiş kreditin tam məbləğinə və ya onun müəyyən hissəsinə bərabər ola bilər. Məsuliyyət nə qədər böyükdürsə, sığortalının ödədiyi sığorta haqqı da bir o qədər çox olur. Hər bir halda sığortaçının öhdəliyinin məbləği fərdi olaraq müəyyən edilir.

Sığorta müqaviləsi sığorta hadisəsinin baş verməsi şərtlərini müəyyən edir. Bu şərtlər yerinə yetirildikdə sığorta şirkəti bankın xeyrinə ödənişlər həyata keçirir. Bəzi hallarda sığorta şirkəti ödənişdən imtina etmək hüququna malikdir (sığortalı tərəfindən yanlış məlumatların verilməsi, müqavilədə nəzərdə tutulmuş tələblərin yerinə yetirilməməsi).

Kredit riski ilə bağlı sığorta müqaviləsi bağlamazdan əvvəl sığorta şirkəti borcalanın ödəmə qabiliyyətinin olub-olmadığına görə təhlil edir. Borcalanın təkcə kredit tarixçəsini deyil, həm də onun müvəqqəti müflisləşməsinə və ya ödəmə qabiliyyətindən məhrum olunmasına səbəb ola biləcək maliyyə vəziyyətini, xarici və daxili risklərini araşdırılır.

Bank üçün kredit riskinin sığortası mexanizmi yalnız kreditin qaytarılmaması ilə bağlı itkiləri azalda bilər, lakin tamamilə onların qarşısını ala bilməz. Bu onunla əlaqədardır ki, sığorta şirkəti yalnız sığorta müqaviləsinin bütün şərtləri yerinə yetirildikdə ödənişin həyata keçirilməsinə qərar verir. Məsələn, tikinti şirkəti körpü inşa etmək məqsədilə bankdan pul krediti götürür. Sığortaçı fors-major hallar (təbii fəlakətlər) baş verdikdə, bunun nəticəsində körpünün istifadəyə verilməyəcəyi, şirkətin mənfəət əldə etməyəcəyi və krediti qaytara bilməyəcəyi halda kredit borcunu ödəməyi öhdəsinə götürür. Lakin başqa səbəblərdən də (mühəndislərin səhv hesablanması, inşaatçılar arasında lazımı peşəkarlıq səviyyəsi təcrübənin olmaması və s.) körpü tikilməyə bilər. Şirkət birinci hala bənzər bir vəziyyətə düşəcək, lakin bundan sonra heç bir sığorta ödənişi olmayacaq və bank zərər görəcək. Bundan əlavə, əksər hallarda sığorta şirkətinin məsuliyyəti borcalan tərəfindən ödənilməmiş kreditin ümumi məbləğindən az olur.

Bank girovlarının sığortası girov predmetinin məhv olması və ya zədələnməsinə qarşı sığortanı əhatə edir. Çox vaxt

bu sığorta növü əmlak girov kimi istifadə edildikdə baş verir. Sığorta obyektləri kreditin təminatı üçün banka qoyulmuş binalar, avadanlıqlar, materiallar, hazır məhsullar və digər qiymətli əşyalar ola bilər. Sığortanın müddəti adətən kredit müqaviləsinin müddəti ilə əlaqələndirilir.

Sığorta mükafatının məbləği bir çox amillərdən asılıdır, bunların sırasında ən başlıca olanları aşağıdakılardır: sığorta müddəti, sığorta şirkətinin məsuliyyətinin miqdarı, sığorta olunan risklər, sığortalanan əmlakın növü, onun texniki vəziyyəti və istismar qaydaları.

Girov sığorta müqaviləsinin olması kreditləşmə şərtlərinin qiymətləndirilməsində əlavə amil kimi dəyərləndirilir. Mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq, kredit verilərkən girovun sığortası tələb olunmasa da, əksər banklar onun sığortalanmasını tələb edir. Bu, banklarda girovun təhlükəsizliyinə inam yaradır. Bəzi hallarda banklar girov sığortası olmadan kredit verirlər, lakin belə olan halda kredit üzrə tətbiq olunan faiz dərəcəsi daha yüksək səviyyədə tətbiq edilir (bank girovun zədələnməsi riskini öz üzərinə götürür və müvafiq olaraq onun üçün riskin dəyəri artmağa başlayır).

Debitor borcların sığortası təşkilatın debitor borclarını idarə etmək üçün mühüm alət və vasitədir. Sığortanın bu növü ona tədarük olunan mallara və ya xidmətin yerinə yetirilməsinə görə müəyyən məbləğdə pul ödəmək öhdəliyinin kontragent tərəfindən həyata keçirilməməsi nəticəsində təşkilata dəyən zərər riskini əhatə edir. Misal üçün, avtomobil istehsal edən müəssisə ehtiyat hissələrinin tədarükü üçün başqa təşkilatla (kontragentlə) müqavilə bağlayır. Müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, kontragent malın təhvil verildiyi gündən üç ay ərzində onun haqqını ödəməlidir.

Müəyyən edilmiş müddət əzində ödəniş aparılmadığı təqdirdə, şirkətin debitor borcu əmələ gəlməyə başlayır.

Maliyyə zəmanəti sığortası maliyyə risklərinin sığortasının bir növüdür. Maliyyə təminatının verilməsinə zərurət müəyyən xidmətlərin yerinə yetirilməsi üçün başqa şəxslə (kontragentlə) müqavilə bağlayan müəssisə ilə əmələ gəlir. Xidmət təminatçıları tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin ədalətsiz yerinə yetirilməsi riskini aşağı salmaq üçün sifarişçi qismində çıxış edən müəssisə müqavilə öhdəliklərinin təmin olunmasında maraqlıdır. Beləliklə, maliyyə zəmanəti xidmət təminatçısı tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin təmin edilməsi üsulu kimi dəyərləndirilir.

Maliyyə zəmanəti sığortasına alternativ bank zəmanətidir ki, bu zaman bank zəmin kimi çıxış edir. Maliyyə zəmanətinin sığorta olunmasının əsas üstünlüklərinə belə bir faktı aid edə bilərik ki, sığorta müqaviləsi təminatlı bağlanılır, halbuki bank adəti üzrə prinsipialın (əsas borcun) qarşı təminatını tələb edir. Bundan əlavə, müvafiq lisenziyaya malik olan istənilən hər hansı sığortaçı zəmanət verə bilər. Bank, bir qayda olaraq, prinsipialın bankdakı xidmət tarixçəsini təhlil edir.

Maliyyə zəmanəti sığortasının çatışmazlıqları bundan ibarətdir ki, sığorta mükafatının məbləği əvvəlcədən müəyyən edilmir (bank zəmanəti olduqda, bankın pul mükafatı adətən təsbit olunur), bununla yanaşı, sığorta ödənişinin əldə edilməsi proseduru bankla müqayisədə daha mürəkkəbdir.

Depozit riskinin sığortası əmanətçilərin maraqlarını bankların müflisləşmə riskindən qoruyur. Bu sığorta növünün obyekt qismində bankın müflis olması (lisenziyasının ləğvi) zamanı əsas əmanətin məbləğini və ona hesablanmış faizləri qaytarmamaq üzrə bankın maliyyə riskləri çıxış edir. Bu

məqsədlə ölkəmizdə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu Əmanətlərin Sığortalanması haqqında 29 dekabr 2006-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən yaradılmış, 2007-ci ilin 12 avqust tarixindən isə fəaliyyətə başlamışdır.

Əmanət riskinin sığortalanması sisteminin mövcudluğu bank institutlarına inamın yaradılması prosesində mühüm rol oynayır. Bu, bankda maliyyə resurslarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə inam yaradır, əmanətlərə vəsaitlərin cəlb edilməsini stimullaşdırır və bununla da bank sisteminin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Onun köməyi ilə fiziki və hüquqi şəxslər əmanətlərin itirilməsi nəticəsində yaranan maliyyə problemlərindən qurtulmaq imkanı əldə edir. İqtisadiyyatda əlverişsiz vəziyyət hökm sürdüyü təqdirdə bank depozitlərindən vəsaitlərin kütləvi şəkildə çıxarılmasının qarşısının alınmasında da mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, əmanətlərin sığortalanması sistemi bazar təsərrüfatının əlavə sabitlədiricisi kimi çıxış edir.

Beləliklə, sığortanın maliyyə risklərinin idarə edilməsi metodu kimi istifadəsi *bir sıra üstünlüklərə* malikdir. Sığorta şirkəti, sığorta fondunun böyüklüyünə görə, müəyyən bir təşkilatın ödədiyi sığorta haqlarının məbləğindən xeyli yüksək olan zərəri ödəyə bilər. Öz risklərini azaltmaq üçün sığortaçı riskin eyni zamanda bir neçə sığortaçı arasında bölüşdürülməsi yolu ilə təkrarsığorta alətlərindən istifadə edə bilər. Ehtiyatların yaradılması üsulundan istifadə olunarsa, potensial ödənişlərin maksimum məbləği təşkilat tərəfindən ehtiyat fondunun formalaşdırılması üçün ayrılmış vəsaitin həcmi ilə məhdudlaşdırılır.

Dövlət sığorta şirkətlərinin fəaliyyətini tənzimləyir, onların maliyyə vəziyyətinə nəzarət edir. Maliyyə risklərinin sığortası üçün lisenziya yalnız qanunla müəyyən edilmiş

tələblərə cavab verən sığorta şirkətləri tərəfindən alınə bilər. Bundan əlavə, sığortaçılar tənəimləyici qurum tərəfindən daimi yoxlamalara məruz qalır.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi üsulu kimi sığortanın çatışmazlıqlarına aşağıdakıları aid etmək olar. Sığorta müqaviləsi üzrə heç bir ödəniş edilməmiş olsa belə, sığorta şirkəti sığorta mükafatını qaytarmır. Bu vəsaitlər ödənişləri mükafatdan artıq olan digər sığortaçılara sığorta ödənişlərinin ödənilməsinə yönəldilir. Bununla yanaşı, maliyyə risklərini sığortalamaq istəyən təşkilat üçün sığorta şirkəti seçmək imkanı verən tender keçirməlidir. Bunun üçün sığortaçılarla qarşılıqlı əlaqəyə cavabdeh olan işçilər ayrılmalıdır.

Özünü yoxlamaq üçün suallar:

1. Azərbaycan Respublikasının sığorta qanunvericiliyi nədən ibarətdir?
2. Sığorta bazarının obyektlərini və subyektlərini açıqlayın.
3. Sığorta fəaliyyətinə xas olan əsas riskləri sadalayın.
4. Sığorta təşkilatının maliyyə sabitliyini təmin edən amillər nədən ibarətdir?
5. Kredit riskinin sığortası hansı məqsəd daşıyır?
6. Bank girovlarının sığortası nəyi əhatə edir?
7. Səğorta mükafatının məbləği hansı amillərdən asılıdır?

4.

DÖVLƏTİN MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

4.1. Dövlətin maliyyə risklərinin ümumi xarakteristikası

Dövlət – bu, son dərəcə mürəkkəb canlı orqanizmin – cəmiyyətin həyat fəaliyyətini təmin və təşkil edən institutdur, burada pul əsas həyat tənzimləyicilərindən biridir. Bu səbəbə görə də pul itkisi ilə bağlı olan risklər, yəni maliyyə riskləri, müəssisəyə, ev təsərrüfatına xas olduğu qədər dövlətə də aiddir. Dövlətin maliyyə riskləri – maliyyə risklərinin yeni və çox da öyrənilməmiş sinfidir. Burada dövlət maliyyə risk-menecment kimi risk menecmentin yeni bölməsinin meydana gəlməsi nəzərdə tutulur.

Haqqında danışdığımız bu elmin yaranması – obyektiv prosesdir və bir sıra müasir hadisələrlə şərtləndirilir ki, onların sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Qloballaşmanın inkişafı ilə inteqrasiya olunmuş maliyyə bazarlarının formalaşmasına tədrici şəkildə səbəb olan ölkələrin iqtisadi inteqrasiyası tendensiyaları artır;
- Dövlət dünya maliyyə bazarında baş verən proseslərə get-gedə daha çox cəlb olunmağa başlayır və, bunun sayəsində, həmin prosesin fəal subyektinə çevrilir, korporativ strukturlarla bərabər müxtəlif əməliyyatlar yerinə yetirir;
- Risklərin hərtərəfli artımı həm iqtisadi, həm də siyasi həyatın bütün subyektlərini, o cümlədən dövləti də əhatə edir; məşhur alman sosioloqu Ulrix Bekin iddia etdiyi kimi, biz hamımız “risk dövləti”ndə yaşayırıq.

Müasir şəraitdə dövlət iqtisadi münasibətlərin tamhüquqlu subyektidir, əmtəə və maliyyə bazarlarında əməliyyatlar həyata keçirir, dövlət mülkiyyətində olan obyektləri idarə edir. Məhz bu səbəbə görə də dövlət maliyyə risk-

menecment elmini öyrənmək lazımdır ki, bura dövlət maliyyə risklərinin idarə olunması üzrə elmi əsaslar və praktiki tövsiyyələr daxildir (eyniləşdirmə (identifikasiya), təhlil, qiymətləndirmə, monitorinq, azaldılma metodları və s.).

Dövlətin maliyyə risklərinin idarə olunması haqqında elmin formalaşdırılması zamanı həmin fənnə dair yanaşmaların xüsusiyyətləri barədə məsələ əsas və açar rola malikdir, çünki məhz bu, onu korporativ maliyyə riskmenecmentindən fərqləndirən əsas və başlıca cəhətdir. Başqa sözlə ifadə etsək, müəssisənin maliyyə risklərinin idarə olunması istiqamətində tətbiq edilən məlum metodları dövlətə münasibətdə istifadə etmək nə dərəcədə düzgün və mətliqli olardı? Dünya bankının dövlət borc menecmenti üzrə Təlimatda qeyd olunur ki, müəyyən mənada hökumət (dövlət) şirkəti xatırladır. O, vergi ödəyicilərindən, digər mənbələrdən gəlirlər əldə edir və onları əməliyyat xərclərinin ödənilməsinə, transfer ödəmələrinə, xarici valyutanın alışına, dövlət infrastrukturuna, eləcə də dövlət müəssisələrinə yatırılan investisiyalara, habelə borca xidmət göstərilməsi üzrə xərclərə yönəldir. Bununla yanaşı, hökumət ssudalar verə və təminatlar təqdim edə bilər. Dövlətin bu müxtəlif əməliyyatları makroiqtisadiyyat, tənzimləmə, milli müdafiə və sosial siyasət sferalarında mövcud olan məsələlərin geniş kompleksinin həlli məqsədilə həyata keçirilə bilər. lakin bu işlərin gedişatında hökumət maliyyə risklərinin təhdidi ilə üz-üzə qalır ki, adekvat metodların köməyi ilə həmin riskləri idarə etmək olar və lazımdır.

Maliyyə risklərinin daha böyük dəqiqliklə təyin edilməsi məqsədilə dövlət həmin subyektin risklərə məruz qalan bütün digər subyektlərdən onu fərqləndirən xüsusi funksiyalarını nəzərə almalıdır. Bunların sırasında hazırda

dünya və milli iqtisadiyyatların və maliyyə bazarlarının inkişafı nöqtəyi-nəzərdən daha aktual olanları qeyd edək. Onlara subyektin xüsusiyyətlərini və onun maliyyə risklərinin identifikasiyasına (eyniləşdirilməsinə) təsir göstərmək iqtidarında olan aşağıdakı funksiyalar aiddir:

1. Dövlət suverenliyə, yəni digər yurisdiksiyalarla qarşılıqlı münasibətlərdə ölkə daxilində və hüdudlarından kənarında öz funksiyalarını müstəqil surətdə həyata keçirmək qabiliyyətinə malikdir. Dövlət suverenliyi öz ərazisi daxilində və digər dövlətlərlə münasibətdə dövlət hakimiyyətinin aliliyi və müstəqilliyi deməkdir. Dövlət suverenliyi dövlət hakimiyyətini son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli xarakteristikasıdır.
2. Dövlət əhali, müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsi mütləq olan qanunlar təyin edir.
3. Dövlət əhalidən və sahibkarlıq strukturlarından vergilərin, yığımların, rüsumların tutulmasında müstəsna hüquqa malikdir ki, bu da mərkəzləşdirilmiş dövlət maliyyə fondlarını (müxtəlif səviyyəli büdcələri, büdcədən kənar sosial sığorta fondlarını və s.) formalaşdırmağa imkan yaradır. Həmin fondların vəsaitləri qanunlara uyğun olaraq ümumdövlət ehtiyaclara, proqramlara, layihələrə sərf olunur.
4. Dövlət iqtisadiyyatı, bazar strukturlarının fəaliyyətini, bazar proseslərini tənzimləmək hüququnu həyata keçirir, yəni qanunvericilik və normayaradıcılıq fəaliyyəti vasitəsilə "oyun qaydaları"nı təyin etmək, eləcə də zərurət yarandığı təqdirdə dəyişmək imkanına malikdir. Qeyd edək ki, bu qaydalara həm müəssisələr, həm də əhali mütləq şəkildə riayət etməlidir.
5. Dövlət rəqabəti müdafiə etməli, bazar strukturlarının vicdanlı rəqabət mübarizəsinə riayət olunmasına kömək

etməli və bununla bərabər, antiinhisar qanunvericiliyindən, antiinhisar siyasəti tədbirlərindən effektiv surətdə istifadə etməlidir.

6. Dövlət milli təsərrüfatın və daxili bazarın inkişafında sabitliyin qorunub saxlanılmasına səbəb olur, risklərin artdığı şəraitdə milli maliyyə sisteminin və onun elementlərinin maliyyə dayanıqlığının qorunub saxlanılması istiqamətində antiböhran siyasətinin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması ilə məşğul olur. Belə ki, 2007-2009-cu illər dövründə qlobal maliyyə böhranı zamanı Azərbaycanın Mərkəzi bankı və ölkənin hökuməti milli bank sisteminin dağılmasının, şirkət və bankların kütləvi iflasının və müflisləşməsinin qarşısını ala bildi.

Dövlət sistemli maliyyə risklərinin monitorinqi ilə məşğul olur, ölkəsinin və onun əhalisinin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə milli maliyyə təsərrüfatının inkişafının prioritetlərini, istiqamətlərini perspektiv üçün təyin edir və korrektəsini həyata keçirir. Dövlətin maliyyə təhlükəsizliyi milli iqtisadiyyata təhdid yaradan maliyyə riskləri ilə sıx bağlıdır. *Dövlətin maliyyə təhlükəsizliyini* maliyyə risklərindən milli maliyyə sisteminin qorunma vəziyyəti kimi təyin edək. Müasir dövrdə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakılardan istifadə olunur: dayanıqlı iqtisadi artımın təmin edilməsi; milli iqtisadiyyata və sosial-siyasi sistemə dünya maliyyə böhranlarının və dünya aktorlarının (dövlətlərin, transmilli korporasiyaların və s.), kölgə (klan-korporativ, mafioz və s.) strukturların qabaqcadan düşünülmüş, qəsdən və bilə-bilə edilən hərəkətlərin təsirinin neytrallaşdırılması; kapitalın böyük miqdarda, irimiqyaslı surətdə xaricə axınının, iqtisadiyyatın real sektorundan

“kapitalın qaçışı”nın qarşısının alınması; milli büdcə sisteminin resurslarının bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə bağlı müxtəlif səviyyəli hakimiyyət strukturları arasında baş verə biləcək münaqişələrin qarşısının alınması; xarici borclanmalar vəsaitlərinin cəlb edilməsi və effektiv şəkildə istifadə olunması.

Bu gün dövlət öz fəaliyyətində davranışın bazar və qeyri-bazar formalarını bir araya gətirir, daxili və xarici maliyyə bazarlarının fəal oyunçusu qismində çıxış edir. Ona maliyyə risklərini törədən maliyyə fəaliyyətinin aşağıdakı növləri xasdır:

- pul (bank ssudaları) və sekyuriləşdirilmiş (borc iltizamlarının emissiyası) formalarında daxili və xarici maliyyə bazarlarında borclanmaların həyata keçirilməsi;
- ölkə daxilində və xaricdə investisiya layihələrinin və proqramlarının maliyyələşdirilməsi;
- müəssisələrin, maliyyə institutlarının kapitalına investisiyaların yatırılması;
- iri kommersiya layihələrində, o cümlədən regional maliyyə təşəbbüsləri formasında birgə investor qismində çıxış etməsi;
- dövlət ehtiyatların formalaşdırılması və etibarlı aktivlərə (misal üçün, dünya ehtiyat valyutalarına) yerləşdirilməsi;
- suveren investisiya fondlarına dövlət ehtiyatların investisiya şəklində yatırılması;
- ölkə daxilində və xaricdə dövlət mülkiyyətinin gəlir gətirən obyektlərinin mövcudluğu;
- dövlət müəssisə və strukturlarının yaradılması və maliyyələşdirilməsi (tam və ya qismən, yəni minoritar ya da majoritar səhmdar kimi).

Beləliklə, dövlət risklərin minimallaşdırılmasına, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasına, eləcə də gəlirlərin artırılmasına yönəlmiş peşəkarcasına həyata keçirilməli olan effektiv maliyyə idarəçiliyinə ehtiyac duyan iri miqyaslı investor, sahibkar, kapitalın ən nəhəng sahibi qismində çıxış edir.

Dövlətin maliyyə riskləri bu günə qədər ali məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş dərslilər və dərslər vəsaitləri çərçivəsində diqqətlə və incəliklə öyrənilməli olan predmet deyildi. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, əvvəla, dövlətin özü bazar münasibətlərinin bir subyekti kimi digər subyektlərdən əhəmiyyətli fərqlərə malikdir, ikincisi isə, söhbət ondan gedir ki, korporativ strukturların maliyyə risk-menecemntinin standart elmi metodologiyası və qüvvədə olan təcrübəsi dövlətə tam şəkildə tətbiq oluna bilməz.

Bəs dövlətin risk-menecemntin bir subyekti olaraq müəssisədən fərqli xarakteristikaları nədən ibarətdir?

Birincisi, dövlət ümumilikdə cəmiyyətin maraqlarını həyata keçirməli olan tərəfdir, yəni onlar (cəmiyyətin maraqları) ayrı-ayrı bazar iştirakçılarının maraqlarına bərabərləşdirilə bilməz. Dövlət bir institut kimi, məsələn, sığorta şirkətlərin maraqlarını güdməklə yaxud onların müştərilərinin maraqlarına uyğun olaraq sığorta bazarında fəaliyyət göstərməli deyil, kredit bazarında isə - əmanətçilərin maraqlarını müdafiə etməli deyil və s. Dövlət belə "oyun qaydalarını" təyin etməlidir ki, həmin qaydalar ümumiyyətlə ictimai maraqlara nail olunmasını təmin edə bilsin.

İkincisi, birinci cəhətdən məntiqə əsaslanmaqla ikinci aspekti hasil etmiş oluruq – kommersiya faydasının (gəlirinin) əldə olunması dövlətin başlıca hədəfləri sırasında yer almır. Bazar münasibətlərinin bir subyekti qismində çıxış etməklə

dövlətin məqsədi özünün maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsindən, milli maliyyə sisteminin sabitliyindən ibarət olmalıdır ki, bütün bunlar təyin edilmiş həcmdə və lazımı müddət ərzində qəbul edilmiş maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanı verəcək.

Üçüncüsü, dövlətin maliyyə riskləri kapitalın dünya bazarlarının konyunkturası ilə əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən olunur, bu zaman borc alan istənilən dövlət daxili bazarlarda istiqraz vərəqələri ilə özünü məhdudlaşdırma bilməz, lakin xarici maliyyə sahələrində və xarici kreditorlardan borc pul almaqla məşğuldur, yəni onların oyun qaydalarını və həmin bazarların şərtlərini qəbul etmək məcburiyyətində qalır.

Dördüncüsü, dövlətin maliyyə riskləri əhəmiyyətli dərəcədə siyasi amillərlə müəyyən edilir ki, bu da ölkə suverenliyinin qorunub saxlanması ilə bağlıdır.

Beşincisi, dövlət "risk – gəlirlilik" strategiyası çərçivəsində öz üzərinə yüksək risklər qəbul etmək hüququna malik deyil və nəticə əldə etmək üçün risk etməməyi, lakin, bununla yanaşı, öhdəliklərin icra olunması zəruriliyini nəzərə alaraq konservativ strategiyayı seçməyə üstün tutur.

Altıncısı, dövlətin fəaliyyətinin maliyyə parametrlərinin vəziyyəti və qarşılıqlı əlaqələri müəssisə ilə müqayisədə fərqli görünür. Misal üçün, firmanın xərcləri onun gəlirlərini üstələdiyi təqdirdə həmin firma zərərlə işləyən kimi qəbul olunur və belə olduğu halda uzun müddət fəaliyyətini davam etdirə bilməz. Nəticədə iflasa uğrayır. Dövlət ilə bağlı məsələ isə fərqlidir. Əgər büdcənin əsas etibarilə vergi daxilolmaları hesabına təmin olunan gəlirləri nəzərdə tutulan xərclərdən aşağıdırsa, o zaman büdcə kəsiri yaranır, onun xərclərinin qarşısının alınmasında daha geniş yayılmış üsul isə dövlət

kreditini hesab olunur. Dövlət maliyyəsinin beynəlxalq təcrübəsində ölkənin büdcəsi kəsirlə bağlanırsa bu, normal vəziyyət kimi dəyərləndirilir. Dünyada büdcə kəsiri olan ölkələrin sayı kifayət qədərdir və əksəriyyət təşkil edir. Onlar beynəlxalq suveren borc sistemi adlandırılan bir sistem əmələ gətirir.

Yeddincisi, hətta suveren defolt elan olunduğu təqdirdə belə borclu ölkə öz mövcudluğunu davam etdirəcək, lakin iflasa uğramış müəssisənin fəaliyyəti dayandırılacaq, çünki həmin müəssisə bazardan getməli, biznesini ləğv etməli, borclarını ödəməli olacaq və s.

Səkkizincisi, qlobal ölkənin vəziyyəti maliyyə risklərini və özünün qlobal suveren statusunun qorunub saxlanılmasına yönəlik xərclərin aşağı salınmasının mümkünsüzlüyünü şərtləndirir. Məsələn üçün: qlobal və beynəlxalq təşkilatlarda və layihələrdə iştirakının, dövlətlər birlikləri (Şənbə Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avrasiya İqtisadi İttifaqı və s.) çərçivəsində yeni birgə maliyyə təşəbbüslərin yaradılmasının (bankların, valyuta fondlarının, maliyyə antiböhran proqramlarının) maliyyələşdirilməsi.

Doqquzuncusu, dövlət bəzi hallarda bilərəkdən maliyyə risklərinin öz üzərinə götürülməsinə qərar verir, burada söhbət əhali qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirməmək risklərindən gedir, məsələn üçün, öncədən öhdəsindən gələ bilmədiyini bil-bilə sosial təminat üzrə tədbirlərin görülməsinin vəd edilməsi: lakin həmin tədbirləri qəbul etməyə bilməz, çünki belə olan halda bu, onun bir dövlət olaraq tamamilə çarəsiz bir duruma düşməsi demək olacaq və, həm də, ölkə daxilində sosial parlayışa gətirib çıxara bilər.

Dövlət risk-menecmentinin başlıca vəzifəsi – bir o qədər maliyyə risklərindən yayınmaq deyil, daha çox onun baş vermə ehtimalını müəyyən etmək və baş verdiyi təqdirdə

mümkün mənfi fəsadlarının qarşısına almaq, onları zəiflətməkdir.

Dövlətin (bazar münasibətlərinin bir subyekti olaraq) risk-menecmentin subyekti kimi əsas fərqləndirici cəhətlərinin yuxarıda təqdim etdiyimiz siyahısı korporativ maliyyə və risk-menecment nəzəriyyəsinin klassik müddəalarının dövlətə münasibətdə xalis şəkildə tətbiq edilməsinin mümkünsüzlüyünü ifadə edən səbəbləri müəyyən dərəcədə izah etmiş olur.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma dövründə - yəni, qlobal maliyyə bazarlarının, qlobal maliyyə kapitalının, qlobal maliyyə institutlarının yer aldığı bir dönəmdə, - dövlətin maliyyə risklərinin problemi xeyli dərəcədə mürəkkəbləşir, kəskinləşir, eləcə də yeni məzmun əldə etməyə başlayır. Qlobal amillərin və tendensiyaların formalaşdığını müşahidə edə bilirik ki, bu da təsərrüfatın suveren subyektləri üçün aşağıda sadalanan yeni risklərin, çağırışların və təhdidlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur və həyata keçirilən maliyyə siyasətinin adekvat reaksiyasını, korrektə olunmasını tələb edir:

- xammal və enerji bazarlarının konyunkturasında güclənən volatillik, qeyri-müəyyənlik;
- maliyyə yardımının yeni dünya mərkəzlərinin meydana çıxması və əvvəlkilərin zəifləməsi ilə müşayiət olunan geosiyasi proseslər;
- əhalinin yaşlanması, əməkqabiliyyətli və işləyən əhalinin payının azalmasının demoqrafik tendensiyaların baş verməsi, bu da sosial sahələrin (pensiya, sosial sığorta, tibbi sığorta kimi sahələrin) kompleksinin maliyyələşdirilməsində ciddi təzyiqlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnir;
- iqlim dəyişikliklərin, təbii fəlakətlərin, ekoloji sarsıntuların və texnogen fəlakətlərin qlobal risklərinin artması;

- iştirakçılar üçün maliyyə təhlükəsizlik meydanının yaradılması və onların maliyyə dəstəyinin təmin edilməsi məqsədilə regional maliyyə təşəbbüslərin formalaşdırılması, regional inteqrasiya tendensiyaları.

4.2 Dövlətin maliyyə risk-menecmentinin obyektləri

Dövlətin maliyyə risklərinə aid xüsusiyyətlərdən biri dövlətin, yəni maliyyə risklərinin daşıyıcısının müəyyən edilməsinə dair yanaşmanın birmənalı olmaması ilə bağlıdır. Risk-menecment obyektinin strukturuna iki yanaşma nəzərdə tutulur – dar və geniş.

Dar yanaşma obyektini büdcə sistemi kimi müəyyən edir və büdcə risklərinin yaxud büdcə sisteminin öyrənilməsindən ibarətdir. Dövlətin maliyyə riskləri anlayışına geniş baxış isə o deməkdir ki, onun əsirinə öz büdcələri ilə birgə təkcə hökumət, regional, yerli idarəetmə orqanları deyil, həm də daxilində tərkib elementləri yer alan dövlət idarəçiliyin ümumilikdə geniş sektoru məruz qalır (Şəkil 5.1).

Dar yanaşma çərçivəsində dövlətin maliyyə riskləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- hökumət büdcəsi riskləri;
- bələdiyyə idarəetmə orqanları büdcələrinin riskləri;
- dövlət sosial fondların büdcələrinin riskləri (İpoteka kreditləşməsi fondu, Depozitlərin sığortalanması fondu – büdcədənkənar fondlar);
- suveren borc riskləri (büdcə riskləri sırasına daxil olunub, çünki onların subyekti qismində borclanmanı

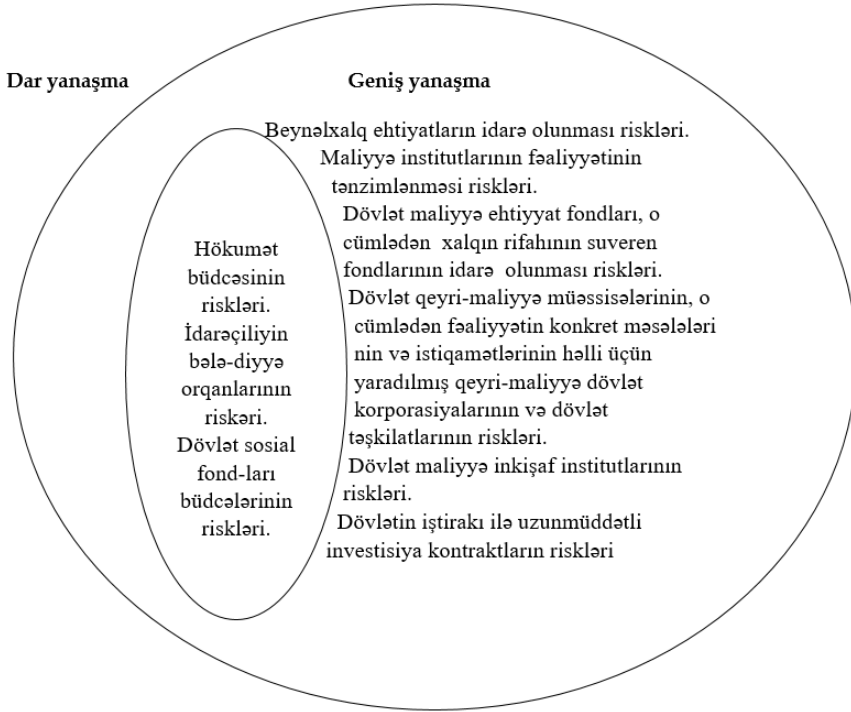
həyata keçirən hökumət yaxud maliyyə nazirliyi çıxış edir).

Geniş yanaşma tətbiq olunduğu zaman maliyyə risklərinin aşağıdakı növlərini qeyd etmək mümkündür: a) dar yanaşmanın yuxarıda adları çəkilməmiş maliyyə riskləri; b) dövlət yaxud dövlət idarəçiliyi sektoruna daxil olan dövlətlə birgə təşkilatlar və strukturlar tərəfindən təşəbbüs edilən maliyyə riskləri. Sonunculara aşağıdakı maliyyə riskləri aid edilir:

- beynəlxalq ehtiyatların idarə olunması (mərkəzi bank) riskləri;
- maliyyə institutlarının (mərkəzi bank və tənzimləmə modelindən asılı olaraq ölkənin digər dövlət strukturları) fəaliyyətinin tənzimlənməsi riskləri (tənzimləyici risklər);
- dövlət qeyri-maliyyə müəssisələrinin, o cümlədən fəaliyyətin konkret məsələlərinin və istiqamətlərinin həlli üçün yaradılmış qeyri-maliyyə dövlət korporasiyalarının və dövlət təşkilatlarının riskləri;
- inkişafın dövlət maliyyə institutlarının (inkişaf bankları, ipoteka kreditləşməsi fondu, gəlirlərin sığorta fondu, dövlət sığorta, təkrar sığorta şirkətlərinin, ixrac kredit agentliklərinin, və s.) riskləri;
- dövlətin iştirakı ilə uzunmüddətli investisiya kontraktlarının riskləri.

Yuxarıda adları qeyd olunmuş maliyyə riskləri dövlət maliyyə resurslarının yatırımları ilə şərtləndirilir və dövlət maliyyə sisteminin, eləcə də ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığının qoyunub saxlanması üçün effektiv surətdə idarə olunmasını tələb edir.

Obyekt

Şəkil 4.1. Dövlətin maliyyə risk-menecmentinin obyektləri (geniş və dar yanaşmalar)

Beləliklə, maliyyə risk-menecmenti obyektləri qismində büdcə sisteminin bütün səviyyələrinin və büdcədən kənar dövlət fondları büdcələrinin obyektləri çıxış edir.

Dövlət büdcədən kənar fondlar son dərəcə mühüm sosial institutlardır, onların mövcudluğu pensiyaların, sosial müavinətlərin ödənilməsi, tibb xidmətlərinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı öz vətəndaşları qarşısında sosial maliyyə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün dövlətə çox vacib və zəruridir. Haqqında danışdığımız bu institutların maliyyə dayanıqlığı – ictimai rifahın, əhali sağlamlığının prinsipial şərti, insanların

müsbət emosiya və əhval-ruhiyyəsinin rəhnidir. Sosial büdcədən kənar fondların kəsiri dövlətin büdcə risklərini formalaşdırmış olur ki, həmin risklər idarəçiliyin müvafiq metodlarının tətbiqini, pensiya islahatı sahəsində effektiv dövlət siyasətinin işlənib hazırlanmasını, sosial sığortanı və icbari tibbi sığortanı tələb edir.

Dövlətin büdcə riskinin daha bir növü borc riskidir, onun yaranması dövlət (bələdiyyə) tərəfindən bank istiqrazları, emissiya olunmuş qiymətli borc kağızları üzrə öz maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirməməsi ehtimalı ilə şərtləndirilir.

Dövlətin ehtiyat fondları xüsusilə öyrənilməli və tədqiq edilməlidir, həmin fondlar növləri, məqsədləri, maliyyələşmə mənbələri, istifadə istiqamətləri ilə fərqlənir. Onları birləşdirən tək bir şey – bu, dövlətin maliyyə ehtiyatlarıdır, onu həmçinin “təhlükəsizlik yastığı” da adlandırırlar. Bazarların qeyri-müəyyənliyi, volatilliyi, daxili və xarici təhdidlərin artması şəraitində bu ehtiyatların xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Suveren investisiya fondlarının (SİF) – sərvətin toplanılmasının suveren fondlarının (*sovereign wealth funds*) formalaşdırılması və istifadəsinin maliyyə riskləri xüsusi diqqət tələb edir. Onlar ölkələr tərəfindən büdcə gəlirlərinin aşağı düşməsi dövrlərində dövlət büdcəsinin sabitləşdirilməsi və (və ya) uzunmüddətli perspektivdə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunan pul vəsaitləri fondlarından ibarətdir. Suveren investisiya fondları, bir qayda olaraq, beynəlxalq xammal bazarlarında enerji ya da digər təbii resursların – neftin, qazın, əlvan metalların satışından ifrat gəlirlər əldə edən ixacatçı dövlətlər tərəfindən yaradılır. Həmin ölkələr cari tədiyyə balansının xroniki müsbət saldosuna malikdir. Belə dövlətlərin hökumətləri qarşısında

aşağıdakı mühüm vəzifələr dayanır: gələcəkdə təbii resursların istifadəsinin planlaşdırılması, çünki zaman keçdikcə həmin resurslar tükənir, eləcə də təbii faydalı qazıntılara dünya bazarlarında qiymətlərin kəskin və proqnozlaşdırılması mümkün olmayan sıçrayışlardan dövlət gəlirlərinin və xərclərinin asılılığının aşağı salınması. SİF-lərin milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyəti iqtisadiyyatda neqativ vəziyyətlərin qarşısının alınması məqsədilə xammala olan yüksək qiymətlər şəraitində artıq ixrac daxilolmaların akkumlyasiya edilməsi, habelə əlverişsiz konyunktur formalaşdığı təqdirdə dövlət büdcəsində yaranan kəsirlərin ödənilməsi məqsədilə sözügedən fondların vəsaitlərindən istifadəsindən ibarətdir. Ən iri suveren fondlara BƏƏ, Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı, Azərbaycan, Qazaxıstan, Əlcəzair, Rusiya kimi ölkələr sahibdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli Fərmanına əsasən yaradıldı . 2023-cü ilin 01 aprel tarixinə olan məlumata əsasən ARDNF-nin aktivləri: 53 437,6 mln. ABŞ dolları təşkil edir (<https://oilfund.az/report-and-statistics/recent-figures>). ADNF vəsaitlərinin 31.03.2023-cü il tarixinə xarici valyutalar üzrə bölgüsü cədvəl 4.1-də göstərilmişdir:

Cədvəl 4.1

ADNF-nin investisiya	ABŞ dolları	Avro	İngilis funt sterlini	Avstraliya dolları	Türk lirosi	Rusiya rublu	Çin yuani	Yapon yeni	Digər valyutalar
53,437.21 mln. \$	69,9%	19.4%	4,8%	0,6%	0,3%	0,2%	1,0%	1,%	2,4%
ABŞ dollarlıq portfelinin 6.481,7 milyon dollarlıq hissəsi (12,1%) qızıl investisiyaları təşkil edir.									

Mənbə: <https://oilfund.az/report-and-statistics/report-archive>

Dövlətin maliyyə risklərinin daha bir növü məhsul ixrac edən müəssisələrin ixrac kreditləri üzrə, eləcə də xarici bazarlarda dövlət korporasiyaları, dövlət müəssisələrinin xarici borcalmalar üzrə dövlət zəmanətlərin təqdim edilməsi ilə bağlıdır.

Bundan əlavə, dövlət çoxsaylı investisiya layihələri, o cümlədən, dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə, iri və çoxillik kontraktlar üzrə maliyyə risklərini də öz üzərinə götürür.

Dövlətin maliyyə risklərinin öyrənilməsinin dair sərgilənən geniş yanaşma Mərkəzi Bankın da qoşulduğu dövlət idarə etməsi sektorunun nəzərdən keçirilməsini ehtiva edir. “Mərkəzi Bank haqqında” 10.12.2004-cü il tarixli Qanuna uyğun olaraq, Azərbaycan Mərkəzi Bankının nizamnamə kapitalı və digər əmlakı dövlət mülkiyyəti hesab olunur. Azərbaycan Mərkəzi Bankı milli pul vahidinin dayanıqlığının təmin edilməsi, ölkənin bank və ödəmə sistemlərinin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, milli maliyyə bazarının inkişafının təmin edilməsi üzrə siyasət həyata keçirir. Onun qanunla müəyyən edildiyi kimi hökumətin öhdəlikləri üzrə bir cavabdehliyi mövcud deyil. Bununla bərabər, ölkənin beynəlxalq ehtiyatlarının idarə olunmasını həyata keçirməklə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı vahid pul-kredit siyasəti yürüdü, milli pul vahidinin sabitliyini qoruyub saxlayır, valyuta bazarının likvidliyini təmin edir, tədiyə balansının şoklarına qarşı müqavimət göstərir və əks tədbirlər görür və, müvafiq olaraq, dövlətin maliyyə risklərini öz üzərinə götürür.

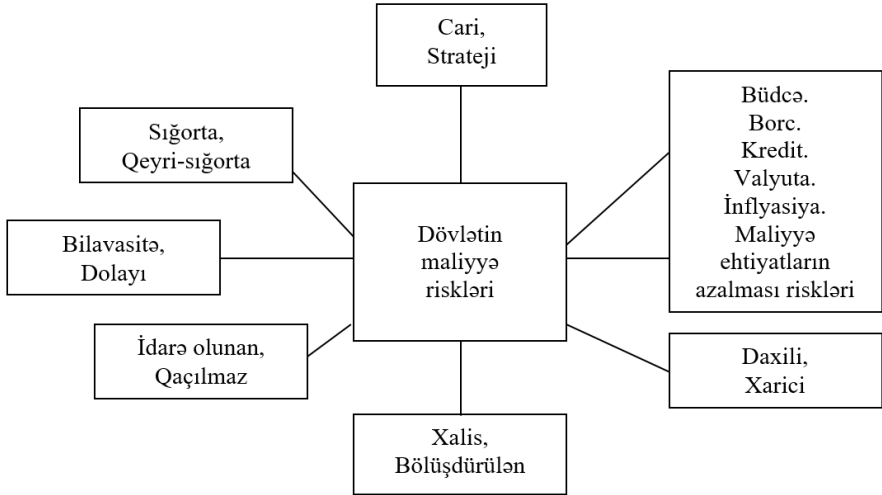
Beynəlxalq Valyuta Fondunun versiyası üzrə valyuta ehtiyatlarının tərifini təqdim edək: “Ehtiyat aktivləri – bu, pul-kredit tənzimlənməsi orqanlarının sərbəst sərəncamında olan,

həmin orqanlar tərəfindən tələbatların ödənilməsi və tədiyə balansının maliyyələşdirilməsi, valyuta məzənnəsinə təsirlərin göstərilməsi məqsədilə valyuta bazarına intervensiyaların (müdaxilələrin) yerinə yetirilməsi və digər müvafiq məqsədlər (misal üçün, valyutaya və iqtisadiyyata etimadın qorunub saxlanması kimi məqsədlər) üçün nəzarət olunan, eləcə də xarici borclanma üçün əsas qismində çıxış edən xarici aktivlərdir". Dövlətin ehtiyat aktivlərinə daha geniş baxış bucağı beynəlxalq ehtiyatları xarici valyutada nominallaşdırılmış ölkənin bütün rəsmi (dövlət orqanlarının mülkiyyətində olan) maliyyə aktivləri kimi müəyyən edir. Beynəlxalq valyuta fondu beynəlxalq ehtiyatlara dövlət aktivlərinin aşağıda göstərilmiş növlərini daxil edir: monetar qızılı, XBH-ında (xüsusi borclanma hüquqlarında) olan aktivləri, BVF ehtiyat mövqeyini, nağd valyuta və valyuta depozitlərini, qiymətli kağızları (likvid, bazarda əmələ gələn səhmlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən əmissiya edilən istiqraz vərəqələrini), ehtiyat aktivlərinə olan və mərkəzi bank tərəfindən nəzarət edilən törəmə maliyyə alətlərini (misal üçün, valyuta forvardlarını), digər maliyyə aktivlərini (qeyri-kredit qeyri-rezident təşkilatlarına xarici valyutada ayrılan kreditlər və borclar), milli rifah suveren fondlarının (suveren investisiya fondlarının) vəsaitlərini.

4.3 Dövlətin maliyyə risklərinin təsnifatı

Dövlətin maliyyə risklərini müxtəlif meyarlar üzrə təsnif etmək doğru olardı. Risklərin təsnifatı sözügedən prosesin düstün mərhələlərində - eyniləşdirmə (identifikasiya), təhlil, qiymətləndirmə, riskə təsir metodunun seçilməsi kimi

mərhələlərdə onların (risklərin) idarə olunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir (Şəkil 4.2).

Şəkil 4.2. Dövlətin maliyyə risklərinin növləri

Funksional təyinatına və ya əmələ gəlmə sferasına görə dövlətin maliyyə riskləri *büdcə, borc, kredit, valyuta, inflyasiya, maliyyə ehtiyatların azalması risklərinə* bölünür. Bundan əlavə, aktivlərin maliyyə riskləri və passivlərin maliyyə riskləri kimi qruplaşmanın aparılması da məqsədəuyğun olardı.

Aktivlərin riskləri ölkə daxilində və xaricdə dövlət mülkiyyətinə daxil olan obyektlərin, hökumətin sahibliyində olan qiymətli kağızlar portfelinin idarə olunması keyfiyyətini, eləcə də mərkəzi bankın və suveren ehtiyat fondlarının avuarları yatırılan aktivlərin etibarlılığını və s. nümayiş etdirir.

Passivlərin riskləri – bu, dövlət tərəfindən üzərinə düşən maliyyə öhdəliklərinin, hər şeydən əvvəl isə digər ölkələrə, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına, iri özəl banklara, digər kreditorlara olan, bank ssudaları formasında və ya dövlət

iltizam kağızlarının emissiyası yolu ilə əldə olunmuş suveren borclar üzrə maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi (yaxud yerinə yetirilməməsi) riskləridir.

Daxili risklər ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan problemlər, planlaşdırılmayan əlavə maliyyə xərclərinə səbəb ola biləcək struktur ziddiyyətləri, demoqrafik və sosial neqativ tendensiyalarla şərtləndirilir. Bura, həmçinin, plan göstəricilərinə, büdcə siyasətinin vəzifə və məqsədlərinə, yaxud da iqtisadiyyatın obyektiv tələbatlarına büdcə axınları parametrlərinin kəmiyyət və (və ya) keyfiyyət baxımından uyğunsuzluğu ehtimalı kimi dövlətin büdcə prosesinin qüsurları da daxildir.

Xarici risklər – bu, dünya bazar konyunkturasında baş verən dəyişikliklər riskləri, siyasi risklər, təbii və texnogen fəlakətlər riskləridir ki, onlar baş verdikdən sonra dövlət vəsaitlərinin iri və gözlənilməz xərclənməsinə, yaxud planlaşdırılanla müqayisədə büdcə gəlirlərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etdiyimiz risklərdən yalnız bazar konyunkturasının dəyişməsi risklərini müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmaq mümkün olur, lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, makroiqtisadi proqnozlar real həyatda heç də hər dəfə özünü doğrultmur. Yuxarıda sadaladığımız maliyyə risklərinin qalan hissəsi, bir qayda olaraq, gözlənilməz şəkildə əmələ gəlir, onları proqnozlaşdırmaq çətin olur və hər hansı təsirə məruz qalmır.

Dövlətin maliyyə riskləri *xalis* (digər strukturlar, şəxslər, təşkilatlarla bölüşdürülməsi mümkün deyil) və *bölüşdürülən* (belə risklərin ixtisaslaşdırılmış təşkilatlara, misal üçün sığorta şirkətlərinə ötürülməsi, yəni transferi mümkündür).

Əvvəlki təsnifatı inkişaf etdirsək, o zaman dövlətin maliyyə risklərini *idarə olunan*, yəni təsir metodlarına məruz qalan, eləcə də *qaçılmaz*, yəni zərərin minimallaşdırılması məqsədilə bu və ya digər idarəetmə addımlarının atılmasını nəzərdə tutmayan risklərə (faciələr, iqlim dəyişiklikləri, iqtisadi və siyasi böhranlar, sosial sarsıntılar, insanların kütləvi şəkildə xəstələnməsi və s.) bölmək mümkündür.

Dövlətin maliyyə riskləri *bilavasitə* (hökumətin özü beynəxalq kredit üzrə borcalan, yaxud istiqraz kreditinin emitenti qismində çıxış edir) və *dolayı* (dövlət korporasiyalarının, sistem baxımından əhəmiyyət kəsb edən müəssisələrin, maliyyə institutlarının kreditləri yaxud emissiya buraxılışları formasında maliyyə öhdəlikləri üzrə dövlətin maliyyə zamanətləri) risklərə bölünür.

Dövlətin maliyyə risklərinin daha bir təsnifatı əvvəlki təsnifatlarla sıx bağlıdır. Risklərin sığortalanma meyarı onların iki böyük qrupa – sığortalanan və sığortalananmayan risklərə bölünməsinə nəzərdə tutur. Birinci qrupa dövlətin üzə çıxarılması, eləcə də dəyər ifadəsində qiymətləndirməsi mümkün olan risklər daxildir. Sığorta riski bir neçə variantda müəyyən edilə bilər: nəzarətdən kənar olan hadisənin baş vermə riski; bədbəxt hadisə nəticəsində sığortalayanın ya da sığortalının həyatına, sağlamlığına, əmlakına zərərin dəyməsi ehtimalı; sığortalayanın məsuliyyətinin növü; baş verdiyi təqdirdə sığortanın həyata keçirildiyi və baş verməsi nəzərdə tutulan hadisə.

Əlavə kimi riskləri sığortaya qəbul edərək sığorta şirkətlərinin adəti üzrə nəzərə aldığı risklərin sığortalanması meyarlarını yada salmaq yerinə düşərdi: zərərin təsadüfi xarakteri, zərərin bölüşdürülməsinin qiymətləndirilməsi mümkünlüyü, zərərin bölüşdürülməsinin birmənalılığı,

sığortalanan zərərlərin bölüşdürülməsinin bir-birindən asılı olmaması, zərərin maksimal mümkün miqdarının qiymətləndirilməsi.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin maliyyə risklərinin qradasiyası haqqında danışıqda *cari* və *strateji*, yəni təxirə salınmış kimi qradasiyalar mövcuddur. Sonunculara, misal üçün, demoqrafik kənarlaşmalarla bağlı pensiyaların ödənilməsi üzrə büdcənin gələcək xərcləri aid olunur.

Bəzi hallarda dövlətin riskləri planlaşdırılmış qiymətlərlə təsdiq olunmuş büdcənin parametrlərinin üst-üstə düşməməsinin ehtimalı kimi sirr olaraq büdcə risklərlə assosiasiya olunur. Büdcə riskləri belə amillərlə şərtləndirilir ki, onlar müəyyən formalaşmış şəraitdə büdcə sistemində daxil olan büdcələrin parametrlərinin proqnozlaşdırılan və planlaşdırılan kəmiyyətlərdən kənarlaşmasına gəritib çıxara bilər.

Büdcə risklərinin müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Məsələn, gəlirlərin itirilməsi, əlavə xərclər və maliyyə mənbələrinin məhdudlaşdırılması kimi riskləri qeyd edə bilərik. Həmin üç qrupa ölkənin maliyyə sistemində aid ola biləcək ən müxtəlif təhdidlər yer ala bilər. Belə ki, vergilərin tam həcmdə daxil olmadığını yaxud dövlət mülkiyyətindən (dövlət əmlakından) əldə olunan gəlirlərin azalmasını, gömrük daxilolmalarının həcmində aşağı düşməsinə şərtləndirən amillər birinci qrupa aid edilir. Gözlənilməyən, planlaşdırılmayan, yəni büdcənin tərtib edildiyi zaman nəzərə alınmamış xərclər, misal üçün, təbii fəlakətlərdən yaranmış xərclərlə bağlı olan risklər ikinci qrupa adi edilir. Risklərin üçüncü qrupu əlverişsiz iqtisadi yaxud siyasi vəziyyətin əmələ gəlməsilə şərtləndirilmiş təhdidləri özündə ehtiva edə bilər ki, bu zaman büdcə xərclərinin büdcədə müəyyən olunmuş maliyyələşmə mənbələri

müxtəlif səbəblər üzündən daha bahalı yaxud tələb ediləndən daha az etibarlı olmağa başlayır, və bu səbəbdən həddindən artıq riskli olur yaxud ümumiyyətlə özünü tükədir.

Büdcə risklərinin daha bir təsnifatını qeyd edək:

- *tək-tək və uzunmüddətli risklər* – fəsadların davamlılığından asılı olaraq;
- *iqtisadi, texniki və siyasi risklər* – risk mənbəyinin meyarına görə.

Birinci qeyd edilmiş risklər büdcə sistemindən kənarında fəaliyyət göstərən, eləcə də həmin sistemə təsir edən (valyuta məzənnəsinin, iqtisadi artım templərinin dəyişməsi) iqtisadi amillərin dəyişməsi səbəbindən əmələ gəlir.

İkinci qeyd etdiyimiz risklər isə büdcənin tərtib edilməsi mərhələsində, büdcə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması prosesində səhvlərin buraxıldığı təqdirdə əmələ gəlməyə başlayır.

Siyasi risklər büdcə sisteminə mənfi təsir göstərən siyasi qərarların qəbul edilməsi ilə şərtləndirilir. Məsələn, hakimiyyətin sosial müavinətlərin artırılması ilə bağlı seçkilər öncəsi verdiyi vədlər büdcəyə əlavə təzyiqlin artması və, müvafiq olaraq, maliyyə risklərinin yaranması deməkdir.

Daha bir təsnifat, qismən də olsa, məzmunca əvvəlki qruplaşmalarla səsləşir. Onu da qeyd edək ki, büdcə risklərinin üç qrupu ayırd olunur:

- 1) *xarici risklər*, yəni təsirə, demək olar ki, ümumiyyətlə məruz qalmayan, və büdcə sisteminə münasibətdə xarici mühitdə əmələ gələn risklər (inflyasiya riskləri, makroiqtisadi risklər, maliyyə və xammal bazarlarının, siyasi konyunkturun volatilliyi);
- 2) *büdcə sisteminin özünün riskləri*, həmin risklər idarəetmə təsirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə reaksiya verir, eləcə də

büdcə sisteminin daxilində generasiya olunur (büdcə gəlirləri strukturunun riskləri, xərclər strukturunun riskləri, büdcənin balanslaşdırılmaması riskləri, vəsaitlərin daxil olması və xərclənməsi həcmələrinin və müddətlərinin uyğunsuzluğu səbəbindən kassa qırılmaları riskləri);

- 3) *təsadiüfi hadisələrin riskləri*, həmin növ risklərə büdcə planlaşdırılması, hesablamalar, proqnozlar, büdcənin icrası zamanı səhvlərin buraxılması riskləri, eləcə də iqtisadi böhranların əmələ gəlməsi riskləri və təbii fəlakətlər riskləri daxildir.

4.4 Dövlətin maliyyə risklərinin idarə edilməsi

Dövlət maliyyə risk-menejmenti hakimiyyətin hökumət və bələdiyyə orqanlarının maliyyə fəaliyyəti risklərinin (dar yanaşma), eləcə də dövlət idarəçiliyi sektoruna daxil olan təşkilatların idarə olunması (geniş yanaşma) üzrə dövlət maliyyə menejmentinin bir tərkib hissəsidir.

Dövlətin maliyyə risklərinin idarə olunmasının məqsədi onun (dövlətin) maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir, yəni burada söhbət maliyyə sisteminin, iqtisadiyyatın və ümumilikdə cəmiyyətin risklərin idarə olunması istiqamətində tətbiq edilən metodlar kompleksinin, preventiv tədbirlərin, analitik prosedurların, ehtiyat və kompensasiya maliyyə mexanizmlərinin, eləcə də digər yanaşmaların tətbiqi hesabına dövlətin maliyyə itkilərinin, zərərlərinin minimallaşdırılması vasitəsilə müdafiə olunmaq vəziyyətindən gedir.

*İdarəetmə obyekt*i qismində maliyyə risklərinin məcmusu (riskli kapital qoyuluşları, risklərə məruz qala biləcək pul axınları), eləcə də risk-menejmentinin bütün mərhələləri və

prosedurları prosesində subyektlər arasında mövcud olan iqtisadi münasibətlər çıxış edir.

Dövlət maliyyə risk-menecmentinin *subyektləri* təşkilatlar, müəssisələr, dövlət idarəçiliyi sektorunun strukturları hesab edilə bilər ki, onların maliyyə fəaliyyəti dövlətin resurs təminatı balansında, maliyyə, eləcə də zamanətli, öhdəliklərin strukturunda və maliyyə aktivlərində itkilərə, azalmalara və dəyişikliklərə görə maliyyə təhdidlərin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər.

Dövlətin maliyyə risk-menecmentinin başlıca vəzifəsi risklərdən yayınma və risklərin aşağı salınması deyil (dövlətə münasibətdə bunu etmək çox vaxt mümkünsüzdür), daha çox risklərin baş verməsinin öncədən müəyyənləşdirilməsi, eləcə də onların mümkün fəsadlarının qiymətləndirilməsi və bu risklərə adaptasiyası olur.

Dövlətin maliyyə risklərinin idarə olunmasına dair sistemli yanaşmanın sərgilənməsi özündə aşağıda qeyd olunmuş metod və tədbirlərin həyata keçirilməsini ehtiva edir:

- ən mühüm risklərin eyniləşdirilməsi, təsnifatı, inventarlaşdırılması və kəmiyyətə qiymətləndirilməsi;
- maliyyə sferasında dövlətin açar (əsas) biznes-proseslərinin, o cümlədən büdcə planlaşdırılması, büdcə proqnozlaşdırılması sferasında effektivliyinin, keyfiyyətinin və şəffaflığın yüksəldilməsi, büdcə axınlarının operativ idarə olunması riskləri, büdcə uçotu riskləri, büdcə nəzarəti riskləri;
- ehtiyat fondlarının formalaşdırılması;
- risklərin mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin tədqiq edilməsi;
- maliyyə sisteminin risklərə adaptasiyası üsullarının müəyyənləşdirilməsi;

- risklərin profilaktikası, qarşısının alınması;
- maliyyə risklərinin daimi monitorinqini yerinə yetirilməsi.

Risk-menecmentin klassik metodologiyasına uyğun olaraq, maliyyə risklərinin həlli vasitələri qismində riskdən yayınma, riskin qəbul edilməsi, habelə riskin ötürülməsi çıxış edir. Lakin maliyyə risklərinin daşıyıcıları kimi dövlətin və dövlət idarəçiliyi sektorunun xüsusiyyətləri riskə təsir göstərməsi metodunun seçiminə, eləcə də bütövlükdə risklərin idarə olunması prosesinə həlledici təsir göstərmiş olur. Bu isə korporativ strukturlardan maliyyə risklərinin idarə olunması sistemində əhəmiyyətli fərqlərin mövcudluğu deməkdir.

Risk menecmentin xarici metodikaları, o cümlədən ictimai maliyyə sferasında, Dövlət sektorunda auditin əsas prinsipləri ilə - ISSAI 100, Dövlət sektorunda daxili nəzarətin standartları üzrə tövsiyələrlə - INTOSAI GOV 9100, eləcə də digər sənədlərlə təmsil olunur.

Dövlətin maliyyə risklərinin idarə olunması mənfəətin əldə edilməsinə deyil, hər şeydən əvvəl, bütün əhalinin və təsərrüfat təşkilatlarının maliyyə maraqlarının (gəlirlərin, əmək haqqının, sosial müavinətlərin və pensiyaların, maliyyə aktivlərinin, büdcə maliyyələşməsinin, büdcə subsidiyalarının və s.), dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin müdafiəsinə yönəlib. Bununla əlaqədar çox vaxt dövlət risklərə təsir etmək imkanın malik olmadığı halda onları qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Bu, xüsusilə, xarici mühitin risklərinə və qlobal risklərə aiddir. Məsələn, pensiyalara, yaşlı insanların sosial təminatına, tibbi xidmətlərə obyektiv surətdə sosial xərclərin artmasına, səbəb olan əhalinin yaşlaşmasının, eləcə də zərər çəkmiş əhali və ölkələrin büdcələri üçün nəhəng pul məsrəflərinə gətirib çıxaran xammal məhsullarına dünya qiymətlərinin azalması, iqlim dəyişiklikləri və təbii fəlakətlər istiqamətində müşahidə

olunan ümumdünya tendensiyasını qeyd edə bilərik. Lakin qeyd etdiyimiz maliyyə risklərinə təsir imkanların olmaması dövlət üçün onların qarşısının alınmasını istisna etmir. Bunlara hazırlaşmaq, eləcə də uzunmüddətli dövrdə onlardan müdafiəni təmin etmək lazımdır, bunu, misal üçün, düşünülmüş pensiya islahatının həyata keçirilməsi vasitəsilə reallaşdırmaq olar.

Beləliklə, dövlət üçün maliyyə risklərinin idarə olunması istiqamətində öyrəşdiyimiz metodların mümkün istifadəsi ilə yanaşı həm də diversifikasiya, sığorta, limitləşdirmə, vəsaitlərin rezervləşdirilməsi (ehtiyatının yaradılması), makroiqtisadi proqnozlaşdırma və uzunmüddətli büdcə planlaşdırılması kimi metodlar da tətbiq edilir.

Maliyyə risklərinin idarə olunmasının yoxlanılmış metodu qismində sığorta çıxış edir ki, burada riskin üçüncü şəxsə - sığorta şirkətinə ötürülməsi nəzərdə tutulur. Bunun nümunələri kimi dünyanın bir çox ölkələrində kifayət qədər geniş yayılmış təbii fəlakətlərin, yəni fəlakət risklərinin sığortasının dövlət proqramları göstərilə bilər ki, həmin proqramlar çərçivəsində dövlət ya sığortaçı, o cümlədən kommersiya sığortaçıları dövlət-özəl tərəfdaşlığı şərtləri ilə, yaxud da təkrar sığortaçı kimi çıxış edir. Nümunə olaraq dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində fəaliyyət göstərən milli sığorta proqramları qeyd edilə bilər:

- ABŞ-da fəaliyyət göstərən su basmadan milli sığorta proqramı (*National Flood Insurance Program*). Bu proqram daşqınlar səbəbindən baş vermək əmlak zədələnmələri səbəbindən yaranan itkilərin qarşılınması məqsədilə istənilən tipdə su basmalar və daşqınlar zamanı, o cümlədən hidrotexniki qurğularda qəzalardan sığortanı və sığorta yardımının təmin edilməsini nəzərdə tutur;

- İspaniyada təbii fəlakətlərdən sonra yaranan itkilərin kompensasiya edilməsinin dövlət proqramı (Fondu) (*Consorsio de de Compensacion de Seguros*). İspaniyada və hətta xarici ölkələrdə təbii fəlakətlərdən zərər çəkmiş vətəndaşların əmlak risklərinin müdafiəsinə təminat verir, eləcə də özəl sığortaçıların müflis olduqları təqdirdə onların ödəmələrin verilməsinə zəmanət yaradır;
- Fransada fəlakət risklərinin təkrar sığortasının dövlət proqramı (*Caisse Centrale de Reassurance*);
- Zəlzələ risklərinin sığortası sahəsində dövlət-kommersiya tərəfdaşlığı (*Japan Earthquake Reinsurance Company* dövlət təkrar sığorta şirkəti). Özəl sığortaçıların risklərinin təkrar sığortası yolu ilə zəlzələlər risklərindən əhalinin sığorta müdafiəsinə təminat verir.

Dövlətin maliyyə risklərinin idarə olunması konkret geosiyasi vəziyyətdən və siyasi amillərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olması səbəbilə çətinləşdirilə bilər. Siyasi qarşıdurmalar, hərbi və silahlı münaqişələr, milli və konfessional ziddiyyətlər çox vaxt müasir dünyamızda dövlətlərin maliyyə risklərinin amilləri, mənbələri qismində çıxış edir ki, bu da büdcə vəsaitlərinin pul itkilərində, eləcə də ehtiyat fondlarının məcburi məsrəflərində öz ifadəsini tapır. Dövlət maliyyəsinin tarixində belə epizodlar da yer alır ki, nə zaman ölkələr, daha dəqiq desək hökmdarlar, hərbi xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün böyük miqdarda borc almaq məcburiyyətində qalırdı. Məsələn, 1783-cü ildə Krımı uğurla işğal etdikdən sonra, II Yekaterina xarici kreditora – ingilis və alman banklarına yığılmış borcların ödənilməsi məqsədilə Rusiyada ilk dəfə dövlət istiqraz vərəqələrini buraxmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Xarici mühitdə əmələ gələn dünya bazar konyunkturasının maliyyə risklərinin idarə olunmasının effektiv metodları kimi *uzunmüddətli dövr üçün makroiqtisadi proqnozlaşdırmanı* (15 il və daha çox), eləcə də hesablanmış proqnoz parametrlərinin nəzərə alınması ilə *uzunmüddətli büdcə planlaşdırmasını* uzunmüddətli büdcə strategiyası) göstərə bilirik. Qeyd etdiyimiz həmin metodlar çərçivəsində büdcə gəlirlərinin çatışmazlığının qarşılınmasında istifadə edilməsi mümkün ola biləcək mənbələri təyin etməklə, proqnozun ən əlverişsiz stress ssenarisini müəyyənləşdirmək, nəzərdə keçirmək və qiymətləndirmək lazım gələcək.

Maliyyə risklərinin idarə olunması zamanı dövlət risklərdən yayınma metodlarının tətbiqinə üstünlük vermək hüququna malikdir. Məsələn, bunu özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi vasitəsinə yerinə yetirmək məqsədəuyğun olardı, yəni, burada söhbət aktivlərin belə bir hissəsinin satışa çıxarılmasından gedir ki, əgər həmin aktivlərin üzərində nəzarət itirilib yaxud ölkədə həmin aktivlərin mövcudluğu ilə bağlı siyasi vəziyyətin köklü surətdə dəyişməsi səbəbindən onların üzərində tətbiq edilməli olan nəzarət mexanizmləri tükənib. Bundan əlavə, risklərin qəbul edilməsi metodu məqsədəuyğun hesab olunur, yəni riskyaradıcı amillərin təsiri nəticəsində əmələ gələn fəsadlardan büdcə itkilərinin qarşılınmasını təmin etmək üçün ehtiyat fondların vəsaitlərindən istifadə olunur, və ayrı-ayrı konkret hallarda limitləşdirmə və diversifikasiya metodlarının tətbiqi ilə risklərin səviyyəsinin azalmasına nail olmaq mümkündür.

Diversifikasiya metodu, misal üçün, beynəlxalq aktivlərin müxtəlif maliyyə aktivlərinə - beynəlxalq ehtiyat valyutalarına, monetar qızıla, Beynəlxalq Valyuta Fondunda SDR-ə yerləşdirilməsi zamanı, eləcə də suveren ehtiyat

fondlarının investisiya portfelinin formalaşdırılması zamanı keçərli və təsirli olacaq. *Diversifikasiya* riskləri müxtəlif obyektlər üzrə bölüşdürmək yolu ilə onları minimallaşdırmağa imkan verir.

Dövlət risklərinin idarə olunmasının daha bir metodu qismində özünü sığorta, yəni *maliyyə ehtiyatlarının* yaradılması qeyd edilə bilər. Bu, dövlət maliyyə siyasətinin vacib istiqamətlərindən biridir, xüsusilə təbii xammalın, o cümlədən neft və qazın satışından büdcənin valyuta gəlirləri şəklində təbii rentanı əldə etmiş ölkələr üçün bu daha da böyük önəm daşıyır. Suveren investisiya fondlarının risklərinin idarə olunması həmin rezervlərin formalaşdırılması və sonradan onların aktivlərə yerləşdirilməsi, yəni investisiya portfelinin yaradılması ilə bağlıdır. Suveren investisiya fondlarına xas olan risklərin idarə olunması, ölkələrin böyük əksəriyyətində, 2008-ci ildə BVF tərəfindən qəbul edilmiş Santyaqo Prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Suveren investisiya fondunun rəhbərliyi investisiya strategiyasının və siyasətinin, eləcə də risk-menecment sisteminin işlənilməsi, hazırlanması və tətbiqi ilə məşğul olur ki, bütün bunlar qeyd etdiyimiz fondun maliyyə risklərinə məruz qalma dərəcəsinin monitorinqini həyata keçirməyə, onun əməliyyatları ilə bağlı meydana gələ biləcək riskləri üzə çıxarmağa, eləcə də riskin və gəlirliliyin münasib səviyyəsi hədudlarında onların qiymətləndirilməsi və idarə olunmasını reallaşdırmağa şərait yaradır.

Suveren investisiya fondlarının işində son dərəcə mühüm yeri investisiya fəaliyyəti tutur. SİF-in vəsaitlərini adətən xarici aktivlərə yerləşdirmək təcrübəsinə üstünlük verilir. Əgər fond ölkə daxilində həmin ölkənin milli aktivlərinə yerləşdirilsə, o zaman onun milli iqtisadiyyatın

vəziyyətindən asılı olmayan, müstəqil bir fondun funksiyasını yerinə yetirmək imkanı qalmır. Ehtiyat fondlarının yığımları (toplanmaları) A sinfindən aşağı olmayan qiymətli kağızlara və digər aktivlərə - suveren iltizam öhdəliklərinə, etibarlı şirkətlərin səhmlərinə və daşınmaz əmlaka yerləşdirirlər.

Maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu və onların idarə olunması özü-özlüyündə dövlət risk-menecmentinin bir elementi kimi nəzərdən keçirilir. Digər tərəfdən, dövlətin maliyyə riskləri ehtiyatların formalaşdırılması və onların vəsaitlərindən adi vəziyyətdə, xüsusilə də böhran şəraitində istifadəsinin effektivliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Risklər ehtiyat fondlarının lazımı həcmnin formalaşdırılması və qorunub saxlanması üçün kifayət edə biləcək büdcə vəsaitlərinin olmamasından, ehtiyatda olan vəsaitlərin investisiya yatırılmasının qeyri-effektiv şəkildə aparılması, onların məqsədsiz yaxud təyin edilmiş limitdən artıq istifadəsindən ibarətdir.

Dövlətin maliyyə risklərinin idarə olunması istiqamətində tətbiq edilə biləcək vacib metodlarından biri *onların yol verilmə sərhədlərinin təyin edilməsidir*. Demək lazımdır ki, bu, idarəetmə sisteminin daha məsuliyyətli mərhələsidir, çünki onun dəqiq və dürüst şəkildə yerinə yetirilməsindən dövlət büdcəsinin sosial öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, dövlətin borc təhlükəsizliyi (suveren borcun səviyyəsini əks etdirən göstərici), beynəlxalq xammal bazarlarının konyunkturasından asılılıq səviyyəsi və bu kimi digər mühüm göstəricilər asılıdır.

Məsələn, büdcə risklərinin yol verilmə sərhədlərinin müəyyən olunması üçün qradasiya metodundan istifadə olunur. Bu metodun iqtisadi mənası büdcənin xərclər öhdəliklərinin müxtəlif növlərinin yerinə yetirilməməsi riski-

nin mümkünlük dərəcəsinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Belə ki, nümayəndəlik məqsədlərə nəzərdə tutulan xərclərin yerinə yetirilməməsi riskini mötədil və yol verilməz hesab etmək olar, büdcə təşkilatlarının əməkdaşların əmək haqqının ödənilməsi ilə bağlı xərc öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi riskini isə yolverilməz və uyğun olmayan kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Bu zaman beynəlxalq ehtiyatların üç aylıq (yaxud altı aylıq) idxalı həcmində təmin edilməsi ilə bağlı qeyri-rəsmi hesablama qaydasını yadda saxlamaq lazımdır.

Misal qismində Avropa İttifaqının Avropa komissiyasının versiyasına görə dövlət maliyyəsinin sabitlik meyarını qeyd edək. Onu xarakterizə edən göstəricilər sırasında ÜDM-in həcmnin 3 %-ni üstələməyən büdcə kəsirinin, eləcə də ÜDM-in 60 %-ni üstələməyən dövlət borcunun göstəriciləri yer alır. Aİ çərçivəsində vahid valyutanın tətbiqindən sonra Avropa komissiyası konvergenziyanın əlavə meyarlarını və onları səciyyələndirən makroiqtisadi göstəriciləri təyin etmişdi: qiymətlərin daha yüksək sabitlik səviyyəsinə malik 3 üzv dövlətdəki həmin göstəricini inflyasiya 1,5 faizdən çox üstələməməlidir; iki il ərzində valyuta məzənnəsinin sabitliyi Avropa valyuta sisteminin valyuta məzənnələrinin tənzimlənməsi mexanizmi tərəfindən təyin edilmiş hüdudlarda təmin edilməlidir; uzunmüddətli faiz dərəcəsinin orta nominal miqdarı qiymətlərin daha yüksək sabitlik səviyyəsinə malik 3 üzv dövlətdəki həmin göstəricini inflyasiya 2 faizdən çox üstələməməlidir. Bütün razılaşdırılmış göstəricilərə riayət olunması Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr üçün mütləq və məcburi hesab edilmişdir.

Dövlətin maliyyə risklərinin idarə olunması effektiv olmalı, habelə müntəzəm surətdə qiymətləndirilməlidir.

Büdcə risklərinin idarə olunmasının üsullarından biri – açıqlıq indeksinin (*open budget index*) hesablanması əsasında büdcənin şəffaflığının və açıqlığının beynəlxalq qiymətləndirilməsidir. Planetimizin əhalisinin təqribən 90 %-i yaşadığı bir sıra ölkələr üzrə həmin göstəricinin tədqiq edilməsi ilə 1997-ci ildən beynəlxalq büdcə tərəfdaşlığı (*Open Budget Partnership*) məşğul olur.

Büdcə risklərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə oluna bilər. Metodların birinci qrupuna analoqlar metodu (oxşar vəziyyətin təhlili əsasında riskin qiymətləndirilməsi) aiddir. *Due Diligence* (lazımı diqqət – büdcə prosesinin iştirakçıları arasında mövcud olan münasibətlərin bütün məcmusunun və onların mühitlə qarşılıqlı təsiri), “həllər ağacı” (qeyri-müəyyənlik vəziyyətinin bütün variantlarının görünən miqdarının nəzərdən keçirilməsi), *SWOT*-təhlil (dövlət maliyyəsinin vəziyyətinin güclü və zəif cəhətlərinin, xarici imkan və təhdidlərin öyrənilməsi), ekspert qiymətləndirmələri metodu (ekspertlərin mülahizələrinin emalı əsasında risklərin baş vermə ehtimalının qiymətləndirilməsi).

Büdcə risklərinin qiymətləndirilməsi metodlarının ikinci qrupuna – kəmiyyət metodları qrupuna, - aiddir: statistik (variasianın dispersiyasının (σ) və əmsalının (V) hesablanması), analitik (subyektin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən əmsalların hesablanması), habelə riyazi gözləntinin hesablanmasından ibarət olan riyazi üsul.

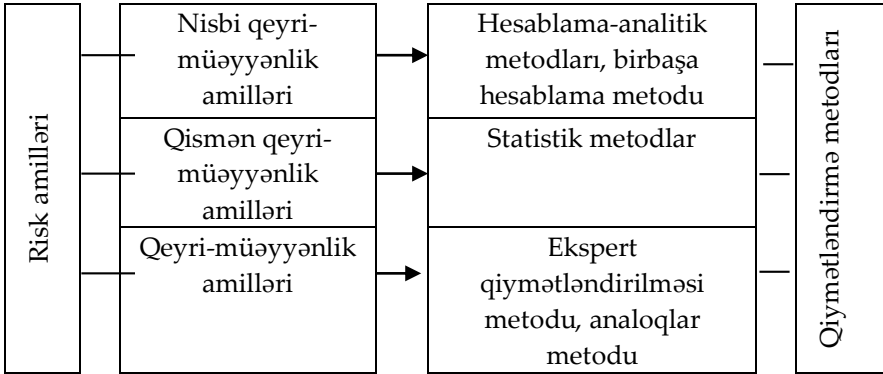
Büdcə risklərinin üzə çıxarılmış spesifik xüsusiyyətləri və təklif olunmuş idarəçilik prinsipləri büdcə risklərinin idarə olunması mərhələlərini dəqiqləşdirməyə imkan verib.

Risklərin qiymətləndirilməsi	Ehtimal ın və mümkün fəsadların müəyyən edilməsi
Məsuliyyət zonalarının bölüşdürülməsi və risklərin minimallaşdırılmasının uyğun metodlarının seçilməsi	Risklərin əmələ gəlməsinə səbəb olan amillərin və onların fəsadlarının mənfi təsirinə müqavimət göstərmək imkanı — verən metod və üsulların öyrənilməsi, eləcə də məsuliyyət zonalarına və effektivlik prinsipinə əsaslanmaqla idarəetmə subyektinin iştirakçıları arasında onların bölüşdürülməsi
Risklərin idarə olunması metodlarının həyata keçirilməsi	Risklərin idarə olunması metod larının həyata keçirilməsi
Nəticələrin monitorinqi və risklərin idarə olunması prosesinin təkmilləşdirilməsi	Həyata keçirilmiş tədbirlərin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, <u>büdcə</u> risklərinin idarə olunması prosesinin regional maliyyənin fəaliyyət şəraitinin dəyişməsinə və onlara təsir göstərən daxili və xarici mühitin amillərinin məcmusuna adaptasiyası

Şəkil 4.3. Büdcə risklərinin idarə olunması mərhələləri

Əgər yuxarıda, büdcə risklərinin təsnifatı variantlarının izahı gedişatında qeyd olunmuş riskyaradıcı amilləri qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin meyarı üzrə qiymətləndirsək, o zaman üç qrup əldə etmiş olarıq – aşağı dərəcəli qeyri-müəyyənlik amilləri, orta dərəcəli qeyri-müəyyənlik amilləri və yüksək dərəcəli qeyri-müəyyənlik amilləri. Büdcə risklərinin amillərinin belə bir qaydada aparılmış qruplaşması həmin

qruplar üzrə onlar üçün adekvat hesab edilə biləcək risk qiymətləndirilməsi metodlarını bölüşdürməyə imkan yaradır (Şəkil 4.4).

Şəkil 4.4. Bütçə risklərinin qiymətləndirilməsi metodları

Ümumdünya bankının dövlət borc menecmenti üzrə rəhbərliyi tərəfindən bütçə risklərinin təhlili və qiymətləndirilməsi üçün aktivlərin və passivlərin idarə olunması metodu qəbul etmək tövsiyyə olunur. Aktivlərin və passivlərin idarə olunması metodu qarşısında dayanan başlıca vəzifə hökumətin idarə etdiyi aktivlərin və öhdəliklərin müxtəlif tiplərinin nəzərdən keçirilməsindən, eləcə də həmin aktivlərin maliyyə xarakteristikalarına söykənməklə dövlət öhdəliklərinin dəyərini və risklərinin idarə olunmasında tətbiq edilməli metodlar haqqında təsəvvürlərin əldə olunması məsələsinin tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Bunun sayəsində dövlət borcunun idarə olunması ilə məşğul olan tərəfdə hökumətin təkcə vergi daxilolmaları və bilavasitə borc öhdəlikləri portfelinə deyil, həm də bu hökumətin sərəncamında olan aktiv və passivlərin başqa

növlərinə də diqqət yetirmək imkanı əmələ gələcək. Həmin portfellərə təhdid yaradan əsas risklərin qiymətləndirilməsi sayəsində hökumətin balansında yer alan risklərin ümumi səviyyəsinin aşağı salınması üzrə kompleks strategiyasının işlənilib hazırlanması istiqamətində hökumətə kömək etmək imkanı yaranacaq. Bu da çox faydalıdır, misal üçün, bu və ya digər əmtəə və xidmətlərin istehsal prosesinin dövlətin mülkiyyətində saxlamaqla bağlı hökumət qarşısında dayanan məsələnin həlli zamanı, yaxud da hökumətin öz nəzarəti altında saxlamaq niyyətində olduğu aktivlərin idarə olunmasında optimal təşkilədi strukturla bağlı məsələlər yarandığı təqdirdə yuxarıda qeyd etdiyimiz məqam vacib rol oynaya bilər.

4.5. Suveren borc risklərinin idarə edilməsi

Qlobal maliyyə böhranı və onu müşayiət etdiyi iqtisadi tənəzzül bir çox dünya ölkələrinin, ilk növbədə isə avrozone ölkələrinin və bir sıra inkişaf etmiş dövlətlərin dövlət maliyyəsinə kifayət qədər güclü təsir göstərmiş oldu. Həmin ölkələrdə dövlət borcunun yüksək səviyyəyə qalxması o deməkdir ki, onların borc öhdəlikləri artıq risksiz və yüksək likvidli öhdəliklərə aid edilə bilməz, bu da yüksək suveren borc risklərinin mövcudluğunu ifadə edir. Həmin risklərin artması iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarına olduqca mənfi təsir göstərir. Suveren borc riskinin yüksəlməsi milli valyutada nominallaşdırılmış bütün aktivlərin keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsinə təsir göstərir. Bu, dövlət qiymətli kağızlarda aktivləri olan bank və sığorta şirkətlərin balanslarındakı vəziyyətlərin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Dövlət istiqraz kağızlarına olan qiymətlərin aşağı düşməsi

maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyət riskini, o cümlədən də ödəmə qabiliyyəti riskini artırır, eləcə də borc resurslarının əlçatanlığına və kapitalın dəyərinə mənfi təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi, milli hökumətlər kapital bazarlarında ən iri borc alan qismində çıxış edir. Yüksək borc riskləri suveren borc öhdəlikləri bazarının likvidlik səviyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu, təkcə maliyyə institutları tərəfindən bazarda dövlət kağızların satış imkanlarının məhdudluğunda deyil, həm də onların girov qismində istifadəsində də özünü göstərir.

Suveren borc risklərinin maliyyə sektoru və iqtisadiyyata təsirin daha bir kanalı kredit reytingləridir. Dövlətin borc riskləri səviyyəsinin beynəlxalq qiymətləndirilməsi kimi beynəlxalq kredit reytingi xarici investorlar və kreditorlar üçün oriyentirdir. Suveren reytingin aşağı düşməsi, bir qayda olaraq, milli maliyyə və qeyri-maliyyə institutların reytinglərinin azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da cəlb ediliş kapitalın dəyərində, eləcə də kapitalın xarici bazarlarının əlçatanlığında öz əksini tapır.

Suveren risklərə aşağıdakı risk növləri aiddir: bazar riski, faiz dərəcəsi riski (faiz riski), valyuta riski, təkrar maliyyə-ələsmə (prolonqasiya) riski.

Borc bazar riski – bu, faiz dərəcələri və valyuta kursları kimi bazar dəyişənlərin dəyişməsi nəticəsində borc dəyərinin artması riskidir. Bazar riskinin daha çox yayılmış növləri faiz riski və valyuta riski hesab olunur.

Borc faiz riski faiz dərəcələrində baş verən dəyişikliklər səbəbindən borcun dəyərinin yüksəlməsi riski ilə bağlıdır. Faiz riskinin əsas göstəriciləri (ölçənləri) qismində faiz dərəcələrinin dəyişməsinə qədər müddət, orta vaxt, eləcə də borcun

ümumi məbləğində faizin üzən dərəcəsi ilə borclanma payı qeyd oluna bilər.

Borc valyuta riski valyuta məzənnələrinin dəyişməsi nəticəsində borc dəyərinin yüksəlməsi riskini ifadə edir. Xarici valyutada denominasiya olunmuş borc öhdəlikləri məzənnə təbəddüdləri də nəzərə alınmaqla milli valyutada ölçülən borca xidmətlərin göstərilməsinə sərf olunan xərclərin volatilliyini gücləndirir. Valyuta riski göstəriciləri özündə məcmu dövlət borcu həcmində milli valyutada borclanmanın xüsusi çəkisini, eləcə də qısamüddətli xarici borcun beynəlxalq ehtiyatlara nisbətini ehtiva edir.

Təkrar maliyyələşmənin (prolonqasiyanın) borc riski – bu, onun riskidir ki, dövlət borcu hədsiz dərəcədə yüksək qiymət üzrə prolonqasiya ediləcək və ya, ələcsiz halda, onu remaliyyələşdirmək mümkün olmayacaq. Remaliyyələşmənin mümkünsüzlüyü və (yaxud) maliyyələşmə dəyərinin son dərəcə güclü artımı ölkədə borc böhranına səbəb ola, və ya onu gücləndirə bilər. Riskin indikatorları borcun ödənilməsinə qədərki müddət, eləcə də 12, 24 və 36 ay müddətində borclanma faizidir. Dövlət borcunun idarə olunması kontekstində *likvidlik riski* gözlənilməz pul öhdəliklərin və (və ya) qısa zaman müddəti kəsiyində pul vəsaitlərinin cəlb olunmasında mümkün çətinliklərin yaranması nəticəsində dövlətin likvid aktivlərin həcmi sürətlə azalması ilə bağlıdır.

Suveren borcların idarə olunması dövlət borcunun (suveren borclanmanın) idarə olunması deməkdir ki, bu da büdcə-vergi, eləcə də pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi ilə paralel yerinə yetirilir. Ölkələrin dövlət maliyyəsi sferasının dayanıqlığı dövlətin bütün maliyyə sisteminin sabit şəkildə fəaliyyət göstərməsinin mühüm şərtidir. Suveren borc risklərinin həyata keçirilməsinin yekun nəticəsi ölkədə borc

böhranın yaranması olur. Beləliklə, suveren borc risklərinin (defolt risklərinin) idarə olunması borc böhranın və dövlətin müflisliyinin qarşısının alınmasına istiqamətlənib. Həmin idarəetmə dövlət borclanmalara olan tələbatların orta- və uzunmüddətli perspektivdə minimum mümkün olan xərclər və mötədil risk şəraitində ödəmə öhdəliklərinə nisbətindən ibarətdir.

Dövlətin borc risklərinin idarə olunması borclara xidmətlərin göstərilməsi (əsas məbləğin və faizlərin ödənilməsi), buraxılmış qiymətli kağızların şərtlərinin dəyişməsi, dövlət borcunun monitorinqi, yeni borc alma şərtlərinin formalaşdırılmasına, dövlət borcu göstəricilərin monitorinqi, onların dövlət maliyyəsi göstəriciləri ilə müqayisəsi, borcların tənzimlənməsi və yeni borcların təqdim edilməsi məsələləri üzrə kreditorlarla qarşılıqlı fəaliyyəti, borcların restrukturizasiyası, onların remaliyyəyəlməsi və bu kimi digər məsələlərlə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin məcmusundan ibarətdir.

Suveren borc risklərinin idarə olunması sistemi. Hazırda dünya təcrübəsində suveren borc risklərinin idarə olunması sisteminin işlənilib hazırlandığını deyə bilərik. Bu sistem dövlətin daxili və xarici borcun akkumlyasiyası, istifadəsi, həmin borca xidmətlərin göstərilməsi və onun ödənilməsi üzrə qaydalar və prosedurların məcmusunu özündə ehtiva edir. Qeyd etdiyimiz sistem strateji və cari (operativ) idarəetməni əhatələyir.

Strateji idarəetmə ali dövlət rəhbərliyi tərəfindən dövlət borcu münasibətində əsas oriyentirlərin qoyuluşu, eləcə də bu sahədə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması üçün zəruri olan təşkilati-hüquqi mexanizmlərin yaradılması ilə bağlıdır.

Suveren borc risklərinin idarə olunması sisteminin funksiyaları

İdarəetmə	Funksiyanın məzmunu	Funksiyanın həyata keçirilməsinin nəticəsi
Strateji	<p>1. <i>Siyasi funksiya</i> – perspektiv üzrə borc siyasətinin işlənilib hazırlanması.</p> <p>2. <i>Tənzimləyici funksiya</i> – hüquqi və institusional mexanizmlərin təmin edilməsi.</p> <p>3. <i>Resurs funksiyası</i> – inzibati aparata maddi, maliyyə və kadr resursların verilməsi.</p>	<p>1. <i>Siyasi funksiya</i> – milli borc strategiyası.</p> <p>2. <i>Tənzimləyici funksiya</i> – dövlət borcunun idarə olunmasının təşkilati-hüquqi meanizmi.</p> <p>3. <i>Resurs funksiyası</i> – dövlət borcunun idarə olunması sisteminin resurs təminatı</p>
Operativ	<p>1. <i>Uçot funksiyası</i> – borclar üzrə informasiya bazasının yaradılması</p> <p>2. <i>Analitik funksiya</i> – dövlət borcu ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi</p> <p>3. <i>Operativ funksiya</i> – kreditlərin alınması, istiqrazların buraxılması və onlara xidmətlərin göstərilməsi.</p> <p>4. <i>Nəzarət, əlaqələndirmə və monitoring funksiyası</i> – borcların əldə olunması zamanı qaydalara və prosedurlara riayət olunması.</p>	<p>1. <i>Uçot funksiyası</i> – ilkin informasiya massivi.</p> <p>2. <i>Analitik funksiya</i> – vəziyyətin təhlilinin nəticələrinə görə nəzərdə tutulan hərəkətlər üzrə tövsiyələr.</p> <p>3. <i>Operativ funksiya</i> – dövlət borcunun parametrlərinin tənzimlənməsi və onun özünün tənzimlənməsi üzrə tədbirlər.</p> <p>4. <i>Nəzarət, əlaqələndirmə və monitoring funksiyası</i> – fəaliyyətin nəzarət olunması və əlaqələndirilməsi.</p>

Operativ idarəetmə daxili və xarici bazarlarda dövlət borclanmaların mövcudluğunu, daxili və xarici borca xidmətlərin göstərilməsini, eləcə də suveren borclanma göstəricilərinin monitorinqini nəzərdə tutur. Suveren borc risklərinin idarə olunması sistemi bir sıra funksiyalar yerinə yetirir. Ümumiləşdirilmiş şəkildə onların məzmunu və reallaşdırılma nəticələri cədvəl 4.2.-də təqdim olunur.

Suveren borc risklərinin idarə olunması BVF fondu tərəfindən qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunmuş aşağıdakı əsas prinsiplərə əsaslanır.

Prinsip 1. *Xarici valyutada, nominasiya edilmiş borcun, eləcə də qısamüddətli borclanmanın və üzən məzənnəyə malik borc alətlərinin müntəzəm monitorinqi.*

Prinsip 2. *Şərti öhdəliklərin həcmnin, strukturunun və onların dövlətin maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi.* Şərti öhdəliklər dövlətə qarşı irəli sürülən, maddiləşməmiş, lakin maliyyə öhdəliklərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarmaq iqtidarında olan maliyyə tələblərindən ibarətdir. Həmin tələblər aşkar (daxili borc alanların valyuta borcları üzrə dövlət zəmanətləri, məhsuldarlığın kəskin aşağı düşməsi yaxud da təbii fəlakətlərin baş verməsi ilə bağlı dövlət sığortası, dövlət qiymətli kağızların satışına opsiya) ya da gizli (maliyyə sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrə, dövlət korporasiyalara, bələdiyyələrə təxirəsalınmaz maliyyə yardımı) ola bilər.

Prinsip 3. *Dövlətin pul axınları ilə bağlı olan maliyyə və digər növ risklərin qiymətləndirilməsi.*

Prinsip 4. *Ümumilikdə hökumətin və dövlətin özünün potensial surətdə məruz qaldığı iqtisadi və maliyyə şoklar əsasında dövlətin borc alətləri portfelinin müntəzəm stress-testləri.*

Prinsip 5. *Dövlətin maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi müddətləri gəldikcə həmin öhdəliklərin icrasını təmin edən pul vəsaitlərinin iqtisadi cəhətdən səmərəli və effektiv idarə olunması siyasətinin həyata keçirilməsi.*

Suveren borc risklərinin idarə olunması sisteminin əsas elementləri qismində aşağıdakı altsistemlər çıxış edir: institusional altsistem (infrastruktur); hüquqi altsistem (hüquqi təminat); borcun parametrlərinin tənzimlənməsi altsistemi (iqtisadi operativ tənzimlənmə); ticarət altsistemi (texnologiyalar); borcun tənzimlənməsi altsistemi.

İndi isə *institusional altsistemi* daha müfəssəl surətdə xarakterizə edək. Həmin sistemə daxildir: dövlət qiyməti kağızların yaxud sekyuritizləşdirilməmiş borcların emitentləri; qiymətli kağızlar bazarında dövlətin agentləri; yerləşdirilmə və anderrayerlərin yerləşdirilməsi üzrə agentlər; maliyyə məsləhətçiləri; borcların ödənilməsi fondlarının zaminləri, sığortaçıları və himayədarları; ticarət təşkilatçıları, eləcə də digər ticarət şəbəkələri və meydançaları; qeydiyyatçılar və depozitarilər; qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları və digər ticarət agentləri. Dövlət borcunun idarə olunmasının institusional altsisteminin tam səciyyəvi strukturunun təsviri məhz belədir.

1990-cı illərdə bir çox ölkələrdə borc əhəmiyyətli ölçülərə çatanda borcun idarə olunması üzrə dövlət orqanları yaradılmışdır. Belə ki, İsveçdə dövlət borcunun idarə olunması ofisi (*Debt Management Office*) 1789-cu ildən mərkəzi bank və hökumətlə parallel olaraq fəaliyyət göstərir. İrlandiyada həmin orqan müstəqil təşkilat qismində mövcuddur, Danimarkada bu, mərkəzi bankın bəhrəsi, ölkələrin böyük əksəriyyətində isə - xəzinədarlığın yanında departamentlərdir. İngiltərədə dövlət istiqrazlarının (*gilts*) emissiyası funksiyasını

Dövlət borcunun idarə olunması üzrə agentlik (*UK Debt management Office*) yerinə yetirir. İngiltərə Bankı isə dövlət qiymətli kağızlar üzrə tədiyə agentliyi funksiyalarını yerinə yetirir. Agentlik dövlət borcuna xidmətlərin göstərilməsi üzrə açar elementdir və aşağıda sadalanan əsas funksiyaları yerinə yetirir:

- orta və uzunüddətli perspektivə borcun idarə olunması üzrə hökumət proqramının işlənilməsi;
- dövlət istiqraz vərəqələrinin buraxılışı və investorlar arasında yerləşdirilməsi;
- dövlət istiqraz kağızları bazarında əməliyyatların yerinə yetirilməsi;
- dövlət istiqraz kağızları bazarının iştirakçıları ilə qarşılıqlı fəaliyyət;
- investorların informasiya təminatı, aylıq bülletenlərin hazırlanması və buraxılması, *gilt* bazarında gözlənilən hadisələr haqqında xəbərdar etmə

Birləşmiş Krallığın dövlət istiqraz vərəqələri bazarında son dərəcə mühüm və əhəmiyyətli infrastruktur elementi *CREST* depozitar-klirinq sistemidir. Həmin sistem qiymətli kağızlar üzrə saxlanılma, uçot və hesablama işlərinin yerinə yetirilməsini təmin edir. Bütün dövlət qiymətli kağızların 98 faizi elektron şəkildə bazar iştirakçıları üçün *CREST*-də açılmış hesablarda nəzərə alınır (adlı sertifikatlar buraxılmış *gilt*-lərin ümumi həcmnin 2 %-i təşkil edir). *CREST*-də aparılan hesablamalar real zaman rejimində aparılır, dövlət istiqraz vərəqələri üzrə hesablaşmaların əsas forması – “ödəməyə qarşı təchizat” formasıdır. *CREST*-də hesablar həm dövlət

istiqraz vərəqələrinin sahibləri, həm də mülkiyyətçilərin maraqlarında fəaliyyət göstərən nominal sahibləri üçün açılır.

Almaniyada dövlət borcunun idarə olunması Almaniyanın maliyyə agentliyi (*Deutsche Finanzagentur*) tərəfindən həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz bu agentlik müstəqil təşkilatdır və Almaniyanın Maliyyə nazirliyinin nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Agentlik 19 sentyabr 2000-ci il tarixdə yaradılmış və əvvəllər Maliyyə Nazirliyi, eləcə də Mərkəzi Bank (*Bundesbank*) tərəfindən icra olunan bir sıra funksiyaları üzərinə götürüb. Almaniyanın dövlət borcunun idarə olunması zamanı aşağıdakı əsas məsələlər həll olunur:

- büdcənin icrasının təmin edilməsi;
- borclanma dəyərinin aşağı salınması və dövlət borcu strukturunun yaxşılaşdırılması;
- dövlət istiqraz vərəqələri bazarı likvidliyinin yüksək səviyyəsinin qorunub saxlanılması;
- dövlət qiymətli kağızlara investisiyaların yatırılması üçün əlverişli şəraitiin yaradılması.

ABŞ-da dövlət istiqraz vərəqələrinin buraxılışının köməyi ilə vəsaitlərin borclanmasının ümumi həcmi bödcəyə daxil edilir. Həmin məbləğ həddlərində borclanmalar həyata keçirildiyi təqdirdə Birləşmiş Ştatların Maliyyə Nazirliyinə (Xəzinədarlığına) Konqresin icazəsi tələb olunmur. Dövlət borcunun idarə olunması Xəzinədarlıq tərəfindən yerinə yetirilir. Ölkə büdcəsi ilə müəyyən olunmuş limitlər çərçivəsində Xəzinədarlıq borcun strukturunu müstəqil surətdə təyin etmək hüququna malikdir. Xəzinədarlığın dövlət borcunun idarə olunmasına görə cavabdehlik daşıyan əsas struktur bölməsi Büdcə-vergi xidməti bürosudur (*Bureau of the Fiscal Service*). Həmin büro 7 oktyabr 2012-ci ildə Dövlət borcu bürosunun və Maliyyə menecmenti üzrə xidmətin

birləşdirilməsi yolu ilə yaradılmışdır. Büro aşağıda sadalanan əsas məsələlərin həlli ilə məşğul olur:

- xəzinədarlıq istiqraz vərəqələrinin, veksəl və notların buraxılışı, buraxılmış qiymətli kağızların qeydiyyatına alınması;
- qiymətli kağızların auksionlarda yerləşdirilməsi, keçirilmiş auksionların nəticələrinin dərc olunması;
- dövlət borcu reyestrinin aparılması, borcun uçotu;
- qiymətli xəzinədarlıq kağızlarının onlayn rejimində əldə olunması ilə bağlı xidmətlərin investora təqdim edilməsi;
- dövlət qarşısında müddəti keçmiş borcların yığılması;
- federal hökumətin yığımlarının idarə olunması və həcmi 89 milyard dollardan çox olan gündəlik pul vəsaitlərinin axınları üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi.

Dövlət borcunun parametrlərinin tənzimlənməsi altsistemi özündə aşağıdakıları ehtiva edir: borcun həcmnin və əsas makroiqtisadi göstəricilər arasında nisbətə tənzimlənməsi; borcun cəlb olunması və ona xidmətlərin göstərilməsi dəyərinin müəyyənləşdirilməsi; dövlət (bələdiyyə) borcunun struktur xarakteristikalarının monitorinqi – daxili və xarici barazlar arasında bölüşülmə, instrumental struktur (alətlər strukturu) (borcalan tərəfindən emissiya olunmuş müxtəlif borc alətləri arasında borcun bölüşdürülməsi), öhdəliklərin zaman strukturu (müddətli struktur).

Suveren borc milli iqtisadiyyatın vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən son dərəcə güclü makroiqtisadi amil kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dövlət borcları bazarı ölkə

daxilində iqtisadi vəziyyətdə, eləcə də dünya maliyyə bazarları tendensiyalarının baş verən dəyişikliklərə reaksiya verir. Dövlət borcunun idarə olunması zamanı aşağıdakı asılılıqlar mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır: sabit qiymət və investisiya mühitində ümumi məhsulda daxili borcun payının istənilən artımı istehsal həcmnin azalmasına gətirib çıxarır: normal iqtisadi vəziyyətdə dövlət borcu yarandığı təqdirdə ancaq arta bilər; məsələnin mahiyyəti isə həmin artımın tempələrindən ibarət olacaq.

Xarici borc probleminin kəskinləşmə səviyyəsi ona görə yüksəlir ki, ölkələr eyni zamanda həm köhnə borclara xidmət göstərmək məcburiyyətində qalır, həm də yeni borclar götürür, yəni yeni borc məbləğləri əmələ gəlməyə başlayır. Bu zaman əvvəlki borclarla bağlı ödəmələr yeni alınmış borclar hesabına həyata keçirilir, yəni borcların remaliyyələşməsindən istifadə olunur, bu isə o deməkdir ki, yeni istiqraz vəərəqələri buraxılır. Ölkə sırf istiqrazlar hesabına yaşamaq iqtidarında deyil, lakin borc vəsaitlərindən istifadə etmək kifayət qədər sərfəlidir, çünki suveren istiqrazlar iqtisadi artımın təmin edilməsi kimi olduqca mühüm bir funksiyanı yerinə yetirmiş olur. Daim dövlətin nəzarəti altında qalmalı olan suveren xarici borcun həssaslıq və kövrəklik göstəriciləri Cədvəl 4.5-də ümumiləşdirilmiş formada təqdim olunur.

Bu və ya digər ölkədə borc probleminin vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan yaradan keyfiyyət xarakteristikası qismində borcun idarə olunması səviyyəsi və, hər şeydən əvvəl, həmin borca xidmət göstərmək baxımından mövcud olan maliyyə imkanları çıxış edir. Borca xidmət göstərilməsi imkanlarını qiymətləndirən inteqral göstəricilər isə ölkə borcunun onun ÜDM-nə nisbəti, eləcə də həmin borca

xidmətlərin göstərilməsinə sərf olunan məsrəflərin büdcə xərcləri həcmindəki payıdır.

Cədvəl 4.3

Göstərici	Xarakteristika
1. Dövlətin qısamüddətli xarici borcunun və beynəlxalq ehtiyatların həcmnin nisbəti	İqtisadi və maliyyə şokları münasibətində həssaslığı əks etdirən qısamüddətli xarici borcun həcmi ilə bağlı olan göstərici
2. Xarici borcun və ixracın həcmlərinin nisbəti	Dövlətin öz öhdəliklərini qarşılamaq imkanları və qabiliyyəti ilə sıx şəkildə bağlı olan borc həcmnin dinamikasının göstəricisi
3. Xarici borcun və ÜDM-in həcmlərinin nisbəti	Ölkənin resurs bazasına borclanmanın nisbətini xarakterizə edən göstərici, dövlətin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə istehsalın istiqamətinin ixracyönümlülüyə doğru dəyişməsi və ya idxalın əvəzlənməsi potensialını əks etdirir.
4. Xarici borc üzrə orta faiz dərəcəsi	“Xarici borc / ÜDM”, “xarici borc / ixrac” göstəriciləri ilə yanaşı iqtisadi artım templərinin proqnoz qiymətləri kimi həm də dövlətin borc dayanıqlığının açar göstəricisi də xidmət edir.
5. Ödənilmənin orta müddəti	Bu indikator remaliyyələşmənin borc riskinin monitorinqi üçün lazımdır
6. Məcmu xarici borcun həcmində xarici valyutada ifadə olunmuş xarici borcun payı	Bu indikatorun valyuta məzənnəsində baş verən təbəddüdlərin borcun həcminə göstərdiyi təsirin monitorinqi məqsədilə istifadə olunur.

Suveren borc risklərinin idarə olunması sisteminin *ticarət altsistemi* dövlət qiymətli kağızların ticarətinin birja və birjadan kənar seqmentlərini, ticarət mexanizmlərini, standart və qaydaları, buraxılış sistemləri və iştirakçıları əhatə edir. Avropa ölkələrinin böyük əksəriyyətində daha çox birjadan kənar sektorun fəaliyyət göstərdiyini görə bilərik. Fransa, Almaniya, CAR, Böyük Britaniya kimi ölkələr tam şəkildə birja bazarına malikdir. Birja bazarında dövlət qiymətli kağızların auksion (təklif yaxud tələbin ən yaxşı qiymətlərinin seçimi), makler mexanizmi (ticarət iştirakçıları arasında vasitəçilərdən istifadə olunur), kotirovka mexanizmi (market-meykerlər kotirovkaları təqdim edir) və bu kimi digər ticarət mexanizmləri tətbiq edilir.

Dövlət borcunun tənzimlənməsinin altsistemi. Dövlət borclarının idarə olunması sistemi bazar və qeyri-bazar kimi borcun tənzimlənmə metodlarının tətbiqini nəzərdə tutur. Onlar dövlət büdcəsinə borc yükünün aşağı salınması, dövlət borclanmaların effektivliyinin yüksəldilməsinə istiqamətlənib. *Bazar metodlarına*, xüsusən, qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar daxildir: borcun borclu ölkənin istiqraz vərəqələrinə dəyişməsi (yenicə buraxılmış istiqraz vərəqələrinə borcun təkrar olaraq rəsmiləşdirilməsi); dövlət borcunun özəlləşdirilən milli müəssisələrin səhmlərinə bazar məzənnəsi ilə konversiyası (dəyişməsi); ölkə tərəfindən özünün borc öhdəliklərinin satın alınması; borcun unifikasiyası (bir neçə istiqraz vərəqəsinin birləşdirilməsi və onların yenicə buraxılmış istiqrazların birinə mübadiləsinin həyata keçirilməsi yolu ilə buraxılmış istiqraz vərəqələrinin sayının azaldılması); borcun konsolidasiyası (dəyişikliklərin aparılması, yəni çox vaxt istiqraz vərəqəsinin müddətinin uzadılması, misal üçün, qısamüddətli istiqrazların orta- və uzunmüddətli istiqraz

vərəqələrinə çevrilməsi). Hazırda dünya təcrübəsində müxtəlif konversiyaların aparılması yolu ilə xarici borclanma səviyyəsinin aşağı salınması üsulu kifayət qədər geniş yayılmışdır. Konversiya proqramına uyğun olaraq, investor borc tələblərini yerli valyutaya nominal üzrə dəyişir və pul vəsaitlərini layihələrə yaxud da səhmlərə investisiya şəklində yatırır. Qeyd etdiyimiz bu proses krediti təqdim etmiş xarici kreditörün digər kreditora borcun ödənilməsi şərtlərində bu və ya digər dəyişikliklərin aparılmaması şərt ilə dəyişməsinə ifadə edir. Konversiya həmçinin nominal faizin səviyyəsinin aşağı salınması baxımından istiqrazın (borcun) ilkin şərtlərində hər hansı korrektərin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Qeyri-bazar metodlarına adətən aşağıdakılar aid olunur: borcun ödənilməsinə moratorium (ödənişlərin aparılmasının müvəqqəti dayandırılması); ödənişlərin aparılmasında möhlətin nəzərdə tutulması; borc üzrə defoltun elan olunması (borca xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı imtina olunması). Təcrübədə son zamanlar çox vaxt suveren borcların tənizmlənməsi istiqamətində məhz bazar metodlarına tez-tez üstünlük verilir. Lakin borclanma səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələr (və həm də kiçik həcmli gəlirlərə malik ölkələr), bir qayda olaraq, qeyri-bazar yanaşmalardan istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Həmin yanaşmalar kreditörün iştirakını nəzərdə tutur ki, bu kreditör belə vəziyyətdə borclanmanı tənizmləməkdə yardımçı olmalıdır.

Suveren borc risklərinin idarə olunmasını həm də dövlətin borc öhdəlikləri ilə əməliyyatları həyata keçirən beynəlxalq investorların nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirmək mümkün olur. Investorlar üçün suveren borc riskinin indikatorları qismində ölkənin ÜDM-nə münasibətdə faizlə ifadə olunan suveren borcun miqdarı, əhalinin sayına münasibətdə suveren

borcun faizlə ifadə olunması (əhalinin adambaşına düşən borcun miqdarı), suveren borc öhdəliklərinin (istiqrar və rəqəllərinin) gəlirliliyi və onun spredi, ÜDM-ə münasibətdə dövlət büdcəsinin kəsirinin faizlə ifadə olunması kimi nisbi parametrlər çıxış edir. Qeyd etdiyimiz və beynəlxalq kredit reytinglərin dəyişməsi dinamikasında və uzlaşmasında həmin göstəricilər suveren qiymətli kağızlara öz vəsaitlərini yatıran investorlar üçün bir oriyentir kimi xidmət edir. Investorlar arasında kredit təşkilatları, sığorta şirkətləri, beynəlxalq maliyyə təşkilatları kifayət qədər mühüm və əhəmiyyətli yer tutur. Məlumdur ki, ölkə nə qədər varlı olarsa, eləcə də onun əhalisinin həyat səviyyəsi nə dərəcədə yüksək olarsa, onun sahib olduğu dövlət borcunun həcmi də bir o qədər böyük olacaq. Bu, onunla izah edilir ki, sosial öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və iri miqyaslı makroiqtisadi proqramların həyata keçirilməsi əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunmasını tələb edir ki, bu da büdcə hüdudlarından kənara çıxır və milli, yaxud da dünya borc bazarlarında cəlb oluna bilər. Beləliklə, ölkənin borc riskləri güclənməyə başlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı :

1. "Banklar haqqında "Azərbaycan Respublikasının Qanunu , 2004-cü il.
2. "Budcə sistemi haqqında " Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2002-ci il.
3. "Valyuta tənzimi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1994-cü il.
4. "Dövlət borcu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu , 2007-ci il.
5. "Əmanətlərin Sığortalınması haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2006-cı il.
6. "Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2007-ci il.
7. Banklarda açıq valyuta mövqeyinin limitlərinin müəyyən edilməsi Qaydaları, 2018-ci il.
8. Banklarda likvidliyin idarə olunması haqqında Qaydalar , 2009-cu il.
9. Banklarda risklərin idarə edilməsi Qaydaları, 2019-cı il.
10. Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi Qaydaları, 2019-cu il.
11. "Dövlət borcu və zəmanəti üzrə öhdəliklərin Təminat Fondunun vəsaitinin idarə olunması, uçotunun aparılması və istifadəsi "Qaydaları , 2008
12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında 240 sayılı, 29 dekabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanını
13. "Bank işi" dərslik, Z.F.Məmmədovun redaktorluğu ilə, AZDİU nəşriyyatı, 2017
14. Bəşirov R.A. "Bank işi" dərslik, Bakı, ADİU nəşriyyatı, 2016

15. Ələkbərov Ə.Ə. "Sosial- İqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi", Bakı, Elm, 2007
16. Бланк И.А. Управление финансовыми рисками . Киев : Ника-Центр, 2005.
17. Балабанов И.Т Основы финансового риск-менеджмента. Учеб пособие, - М; Финансы и Статистика, 1996
18. Бернстайн П. Против богов; Укрощение риска, М.; «Олимп- бизнес», 2000
19. Берзон Н.И., Теплова Т.В.. Финансовый менеджмент. М: КНОРУС, 2014
20. Воронцовский А.В. Управление рисками: Учебник, Юрайт, 2017
21. Ван Хорн Дж, Вахович С. Основы финансового менеджмента: пер с англ. 12-е изд. М: ООО «И.Д.Вильямс», 2008
22. Воронцовский А.В. Управление рисками: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры, М.: издательство Юрайт, 2017
23. Городнова Н.В. Государственный риск-менеджмент. УрФу, Екатеринбург, 2016
24. Горохова Д.Б Управление бюджетными рисками субъектов РФ., автореф. Дис. М, 2017
25. Гранатуров В.М. Экономический риск : сущность, методы измерения, пути снижения. М.: Дело и сервис, 1999
26. Долгих Ю.А. Формирование и функционирование системы управления финансовой устойчивостью предприятия. , дисс... э.к.н Екатеринбург, 2019
27. Касимов Ю.Ф. Основы теории оптимального портфеля ценных бумаг М., 1998
28. Котлер Ф. А. Менеджмент, СПб : Митер, 1999

29. Кричевский Л.М. Финансовые риски. Учебное пособие. Кнорус, 2020
30. Лаврушин О.И. ред, Банковский менеджмент: учебник М. Кнорус , 2009
31. Лаврушин О.И. (под ред.) учебник Банковское дело., КноРус , 2016
32. Лисовская И.А. Основы финансового менеджмента. М.; 2006
33. Лукасевич И.Я. Финансовый менеджмент: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры, Юрайт , 2017
34. МВФ (2012). 6-ое издание руководства по Платежному балансу и международной инвестиционной позиции. Вашингтон, округ Колумбия.
35. Макарова Н.Н. Риск-менеджмент. Учебное пособие, Томск ПТУ, 2009
36. Мануйленко В.В., Рызин Д.А. Управление финансовыми рисками. Учебник для студентов бакалавриата и магистратуры, Изд. КНОРУС. Москва 2023
37. Наумова Т.В. О некоторых функциях риска. Науч вестник МГТУ ГА. 2013
38. Наркевич С. Золотовалютные резервы: история, определение, состав и современные функции. Вопросы экономики, 2015 № 6 с. 91
39. Найт Ф.Х. Риск, неопределенность и прибыль, Дело, 2003
40. Пименов Н.А. Управление финансовыми рисками в системе экономической безопасности. Учебник и практикум, Юрайт, 2022

41. Резниченко В.Ю. Цыганкова И.В. Управление финансовыми рисками современного банка, учебное пособие М. : ММЭФ, 2003
42. Солодов А.К. Основы финансового риск-менеджмента, учебник, Изд Фин Универ., 2018
43. Страхование: учебник и практикум, под ред.И.П. Хоминич, Е.В. Дик.М: Юрайт, 2015
44. Слепухина Ю.Э, Казак А.Ю., Риск-менеджмент на финансовых рынках. Учеб пособие, Екатеринбург, 2015
45. Шапкин А.С., Шапкин В.А. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций, «Дашков и К», Москва, 2010
46. Юзвович Л.И., Слепухина Ю.Э. Финансовые и банковские риски. Учебник, УЭГУ, 2020
47. www.cbar.az
48. www.oilfund.az
49. www.maliyya.gov.az
50. www.e-qanun.az
51. www.imf.org
52. www.bis.org
53. www.ferma.org
54. www.garp.com
55. www.prmia.org
56. www.deutsche-finanzagentur.de
57. www.fiscal.treasury.gov
58. www.dmo.gov.uk
59. www.swfinstitute.org

Çapa imzalanıb: 10.05.2024
Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆.
Həcmi 18,6 ç.v. (396595 işarə)
Tiraj 300.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru Tel.: +994552012809*